

**Gesondheidsbevordering in skole: 'n kwalitatiewe
verkenning van gesondheidsgeletterdheid by die
skoolhoof**

M.A.L. Van Voore

 orcid.org/0000-0003-3596-6895

Skripsie aanvaar ter nakoming vir die graad *Magister
Educationis* in *Onderwys vir Spesiale Behoeftes* aan
die Noordwes-Universiteit

Studieleier: Professor J.A. Rens

Gradeseremonie: Desember 2020

Studentenommer: 23884274

VERKLARING

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk vervat in hierdie verhandeling, my eie oorspronklike werk is en dat ek dit nie voorheen in geheel of gedeeltelik, by enige universiteit ingedien het vir 'n graad nie.

25 Mei 2020

M.A.L. Van Voore

Datum

OPGEDRA AAN

Hierdie verhandeling word met liefde opgedra aan:

- My pragtige familie vir die inspirasie en motivering wat ek by hulle ontvang.
- Alle skoolhoofde en onderwysers wat passievol is oor die bevordering van holistiese gesondheid in skole.

ERKENNINGS

My opregte dank en waardering aan:

- My God, Jesus Christus, vir Sy liefde, goedheid en guns. Sonder God was die skryf van hierdie verhandeling nie moontlik nie. Al die eer en al die lof kom Hom toe. Twee wonderlike gedeeltes van bemoediging vir my was:

Vertrou op die Here met jou hele hart en steun nie op jou eie insig nie. Ken Hom in al jou weë, dan sal Hy jou paaie gelykmaak.
Spreuke 3:5-6

Jy sal die vrug van jou arbeid geniet en gelukkig en voorspoedig wees
Psalms 128:2

- My voormalige mentor Dr Charles Viljoen, vir sy ondersteuning en dat hy altyd in my geglo het. Dan natuurlik ook aan my huidige mentor, Prof JA Rens, vir haar deeglikheid, wysheid en leiding. Verder ook my dank aan die Noord-Wes Universiteit se biblioteekpersoneel wat altyd hulle hulp verleen het wanneer ek bronne benodig het om my literatuurstudie te doen.
- Die Noordwes Departement van Onderwys, vir hul toestemming om onderhoude te voer met skoolhoofde in die Dr Kenneth Kaunda distrik. Ek is ook baie dankbaar vir die skoolhoofde wat deelgeneem het aan hierdie studie, vir hul positiewe houdings, vriendelikheid en opregte en eerlike antwoorde tydens onderhoude.
- My familie, veral my ma (Leazle Van Voore) dat sy altyd in my glo en vir haar raad en motivering, asook my oorlede pa (dr Van Voore) vir die voorbeeld wat hy vir my was. Sy optimisme en werksetiek was voorwaar 'n inspirasie.

OPSOMMING

Sleuteltermes: Skole, skoolhoofde, onderwysers, leerders, gesondheid, gesondheidsbevordering, gesondheidsgeletterdheid, holistiese ontwikkeling, Departement van Basiese Onderwys

Die doel met hierdie studie was om te bepaal hoe geletterd skoolhoofde van sekondêre skole t.o.v. gesondheidsbevordering is. Die skool en die skoolhoof speel 'n belangrike rol in die holistiese ontwikkeling van leerders en dus die gemeenskap.

Skole word beskou as perfekte platforms vir leerders om kennis en vaardighede aan te leer en nog belangriker, om kinders op te voed met goeie norme en waardes, sodat hulle die dag wat hulle die skool verlaat, 'n aanwinst kan wees vir hul gemeenskap en die samelewing. Skole word tans gesien as geskikte ruimtes waarbinne gesondheid bevorder kan word. Navorsing dui daarop dat die konsep gesondheidsbevorderende skole in 1994 bekendgestel is in Suid-Afrika en in 2006, het skole in al 9 provinsies hulself geïdentifiseer as gesondheidsbevorderende skole.

Navorsing dui daarop dat skole in Suid-Afrika elke dag drastiese uitdagings ervaar. Daarom word volgehoue ontwikkeling en verbetering van skole ter wille van doeltreffendheid verlang en skoolhoofde en professionele ontwikkeling speel 'n belangrike rol. Skoolhoofde se persepsies van gesondheid moet dus eers bepaal word alvorens gesondheidsbevorderende programme geïmplementeer word. Die skoolhoof moet 'n voorbeeld stel vir die res van sy/haar personeel sodat gesondheidsgeletterdheid positief oorgedra word na die personeel, leerders en die gemeenskap.

Die Departement van Basiese Onderwys poog daarin om gesondheidsbevorderende programme in skole te implementeer en die positiwiteit daarin te reflekteer. Skoolhoofde toon tans 'n negatiewe houding teenoor hierdie programme omdat hulle voel hulle is nie opgelei nie.

Die nodige etiese stappe om toestemming te verkry tot toegang van die gekose skole is geneem. Die navorsingsprojek is gedoen vanuit 'n interpretatiewe navorsingsparadigma deur gebruik te maak van 'n kwalitatiewe navorsingsontwerp, naamlik fenomenologiese ondersoek. Die navorser het gebruik gemaak van hierdie metode om die deelnemers se

stem te hoor. Studies dui daarop dat opvoedkundige navorsing daarop gemik is om deelnemers se kennis, persepsies, ervarings en oortuigings as bron van inligting te gebruik. Agt skole vanuit die Dr Kenneth Kaunda distrik in die Noordwesprovinsie Suid-Afrika is geselekteer om deel te wees van die projek. 'n Doelbewuste steekproef is gebruik en semi-gestruktureerde onderhoude is gevoer met die skoolhoofde van die agt skole.

Die navorsingsresultate het aangedui dat die oorhoofse rol van die skool is om die gemeenskap te dien. Onderhoude het verder aangedui dat skoolhoofde nie alles alleen kan doen nie, maar dat alle rolspelers in die skool en in die gemeenskap hande moet vat sodat gesondheid binne skole en gemeenskappe bevorder kan word. Talle hindernisse word ook ervaar deur die skoolhoofde wat verhoed dat skole holisties kan ontwikkel en groei.

Die navorsingsprojek stel 'n gesondheidsbevorderende skoolraamwerk voor wat gebruik kan word deur skoolhoofde in hulle pogings om die verskillende sisteme en konsepte rakende gesondheidsbevordering in skole te verstaan.

ABSTRACT

Key words: school, school principal, teachers, learners, health, health promotion, health literacy, holistic development, Department of Basic Education (DBE)

The purpose of this study was to determine how literate school principals of secondary schools are regarding health promotion. The school as well as the school principal play a vital role in the holistic development of learners and this translates into the community.

Schools are regarded as the perfect platform to equip learners with skills and knowledge and more importantly good norms and values, so that they can be an asset to the society and community. Schools are currently seen as suitable areas where health can be promoted. Research indicates that the concept of health promoting schools was introduced in South Africa in 1994 and in 2006, schools in all 9 provinces identified themselves as health-promoting schools.

Research also indicates that schools in South Africa have been facing severe challenges every day since the 1994 election. Continued development and improvement of schools for efficiency are required and principals and professional development play an important role. Thus, principals' perceptions of health must first be determined before health promotion programmes are implemented. The school principal must set an example for the rest of his staff so that health promotion is positively communicated to staff, learners and the community.

The Department of Basic Education is attempting to implement health promotion programmes in schools. School principals and teachers are currently reluctant towards change because they receive no training. The necessary ethical steps to obtain consent to the passage of the chosen schools have been taken. The research project was conducted by means of a qualitative research design, namely phenomenological research. It was further approached from an interpretative research paradigm. This method to undergo the research was chosen because the researcher wanted to hear what the participants had to say. Eight schools from the Dr Kenneth Kaunda district in the North West Province of South Africa were chosen to take part in the research.

The research results indicated that the overall role of the school is to serve the community. Results also showed that principals cannot do everything by themselves. They need help and they need to take hands with the different role players in the school to help and promote health in schools and finally the community. Unfortunately, principals experience a lot of barriers that hinder schools from developing holistically.

LYS VAN AFKORTINGS

CDC	Centers of Disease Control
CSTL	Care and Support for Teaching and Learning
DBE	Department of Basic Education
DGOS	Distrik Gebaseerde Ondersteuning Span
EDC	Education Development Center
ENHPS	European Network of Health Promoting Schools
EST	Ekologiese Sisteem Teorie
GSHI	Global School Health Initiative
HPS	Health Promoting School
HSB	Heel Skool Benadering
ISHP	Integrated School Health Policy
IUHPE	The International Union for Health Promotion and Education
LOOM	Leerder-Onderwyser-Ondersteuningsmateriaal
MIV	Menslike Immuniteitsgebrekvirus
NEIMS	National Educational Infrastructure Management Systems
NCESS	National Committee on Educational Support Services
NCSNET	National Commission on Special Educational Needs and Training
RAPCAN	Resources Aimed at the Prevention of Child Abuse
SAOG	Suid-Afrikaanse Ontwikkelingsgemeenskap
SASA	South African Schools Act
SBL	Skoolbeheerliggaam
SBS	Skoolbestuursplan
SGOS	Skoolgebaseerde Ondersteuningsplan
SHPSU	Scottish Health-Promoting School Unit
SIAS	Screening, Identification, Assessment and Support
SNA	Support Needs Assessment
UNAID	United Nations Programme on HIV and AIDS
UNESCO	United Nation Education Science and Culture Organisation
UNICEF	United Nations Children's Fund
U.S.	United States
VIGS	Verworwe Immuniteitsgebreeksindroom

VRL	Verteenwoordigende Leerlingraad
WGO	Wêreld Gesondheids Organisasie

INHOUDSOPGAWE

VERKLARING	i
OPGEDRA AAN	ii
ERKENNINGS	iii
OPSOMMING	iv
ABSTRACT	vi
LYS VAN AFKORTINGS	viii
LYS VAN TABELLE	xiv
LYS VAN FIGURE	xv
HOOFSTUK 1: INLEIDING, PROBLEEMSTELLING EN KONSEPVERHELDERING	16
1.1 INLEIDING EN ORIËTERING	16
1.2 KONSEPVERHELDERING	18
1.2.1 Gesondheid.....	18
1.2.2 Geletterdheid	18
1.2.3 Gesondheidsgeletterdheid.....	19
1.2.4 Gesondheidsbevordering	20
1.2.5 Gesondheidsbevorderende skole.....	21
1.3 PRIMÊRE EN SEKONDÊRE NAVORSINGSVRAE	21
1.3.1 Primêre navorsingsvraag.....	21
1.3.2 Sekondêre navorsingsvrae.....	21
1.4 TEORETIESE RAAMWERK.....	22
1.5 NAVORSINGSONTWERP EN METODOLOGIE.....	26
1.5.1 Navorsingsontwerp	26
1.5.2 Navorsingsparadigma.....	26
1.5.3 Navorsingsbenadering.....	26
1.5.4 Navorsingsmetodologie	27
1.5.5 Data-insameling	28
1.5.6 Data-analise en -interpretasie	29
1.5.7 Die rol van die navorser.....	29
1.5.8 Betroubaarheid	30
1.6 ETIESE OORWEGINGS BY DIE NAVORSING	31
1.6.1 Ingeligte toestemming en vrywillige deelname	32
1.6.2 Beskerming teen skade	33
1.6.3 Privaatheid en vertroulikheid	33
1.7 MOONTLIKE BYDRAE VAN DIE NAVORSING	33
1.8 VOORGESTELDE NAVORSINGSTRUKTUUR	34

SAMEVATTING	35
HOOFSTUK 2: GESONDHEIDSGETELLERDHEID EN GESONDHEIDSBEVORDERING IN SEKONDÊRE SKOLE: 'N TEORETIESE OORSIG	36
2.1 INLEIDING EN ORIËTERING	36
2.2 DIE ONTWIKKELING VAN GESONDHEIDSBEVORDERENDE SKOLE	37
2.2.1 Die Wêreld-gesondheidsorganisasie.....	38
2.3 BRONFENBRENNER SE EKOLOGIESE SISTEEM TEORIE.....	40
2.3.1 Mikrosisteem.....	41
2.3.2 Mesosisteem.....	41
2.3.3 Eksosisteem.....	42
2.3.4 Makrosisteem.....	43
2.3.5 Chronosisteem.....	43
2.4 DIE BEVORDERING VAN GESONDHEID IN INTERNASIONALE LANDE	44
2.4.1 Kanada.....	45
2.4.2 Skotland	46
2.4.3 Australië	47
2.5 DIE BEVORDERING VAN GESONDHEID IN SKOLE IN SUID-AFRIKA	49
2.5.1 Die Grondwet van Suid-Afrika	50
2.5.2 Beleide en dokumente vir die bevordering van gesondheid in skole	52
2.6 DIE BELANGRIKHEID VAN DIE SKOOL VIR DIE GEMEENSKAP	62
2.7 UITDAGINGS WAT SUID-AFRIKAANSE SKOLE IN DIE GESIG STAAR IN DIE BEVORDERING VAN GESONDHEID	63
2.7.1 Infrastruktuur en hulpbronne	64
2.7.2 Finansies.....	65
2.7.3 Onbekwaamde onderwysers.....	67
2.7.4 Swak ouerbetrokkenheid	67
2.7.5 Dissipline.....	68
2.7.6 Alkohol- en dwelmmisbruik.....	70
2.7.7 Armoede	71
2.7.8 MIV en VIGS	71
2.7.9 Tienerswangerskap	72
2.7.10 Skoolverlaters	73
2.8 SKOOLBESTUUR IN SUID-AFRIKA	74
2.8.1 Die verskillende bestuurstrukture	74
2.8.2 Die skoolhoof	75
2.8.3 Die skoolbeheerliggaam (SBL).....	77

2.8.4	Die skoolbestuurspan (SBS)	80
2.8.5	Die departementshoof	80
2.8.6	Onderwyser.....	81
2.8.7	Die verteenwoordigende leerlingraad (VRL)	82
2.9	DIE GELETTERDHEID VAN DIE SKOOLHOOF TEN OPSIGTE VAN GESONDHEIDSBEVORDERING	83
2.10	SAMEVATTING	85
	HOOFSTUK 3: NAVORSINGSONTWERP EN METODOLOGIE	85
3.1	INLEIDING	86
3.2	NAVORSINGSDOELWITTE.....	86
3.3	NAVORSINGSONTWERP	87
3.3.1	Kwalitatiewe navorsingsontwerp	87
3.3.2	Navorsingsparadigma.....	88
3.3.3	Navorsingsbenadering.....	88
3.4	NAVORSINGSMETODES	90
3.4.1	Die rol van die navorser.....	90
3.4.2	Data-insameling metodes.....	90
3.4.3	Data-analise.....	92
3.4.4	Betroubaarheid van die studie.....	94
3.4.5	Etiese oorwegings	96
3.5	SAMEVATTING	100
	HOOFSTUK 4: DATA-ANALISE EN BESPREKING	100
4.1	INLEIDING	100
4.2	DATA-ANALISE	100
4.2.1	Seleksie van deelnemers	100
4.2.2	Kodering van deelnemers.....	102
4.3	ANALISERING EN INTERPRETASIE VAN DIE DATA	102
4.3.1	Die rol van die skool in die samelewing volgens die skoolhoof	104
4.3.2	Die skoolhoof se siening van gesondheid	107
4.3.3	Die skoolhoof se persepsie van gesondheidsbevordering	109
4.3.4	Die kennis wat die skoolhoof moet hê om gesondheid te bevorder in skole	112
4.3.5	Vaardighede wat die skoolhoof moet hê om gesondheid te kan bevorder in skole ...	115
4.3.6	Hindernisse wat gesondheidsbevordering in skole beïnvloed	118
4.3.7	Oplossings tot die probleem van die bevordering van gesondheid	124
4.4	SAMEVATTING	128
	HOOFSTUK 5: BEVINDINGE, GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS-INLEIDING	129

5.1	INLEIDING	129
5.2	BEVINDINGE	129
5.2.1	Opsomming van sleutelbevindinge in die literatuur (Hoofstuk 2)	129
5.2.2	Opsomming van die sleutelbevindinge in die empiriese ondersoek: Hoe geletterd is die skoolhoof rakende gesondheid (Hoofstuk 4).....	132
5.3	GEVOLGTREKKINGS	134
5.3.1	Gevolgtrekkings oor die bevordering van gesondheid in skole: Hoe geletterd is die skoolhoof oor gesondheid?.....	134
5.3.2	Gevolgtrekkings oor die bevordering van gesondheid: Hoe geletterd is die skoolhoof oor gesondheid? Empiriese ondersoek.	135
5.4	NAVORSINGSBEPERKINGE.....	139
5.5	AANBEVELINGS	136
5.5.1	Algemene aanbevelings	138
5.5.2	Aanbevelings vir verdere navorsing	138
5.6	SAMEVATTING	139
	BYLAAG A: Toestemmingsbrief aan die Distrik Direkteur om navorsing te doen.....	152
	BYLAAG B: Toestemmingsbrief van die Distrik Direkteur wat toestemming verleen om navorsing te doen	154
	BYLAAG C: Toestemmingsbrief aan die skoolhoof	155
	BYLAAG D: Onderhoudsvrae	158
	BYLAAG E: Sertifikaat van tegniese en taalversorging	160
	BYLAAG F: Etiekklaring.....	161
	BYLAAG G: Voorbeelde van transkripsies van onderhoude wat gevoer is.....	162
	BYLAAG H: Koderingstabel.....	252

LYS VAN TABELLE

Tabel 2. 1: Die onderrigtyd vir vakke in die senior fase	60
Tabel 2. 2: Die onderrigtyd vir vakke in die VOO fase	60
Tabel 4. 1: Beskrywing van deelnemers	101

LYS VAN FIGURE

Figuur 1. 1: Bronfenbrenner se ekologiese model	40
Figuur 4. 1: Kaart van die Noordwesprovinsie	102

HOOFSTUK 1: INLEIDING, PROBLEEMSTELLING EN KONSEPVERHELDERING

1.1 INLEIDING EN ORIËTERING

Die doel van hierdie studie is om vas te stel wat die persepsie van die skoolhoof is ten opsigte van gesondheidsgeletterdheid. Volgens Dadaczynski en Paulus (2015) en Persson en Haraldsson (2013) is daar wel navorsing gedoen oor skoolhoofde se persepsie van gesondheidsgeletterdheid, maar vir die doel van hierdie studie is gesondheidsgeletterdheid bestudeer in terme van die bevordering van gesondheid in sekondêre skole. Skoolhoofde het die oorhoofse verantwoordelikheid vir die ontwikkeling en implementering van planne, beleide en prosedures wat verseker dat doelstellings soos kwaliteit onderrig, holistiese ontwikkeling van die leerder, finansiële ontwikkeling, veiligheid, goeie kommunikasie tussen die ouer en die skool asook goeie funksionering van die komitees van 'n skool bereik word (Department of Basic Education, 2014a:4; Du Plessis & Heystek, 2019; Tzeni *et al.*, 2019; November *et al.*, 2010). Hiervolgens is dit belangrik dat die skoolhoof 'n breë kennis en 'n verskeidenheid van vaardighede rakende gesondheidsgeletterdheid moet besit. Gesondheidsgeletterdheid behels die motivering en aktivering van kennis en vaardighede aangaande gesondheid en is daarom 'n komplekse konsep om te meet en te verstaan (Peerson & Saunders, 2009).

'n Skoolhoof is verantwoordelik vir die skepping van 'n positiewe skoolklimaat en die vorming van onderwysers se persepsies (Tzeni *et al.*, 2019). Verder is dit die skoolhoof sowel as die onderwysers en die res van die personeel se verantwoordelikheid om leerders met hindernisse ten opsigte van leer en met emosionele en geestesgesondheidsprobleme te identifiseer (Whitley *et al.*, 2013:56-70). Volgens die Department of Basic Education (2014a) en Basson (2014) word die skoolhoof gesien as die belangrikste vennoot in onderwys, omdat hy/sy die skool met leierskap en leiding moet verskaf. Die skool se akademiese, kulturele en sportprestasies korreleer met die vermoëns, toewyding en leierskap van die skoolhoof. Vanweë die sentrale posisie van die skoolhoof in die skool en die gemeenskap, behoort hy/sy oor die toepaslike kennis en vaardighede aangaande gesondheid en die bevordering daarvan by leerders en onderwysers te beskik. Die rol van die skool is per slot van rekening om leerlinge toe te rus met die nodige kennis en vaardighede

wat hulle sal bemagtig om goeie besluite ten opsigte van hul eie gesondheid te neem (Paakkari & Paakkari, 2012).

Navorsing ten opsigte van skooldoeltreffendheid en -effektiwiteit bevestig dat behoorlike administratiewe leierskap belangrik is om 'n verskil te maak in die groei van elke leerder (Inchley *et al.*, 2007; Kolokoto, 2014; Kwatubana, 2014; Meier & Marais, 2012). Die skoolhoof het die grootste verantwoordelikheid by die skool. Hy/sy moet die verandering lei en effektief delegeer (DBE, 2014a). Ten einde dit te bereik, moet die skoolhoof die personeel en leerders lei om bewus te wees van die belangrikheid van gesondheid en die waarde van 'n positiewe skoolatmosfeer. Die skoolhoof moet dus goed ingelig en geletterd wees oor gesondheid. Sy/haar rol ten opsigte van hierdie taak is kernbelangrik.

Skole in Suid Afrika ondergaan tans enorme veranderinge met betrekking tot gesondheid en die daarstelling van gesondheidsbevorderingsprogramme (Kwatubana, 2014). Hierdie veranderinge is beleide en programme wat gesonder en bemagtigende skoolomgewings skep, soos die National School Nutrition Programme (NSHP), the National Policy on HIV/AIDS, Witskrif 6, SIAS asook Lewensvaardigheid en Lewensoriëntering deur die kurrikulum (Kwatubana, 2014).

Tydens die apartheids-era het duisende kinders nie die geleentheid tot kwaliteit onderwys gehad nie. Die gevolge hiervan vandag is werkloosheid en armoede wat weer op hul beurt lei tot gesondheidskwessies (Heaton, 2014). Die snel veranderende samelewing vereis so baie van elke leerder in die skool en die noodsaaklikheid om die aspek van gesondheid en die persepsie daarvan in skole te ondersoek kom al hoe meer na vore (Kwatubana, 2014).

Die skool is 'n primêre bron van blootstelling aan die bevordering van gesondheid en uiteindelik ook gesondheidsgeletterdheid (Bruce & Klein, 2012). 'n Gesondheidsbeleid vir Suid-Afrika om betrokke te raak by gesondheidsbevorderende skole, waar die vernaamste rolspelers kan bydra tot die welstand van kinders sowel as die gemeenskap, is reeds in plek. Die rol wat die verskillende rolspelers kan speel word geklassifiseer as die algemeenste uitdaging wat gesondheidsbevordering in die gesig staar as gevolg van die gebrek aan befondsing, hulpbronne en personeel (Department of Health and Ageing, 2004).

1.2 KONSEPVERHELDERING

1.2.1 Gesondheid

Daar word algemeen aanvaar dat gesondheid vanuit 'n holistiese perspektief benader behoort te word (WGO, 1986). Dit beteken dat die mens nie net uit 'n biologiese liggaam bestaan nie, maar dat geestelike en emosionele welstand net so 'n belangrike rol speel. Gesondheid word dus gedefinieer as 'n toestand van totale fisieke, sosiale en psigiese/geestelike welstand en nie net slegs as die afwesigheid van siekte nie (Bickenbach, 2015; WGO, 1998). Naidoo en Willis (2010:3) definieer gesondheid as 'n breë konsep met verskeie betekenisse wat die persoon as 'n geheel beskou, insluitend die persoon se integriteit en welsyn. Verder beskryf Naidoo en Willis (2010:4) gesondheid as negatief (slegs die afwesigheid van siekte) en positief (staat van welstand soos deur WGO gedefinieer van die totale mens), maar beklemtoon die feit dat gesondheid die welstand van die mens behels om behoeftes op fisiese, psigiese, emosionele, sosiale, spirituele en seksuele vlak te vervul. Gesondheid word deur Ross en Deverell (2010:13) gedefinieer as 'n positiewe staat van fisieke, psigiese en sosiale welstand en nie slegs die afwesigheid van siekte of besering nie, wat verskil oor tyd volgens 'n kontinuum.

Vir die doel van hierdie studie, word gesondheid gesien as 'n holistiese konsep wat alle aspekte van menswees omvat. Die skool, en die skoolhoof in die besonder, het 'n belangrike rol te speel in die gesondheid van al die rolspelers, wat die leerders, onderwysers, ouers en res van die personeel insluit. Die skoolhoof is 'n rolmodel binne en buite die klaskamer (Dadaczynski & Paulus, 2015) en daarom moet hy/sy gesonde lewenstyle, gedrag en gewoontes aan leerders en personeel oordra (Persson & Haroldsson, 2013).

1.2.2 Geletterdheid

Geletterdheid word deur die Nasionale Geletterdheidshandeling van 1991 gedefinieer as "an individuals ability to read, write and speak in English, and compute and solve problems at a level of proficiency necessary to function on the job and in society, to achieve one's goals and develop one's knowledge and potential" (Berkman *et al.*, 2010:11). Tydens die negentiende eeu het geletterdheid ook verwys na 'n individu se

vermoë om te kan lees en skryf (Sorensen *et al.*, 2012:1). Geletterdheid behels die gebruik van gedrukte en geskrewe inligting om te kan funksioneer in die samelewing, sodat mense sekere doelwitte kan bereik en om kennis en potensiaal te ontwikkel (Speros, 2005). Volgens die United Nation Education Science and Culture Organisation (UNESCO, 2005) is die woord geletterdheid gedurende die Engelse geskiedenis geassosieer met terme soos geleerdheid en om bekend te wees met die literatuur.

1.2.3 Gesondheidsgeletterdheid

Daar bestaan verskeie definisies rakende gesondheidsgeletterdheid.

Gesondheidsgeletterdheid is 'n belangrike konsep wat besig is om wêreldwyd erkenning te verkry as 'n fundamentele vaardigheid in die handhawing van gesondheid, die bevordering daarvan en die toegang tot die plaaslike gesondheidsorgstelsel (How How, 2004). Gesondheidsgeletterdheid kan beskryf word as die toegang, begrip en gebruik van inligting om goeie gesondheidsbesluite te neem (Peerson & Saunders, 2009). Volgens Speros (2005:10) word die term gedefinieer as 'n individu se vermoë om inligting te ontvang, te verstaan, te integreer en te reageer op die boodskappe in hul alledaagse lewe. Hierdie proses bepaal individue se vlak van gesondheidsgeletterdheid. Verder veronderstel gesondheidsgeletterdheid mense se vermoë om basiese vaardighede soos lees, skryf en gesyferdheid met gesondheidsverwante aktiwiteite te integreer, binne 'n gesondheidsorginstelling en mediese konteks. Effektiewe gesondheidsgeletterdheid vereis begrip van verskillende tipes boodskappe in die mens se alledaagse lewe, asook die uitvoer van die boodskappe op 'n gepaste wyse (Borzekowski, 2009:3). Die U.S. Department of Health and Human Services (2010:3) definieer gesondheidsgeletterdheid as “the degree to which individuals have the capacity to obtain, process and understand basic health information and services needed to make appropriate health decisions”. Kickbusch (2001:289-297) verwoord gesondheidsgeletterdheid op haar beurt as die teenwoordigheid van bepaalde kognitiewe en sosiale vaardighede wat die motivering en vermoë aan individue verskaf om toegang te verkry tot gesondheid, asook die verstaan van inligting op wyses wat hulle gesondheid in stand hou en bevorder. Gesondheidsgeletterdheid kan derhalwe beskryf word as die toegang, begrip en gebruik van inligting om goeie gesondheidsbesluite te neem. Voorvereistes vir

gesondheidsgeletterdheid is goeie lees- en syfervaardighede asook begrip van en die vermoë om inligting te gebruik om goeie besluite te neem (Peerson & Saunders, 2009; Speros, 2005). Gesondheidsgeletterdheid bemagtig mense om gepas op te tree in 'n nuwe en veranderende gesondheidsverwante situasie of omgewing deur die gebruik van gevorderde kognitiewe en sosiale vaardighede (Peerson & Saunders, 2009).

1.2.4 Gesondheidsbevordering

'n Volgende konsep in die debat oor gesondheidsgeletterdheid is gesondheidsbevordering as sodanig. Die WGO (2013) is duidelik met hulle siening van gesondheidsbevordering as “people cannot achieve their fullest health potential unless they are able to take control of those things which determine their health”. Volgens die WGO (1986) word gesondheidsbevordering gedefinieer as 'n proses wat mense in staat stel om beheer oor hul gesondheid te hê en om dit te bevorder. Verder beklemtoon die WGO (1998) dat gesondheidsbevordering 'n sosiale en politiese proses veronderstel wat aandui dat dit nie net bloot fokus op die vaardighede en bevoegdhede van individue nie, maar verder ook 'n aksiegedrewe benadering is om sosiale, ekonomiese en omgewingskondisies te bevorder. Ross en Devereil (2010:10) beskryf gesondheidsbevordering as die fokus op voorkoming van siekte eerder as behandeling en die beklemtoning van gesondheid en handhawing van gesonde leefstyle eerder as siekte en behandeling. Voorkoming en die bevordering van gesondheid is noodsaaklik om die las van siektes onder kinders aan te spreek. Die besorgdheid beklemtoon dat dit bereik word deur verskillende gesondheidsdeterminante aan te wend, omdat tradisionele gesondheidsopvoeding en bewustheid van gesondheid alleen nie voldoende is om die kwessie op te los nie.

Gesondheidsbevordering gaan dus daaroor om mense te help om 'n goeie gesondheid in stand te hou en om gevolglike siektes te voorkom. Gesondheid word verder bevorder deur 'n kombinasie van opvoedkundige en omgewingsondersteuning wat mense se optredes en lewensomstandighede verbeter (Departement van Gesondheid, 1999).

1.2.5 Gesondheidsbevorderende skole

Die Nasionale Departement van Gesondheid (2011) omskryf gesondheidsbevorderende skole as skole wat 'n gesonde lewenstyl bevorder om sodoende die gesondheidskwessies in Suid-Afrika te verminder. Volgens die WGO (1999:8) word 'n gesondheidsbevorderende skool gedefinieer as "a place where all members of the school community work together to provide students with integrated and positive experiences and structures which promote and protect their health". 'n Belangrike kenmerk van 'n gesondheidsbevorderende skool is dat dit 'n benadering is waar die hele skoolgemeenskap saamwerk om die gesondheid van die leerders, personeel en die gemeenskap die beste te dien. Die WGO (1986) definieer 'n gesondheidsbevorderende skool verder as 'n plek wat voortdurend die kapasiteit vir 'n gesonde omgewing vir lewe, leer en werk versterk. Volgens Key (2000) is 'n gesondheidsbevorderende skool 'n plek waar alle lede van die skool en die gemeenskap saamwerk, leer en leef om die gesondheid en welstand van leerders, personeel, ouers en die wyer gemeenskap te bevorder.

1.3 PRIMÊRE EN SEKONDÊRE NAVORSINGSVRAE

1.3.1 Primêre navorsingsvraag

Hoe geletterd is die skoolhoof van sekondêre skole ten opsigte van gesondheidsbevordering?

1.3.2 Sekondêre navorsingsvrae

- Wat behels die bevordering van gesondheid deur die skoolhoof in sekondêre skole?
- Oor watter kennis behoort die skoolhoof in sekondêre skole te beskik rakende die bevordering van gesondheid in skole?
- Oor watter vaardighede behoort die skoolhoof in sekondêre skole te beskik rakende die bevordering van gesondheid in skole?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike struikelblokke gesien word in die bevordering van gesondheid in skole?

- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike oplossings gesien word in die bevordering van gesondheid in skole?

1.4 TEORETIESE RAAMWERK

In hierdie navorsingstudie is Bronfenbrenner (1979) se ekosistemiese model gebruik as raamwerk. Die rol van die skoolhoof is vanuit hierdie teoretiese raamwerk bestudeer. Hierdie benadering dui daarop dat die individu, skool en gemeenskap ekosistemies funksioneer, met ander woorde hierdie vlakke is belangrik in die sin dat alles wat in een sisteem gebeur beïnvloed word deur die ander (Landsberg *et al.*, 2005:10). Hierdie sisteme is in interaksie met mekaar, elk met sy eie besondere invloed op die individu en die konteks as 'n geheel (Swart & Pettipher, 2005:5).

Bronfenbrenner (1979) se ekosistemiese model poog om die kompleksiteit van die invloede, interaksies en verwantskappe tussen die individuele leerder en verskeie ander stelsels te verstaan. Die ekosistemiese teorie, wat deur Bronfenbrenner saamgestel is uit die ekologiese teorie (Bronfenbrenner, 1979) en sisteemteorie (Capra, 1982), dui aan hoe individue en groepe op verskillende vlakke in 'n sosiale konteks in 'n dinamiese, interafhanklike en interaktiewe verhouding verbind is.

Die model fokus veral op die ontwikkeling van 'n kind. 'n Sleutelkomponent van Bronfenbrenner se model is om te verstaan dat kinders aktiewe deelnemers is in hulle eie ontwikkeling en dat die omgewing ook 'n grootskaalse impak het. Volgens Bronfenbrenner se teorie ontwikkel 'n kind as 'n komplekse sisteem van verhoudings wat deur die omgewing beïnvloed word (Bronfenbrenner, 1979). Volgens Landsberg *et al.* (2005) is Bronfenbrenner se ekosistemiese teorie 'n voorbeeld van 'n multidimensionele model van menslike ontwikkeling. Hierdie model bied insig en begrip van die fisiese, biologiese, sielkundige, sosiale en kulturele ontwikkeling, groei en verandering van die kind.

Volgens Hay (2009) stel hierdie raamwerk rolspelers soos die skoolhoof en onderwysers in staat om bemagtig te word en die voordele en nadele van die verskillende sisteme te identifiseer omdat hulle direk en indirek bydra tot die bevordering van die kind se gesondheid. Die ekologiese sisteemteorie (EST) kan skoolhoofde potensieel help om te verstaan hoe die negatiewe interaksies in die vyf

sisteme kinders beïnvloed in terme van gesondheid in skole, asook hoe die teorie skoolhoofde kan help om kinders te help (Landsberg *et al.*, 2005). Dit is belangrik dat skoolhoofde begrip het vir die hele konteks waarin kinders woon, sodat hy/sy bewus is van die kind se agtergrond en die kind beter kan verstaan en derhalwe kan help. Daar is verskeie maniere waarop die skoolhoof 'n bydrae kan lewer in hierdie verband. Hy/sy kan byvoorbeeld leerders se huise besoek, maatskaplike werkers nader om huisgesinne te help en belangrike boodskappe aan ouers en gemeenskappe oordra deur vergaderings of oueraande te hou. Skole fokus dikwels net op die impak van die kurrikulum en skoolprogramme op die kind en vergeet van die impak wat die familie, skool, gemeenskap en maats op die kind het (Kamenopoulou, 2016).

Volgens Bronfenbrenner (1979) behoort kinderontwikkeling bestudeer te word vanuit die uitgangspunt dat hierdie dinamika plaasvind binne vyf interafhanklike sisteme, naamlik die mikrosisteem, die mesosisteem, die eksosisteem en die makrosisteem, wat almal in interaksie is met die chronosisteem. Hierdie sisteme word vervolgens bespreek.

Mikrosisteem verwys na die onmiddellike omgewing waar die interaksies plaasvind. Die onmiddellike omgewing is die familie, skool en vriende. Hierdie sisteem behels gereelde kontak en interaksies met die bogenoemde individue (Bronfenbrenner, 1979). Die sisteem word gekenmerk deur gebeurtenisse en persone die naaste aan die leerder (Nel *et al.*, 2013). Die skoolhoof het 'n invloed op die leerder se ontwikkeling deur middel van die skoolomgewing asook die familie. Die skoolhoof het verder ook 'n invloed op die eksterne omgewing (gemeenskap) in die vorm van die Skoolbeheerliggaam (SBL) (Department of Basic Education, 2018) en kan dus verskillende boodskappe van gesondheidsbevordering oordra aan die SBL wat kan dien in die gemeenskap. Die skoolhoof kan gesondheid bevorder deur middel van 'n kennisgewingbord waarop weeklikse aktiwiteite wat die kinders kan doen om gesondheid te bevorder deurgegee word. Die skoolhoof kan ook tydens samekoms een keer 'n week 'n gesprek voer met die leerders oor verskillende onderwerpe wat hul gesondheid beïnvloed.

Mesosisteem verwys na die verloop en die bestaan van die verhoudings in die mikrosisteem wat konstante interaksie met mekaar het, byvoorbeeld 'n leerder wat mishandel word by die huis of geen ondersteuning van ouers ontvang nie kan

hindernisse ten opsigte van leer ervaar by die skool (Bronfenbrenner, 1979). Die familie is die naaste, invloedrykste en mees intense deel van die mesosisteem. Die invloed van die familie strek tot alle aspekte van die kind se ontwikkeling, naamlik taal, voeding, sekuriteit, gesondheid en geloof (Ryan, 2001). Volgens Bronfenbrenner (1979) is die kerk en werksplek ook deel van hierdie sisteem. Op hierdie vlak moet die skoolhoof werkswinkels vir onderwysers reël om hulle in staat te stel om kinders met hindernisse ten opsigte van leer te identifiseer asook leerders wat emosioneel of fisies mishandel word by die huis. Die onderwyser sien en gesels met die leerder op 'n daaglikse basis (Nel *et al.*, 2013). Die onderwysers moet dit dus onder die skoolhoof se aandag bring as hulle sien dat 'n leerder emosioneel en/of fisies onstabiel is. Die skoolhoof moet ook sekere riglyne daarstel om te volg wanneer 'n besorgdheid ontstaan. Wanneer die skoolhoof en onderwysers goed saamwerk en leerders voel hulle skoolhoof en onderwyser ondersteun hulle, dra dit by tot hul selfbeeld en veiligheid (Hay, 2009).

Eksosisteem verwys na sisteme waarby 'n kind nie direk betrokke is nie, maar kan nog steeds die kind se lewe beïnvloed (Bronfenbrenner, 1979). Daar is verskeie uitdagings en gebeurtenisse wat in die eksosisteem plaasvind wat leerders negatief beïnvloed. 'n Voorbeeld kan wees as 'n ouer probleme by die werk ervaar of afgedank word – dit het 'n invloed op die kind in die mikro- en mesosisteem. Uitdagings soos armoede, geen kos, ouer(s) wat drankprobleme het as gevolg van werkstres, ouers wat stres uithaal op kinders in die vorm van mishandeling ens. Sodra skoolhoofde bewus gemaak word van hierdie probleme, kan hulle die ouers en kinders verwys na maatskaplike werkers asook sielkundiges wat met die betrokke partye kan praat, by die skool of by hul wonings.

Makrosisteem verwys na die houdings, oortuigings, waardes en ideologieë wat ander vlakke van die sisteme kan beïnvloed of daardeur beïnvloed kan word (Bronfenbrenner, 1979; Swart & Pettipher, 2005:11). Veranderinge op die makrovlak beïnvloed al die ander sisteme, aangesien hierdie sisteem te doen het met politieke en sosiale gebeure. Hierdie sisteem is die vërste van die leerder se omgewing af, maar het 'n groot impak op die leerder se omgewing en dus ontwikkeling (Ryan, 2001). Die waardes en norme van 'n skool kan 'n groot impak op 'n leerder se ontwikkeling hê. Norme en waardes is deel van 'n mens se lewe en kan nie geskei word van ander

lewenservaringe nie, daarom is morele opvoeding by die skool belangrik vir die morele ontwikkeling en karaktervorming van die leerder (Chowdhury, 2018).

Chronosisteem verwys na die ontwikkelende tydsraamwerk wat deur die interaksies tussen hierdie sisteme en hul invloede op individuele ontwikkelings beweeg (Bronfenbrenner, 1979). Hierdie sisteem sluit gebeurtenisse en veranderinge in wat oor die jare in die leerder se lewe plaasgevind het. Veranderinge soos ouers wat skei of ouers wat afgesterf het en kinders wees of onder voogdyskap laat, sosio-ekonomiese status, armoede, werkloosheid en die kind se woning tans (Hay, 2009). Leerders moenie net 'n nommer vir skoolhoofde wees nie, maar elke leerder se omstandighede moet tel en in berekening gebring word. Skoolhoofde moet 'n oop-deur-beleid handhaaf en hulle moet omgee.

Die ekologiese teorie is dus gebaseer op die interafhanklikheid en verhoudings wat tussen organismes en hul fisiese omgewings bestaan (Bronfenbrenner, 1979). Hierdie verhoudings word as 'n geheel beskou, waar elke deel net so belangrik is soos die ander en waar verandering in een verhouding/sisteem waarskynlik 'n verandering in ander verhoudings/sisteme teweeg sal bring. Volgens hierdie teorie word daar na ekologiese balans gestreef – wanneer die verhoudings en siklusse binne die hele sisteem in balans is, kan die sisteem onderhou word.

Die persoon en die omgewing is dus voortdurend in interaksie en beïnvloed mekaar wedersyds. Bronfenbrenner (1979) beklemtoon in hierdie verband dat kinders se eie persepsies van hul kontekste (sisteme) sentraal staan tot begrip van die wyse waarop hulle daarmee omgaan. 'n Kind word dus nie slegs deur die omgewing beïnvloed nie, maar kan as aktiewe deelnemer in sy/haar eie ontwikkeling beskou word. Individue word volgens hierdie teorie dus as bevoeg beskou om aan te pas en volgens verskillende omgewingsvereistes op te tree. Op dieselfde wyse kan die individu se rolverwagtinge van een omgewing na die volgende verskil.

1.5 NAVORSINGSONTWERP EN METODOLOGIE

1.5.1 Navorsingsontwerp

Vir die doel van hierdie studie is 'n kwalitatiewe navorsingsontwerp gebruik (cf. 3.3.1). Kwalitatiewe navorsing kan beskryf word as die poging om ryk beskrywende data van 'n bepaalde situasie of verskynsel in te vorder met die doel om begrip te verkry oor wat bestudeer word (Maree, 2010:50). 'n Kwalitatiewe navorsingsontwerp stel die navorser in staat om menings, ervarings en kennis van onderwysers in te samel en om riglyne vir onderwysers te ontwikkel (cf. 3.3.1).

1.5.2 Navorsingsparadigma

Wanneer navorsers verwys na verskillende benaderings tot navorsing, verwys hulle na paradigmas. 'n Paradigma is 'n wêreldbeskouing of 'n stel aannames oor hoe konsepte werk. Maree (2010) verduidelik dat daar vier onderliggende wêreldbeskouings in navorsing is, naamlik positivisme, post-positivisme, kritiese teorie en konstruktivisme. Vir die doel van hierdie studie is 'n interpretivistiese navorsingsparadigma gebruik (cf. 3.3.2). Die doel van interpretivisme is die beskrywing, begrip en interpretasie van die werklikheid wat veelvoudig, realisties en konteksgebonde is (Merriam, 2009).

1.5.3 Navorsingsbenadering

Die navorsingsbenadering wat gebruik is, is fenomenologies van aard. Volgens Creswell (2014:196) is 'n fenomenologiese benadering “'n ondersoek wat afkomstig is uit die veld van filosofie en sielkunde, waarvolgens die navorser die ervarings van individue oor 'n verskynsel beskryf soos beskryf deur die deelnemers” (cf. 3.3.3). Volgens Smith *et al.* (2009) het interpretivistiese fenomenologiese navorsing begin as 'n sielkundige georiënteerde benadering en baie van die vroeë werk was in gesondheidsielkunde. Sedertdien is dit veral sterk in kliniese en beradingsielkunde sowel as in sosiale en opvoedkundige sielkunde gebruik. Die hoofdoel en essensie van die interpretivistiese fenomenologiese benadering in 'n kwalitatiewe navorsingstudie is om die ervarings van die deelnemers te verken en die navorsingsbevindings deur middel van hul ervarings weer te gee (Alase, 2017).

1.5.4 Navorsingsmetodologie

1.5.4.1 Steekproefneming

Volgens Leedy en Ormrod (2010) behels kwalitatiewe navorsingsmetodologie die ondersoek van eienskappe wat nie maklik in numeriese waardes gemeet kan word nie en word gebruik as 'n kwalitatiewe navorsingsmetodologie wat fokus op die studie van sosiale en menslike probleme (Creswell, 2007). Hierdie is 'n metode wat 'n hedendaagse verskynsel binne sy regte lewende konteks ondersoek en 'n verskeidenheid bronne gebruik as bewyse (Maree, 2010:75).

Daar is gebruik gemaak van 'n doelbewuste steekproef, waar 'n onderhoud gevoer is met agt skoolhoofde in die Dr Kenneth Kaunda-distrik. Maree (2010:200) staaf dat kwalitatiewe navorsing meer geneig is om diepgaande antwoorde te verskaf oor die komplekse aard van menslike probleme en denke. Opvoedkundige navorsing berus daarop om die deelnemers se kennis, persepsies, ervarings en oortuigings as bron van inligting te gebruik (Joubert *et al.*, 2016). Dus is dit die rede waarom die navorser van doelbewuste steekproefneming gebruik gemaak het. Skoolhoofde in skole vanuit die Dr Kenneth Kaunda distrik in Potchefstroom het die populasie van die studie uitgemaak.

Met inagneming van die bogenoemde was 'n kwalitatiewe navorsingsmetodologie die mees geskikte gewees vir hierdie studie.

1.5.4.2 Seleksie van deelnemers

Doelbewuste steekproefneming is gebruik in die seleksie van deelnemers (*cf.* 3.4.2.1). Doelbewuste steekproefneming word gebruik in sekere situasies waar 'n spesifieke doel voor oë is (Maree, 2010). Doelbewuste steekproefneming kan ook kriteriageoriënteerde steekproefneming genoem word (Bertram & Christiansen, 2014) (*cf.* 3.4.2.1). Die doel van doelbewuste steekproefneming is om baie spesifieke inligting van deelnemers te verkry.

Agt skoolhoofde uit sekondêre skole, wat bereid en gewillig was, het aan die studie deelgeneem. Die skole wat vir die studie gebruik is, is openbare sekondêre skole omdat daar ooglopend 'n groter verskeidenheid van skoolhoofde werksaam is,

naamlik manlik en vroulik met verskillende kulture, kwalifikasies en agtergronde, en ervaringe van skoolhoof wees (cf. 3.4.2.1). Die volgende kriteria is gebruik tydens die selektering van skoolhoofde in skole:

- Die skole moet sekondêre openbare skole wees.
- Die skole moet in die Dr Kenneth Kaunda distrik, rondom of sentraal in Potchefstroom wees.
- Die skool moet geregistreer wees en erken word deur die Departement van Basiese Onderwys (Department of Basic Education [DBE]).
- Die deelnemers moet in besit wees van 'n erkende professionele B.Ed kwalifikasie.
- Die skoolhoof moet ten minste drie jaar ondervinding hê as 'n skoolhoof, omdat genoegsame ondervinding belangrik is om die behoeftes van 'n skool te identifiseer.

1.5.5 Data-insameling

Van der Westhuizen (2007:81) definieer data-insameling as 'n deurlopende, sikliese en nie-liniêre proses. Data-insamelingstrategieë sluit kwalitatiewe data in wat ingesamel word deur middel van 'n gesproke of geskrewe vorm. Van der Westhuizen (2007:87) definieer onderhoud as 'n tweerigtinggesprek waarin die onderhoudvoerder die deelnemer vrae vra om data in te samel en om meer te leer oor die idees, oortuigings, sienings, opinies en gedrag van die deelnemer.

'n Individuele semi-gestruktureerde onderhoud is gevoer met al die deelnemers. Semi-gestruktureerde onderhoud word soos volg deur Maree (2010) gedefinieer: die deelnemer beantwoord 'n stel voorafbepaalde vrae waarin voorsiening gemaak word vir die ondersoek en verduideliking van antwoorde (cf. 3.4.2.2). As navorser behoort daar gelet te word op die antwoorde van deelnemers sodat nuwe ontluikende ondersoeklyne geïdentifiseer kan word en duidelikheid verseker word wat direk verband hou met die verskynsel wat bestudeer word. Hierdie onderhoud is gelei deur die navorser. Die hele onderhoud is opgeneem met 'n stemopnemer, met die deelnemers se toestemming. Na afloop van die onderhoud, is al die response getranskribeer en geanaliseer.

Nie-verbale kommunikasie en/of die reaksie van elke deelnemer is ook in ag geneem, wat deel uitmaak van die onderhoud. Die navorser het veldnotas tydens die navorsingsproses gemaak. Veldnotas word volgens Greeff (2005:298) beskryf as die navorser se interpretasie tydens die onderhoud en is van kritieke belang om die onderhoudproses te verken asook om dataverlies te verminder. Veldnotas het beskrywings van die navorser se observasie rakende gesprekke, onderhoud, oomblikke van verwarring, intuïsie en stimulasie van nuwe idees gedurende die studie bevat (Joubert *et al.*, 2016) (*cf.* 3.4.2.3). Verder is enige addisionele inligting wat ook deur die deelnemers verskaf is tydens die implementering van die vraelys, aangeteken. Volgens Joubert *et al.* (2016) word die navorser voorsien met die geleentheid om duidelikheid oor deelnemers se gedagtes te verkry deur veldnotas te maak (*cf.* 3.4.2.2). 'n Refleksiedagboek is gedurende die studie deur die navorser gehou waarin idees en gedagtes sowel as refleksies rakende die ervaring tydens die proses opgeteken is.

1.5.6 Data-analise en -interpretasie

Volgens Creswell (2007:167) behels kwalitatiewe data-analise die volgende proses: om dinge, persone, gebeurtenisse en eienskappe te klassifiseer wat hulle kenmerkend maak en ook die strewe om patrone en temas te identifiseer sowel as te beskryf in 'n poging om hierdie patrone en temas te verstaan en te verduidelik (*cf.* 3.4.3). Glaser en Laudel (2013) verduidelik dat die eerste stap in hierdie proses die dataverminderingstap is. Dit beteken om herhaaldelik al die antwoorde van al die deelnemers te lees en begrip en insig te verkry oor die teks en dit op te som. Daarna is die soortgelyke response gekategoriseer in temas en hierdie temas is dan induktief gekodeer op papier. Die navorser het ook 'n beskrywende etiket vir elke kategorie ingesluit. Die navorser het verder dan die inligting onder temas opgesom. Die tweede stap is die datavoorstelling. Tydens hierdie stap is die data georden en grafies geïllustreer of visueel voorgestel. Tydens die laaste stap is die data geïnterpreteer en is daar betekenis gegee aan die data (*cf.* 3.4.2.3).

1.5.7 Die rol van die navorser

Tydens hierdie studie is die posisie van die navorser die buitestaander, omdat die navorser nie betrokke is by een van die skole nie en dus glad nie die deelnemers van

al die skole ken nie (Milligan, 2016). Die voordeel van die rol van die buitestaander is die navorser is neutraal en word deur die deelnemers waardeur vir hul objektiwiteit en emosionele afstand (Kerstetter, 2012). Die rol van die navorser is om inligting te versamel deur die opspoor van relevante bronne, die voer van onderhoude en om nieverbale kommunikasie en reaksies waar te neem (*cf.* 3.4.1). Die navorser het die inligting wat versamel is self getranskribeer en geanaliseer en 'n verslag daarvoor geskryf. Volgens Maree (2010) dien die navorser as navorsingsinstrument in die data-insamelingsproses in kwalitatiewe studies. Die betrokkenheid van die navorser en blootstelling aan 'n veranderende, werklike wêreldsituasie is noodsaaklik aangesien die kwalitatiewe navorser daardie veranderinge in die werklike konteks behoort aan te teken (*cf.* 3.4.1). Soos hierbo genoem, het die navorser ook refleksienotas en veldnotas gemaak as addisionele databronne.

1.5.8 Betroubaarheid

Die betroubaarheid ("trustworthiness") van kwalitatiewe navorsing is 'n aspek wat besondere aandag verdien (Maree, 2010), omdat dit die kwaliteit van die studie verseker (Connelly, 2016). Volgens Lincoln en Guba (1985) en Gunawan (2015) kan die betroubaarheid van navorsing verseker word deur aandag te gee aan vier kriteria: geloofwaardigheid ("credibility"), oordraagbaarheid ("transferability"), afhanklikheid ("dependability") en bevestigbaarheid ("confirmability") van die navorsing.

Verskeie toepaslike stappe is geneem om elkeen van die genoemde aspekte tydens die navorsing te bewerkstellig. Om die betroubaarheid van die navorsing te bevestig is die volgende in plek gestel: besoeke oor 'n lang tydperk om die kultuur en sosiale dinamika van die skole te verstaan; persoonlike interaksies met die hoofde oor tyd om die wyse waarop die skoolhoof met personeel, ouers en leerders interaktief verkeer waar te neem en gesprekke (member-checking) met die verskillende skoolhoofde nadat die data-analises en voorlopige konklusies gemaak is om finaliteit rakende die uitkoms van die navorsing te kontroleer (*cf.* 3.4.4). Om die moontlikheid van oordraagbaarheid ("transferability") van die navorsing te verseker is die volgende in plek gestel: die verkryging van sogenaamde ryk en in-diepte beskrywings van die deelnemers rakende hulle ervarings en begrip van wat gesondheid en die bevordering daarvan in skole behels (*cf.* 3.4.4). Genoegsame tyd is opsy gesit vir die onderhoude. Die plek van onderhoudvoering behoort sodanig te wees dat daar geen onderbreking

sal plaasvind nie. Besondere moeite is gedoen om 'n positiewe verhouding tydens die onderhoud met die deelnemers te bewerkstellig (cf. 3.4.4). Die blote feit dat die skoolhoofde deelgeneem het aan die navorsing het positiewe erkenning van die navorsing verseker. Wat die afhanklikheid ("dependability") van die navorsing betref is die volgende riglyn gevolg: die navorser het self die onderhoude gevoer, getranskribeer en gekodeer (cf. 3.4.4). Die doel hier was om die akkuraatheid van die bevindinge en gevolgtrekkings waartoe gekom is, te assesseer (cf. 3.4.4). Laastens is die bevestigbaarheid ("confirmability") van die navorsing ook belangrik ten opsigte van die oorhoofse betroubaarheid van die navorsing. Die bevindinge van die navorsingstudie word deurlopend bevestig deur die navorser se studieleier sowel as die navorser. Die data word gedurende die studie gekontroleer en dokumenteer. Uiteindelik evalueer eksaminatore wat hoegenaamd niks met die navorsing te doen gehad het nie beide die proses van navorsing asook die finale produk. Hierdie assessering word gedoen deur 'n deursigtige beskikbaarstelling van die navorsingspad wat as't ware die verloop van die gedane navorsing karteer. Die eksaminatore verkry derhalwe toegang tot alle data, vrae wat gebruik is tydens onderhoude, analises van data, sintese van data-ontledings en prosesnotas (Lincoln & Guba, 1985) (cf. 3.4.4).

1.6 ETIESE OORWEGINGS BY DIE NAVORSING

Breedweg kan etiek gedefinieer word as 'n stelsel van morele beginsels en as die erkenning van die reëls en gedrag van 'n bepaalde kultuur of geloof (Maree, 2010) (cf. 3.6). In navorsing moet etiese prosedures gevolg word om die geldigheid van die navorsingstudie te verseker. Etiese prosedures is die toepassing van morele reëls en professionele gedragskodes vir die insameling, analise, verslagdoening en die publikasie van inligting oor navorsingsonderwerpe (Leedy & Ormrod, 2010) (cf. 3.6). Etiek kan ook gedefinieer word as die morele verantwoordelikheid wat die navorser teenoor die deelnemers het (cf. 3.6). Vertroulikheid en privaatheid van deelnemers moet gewaarborg word deur onder andere 'n toestemmingsbrief van die skoolhoof te verkry om onderhoude te voer, om onderhoude te transkribeer en heel laaste om vir deelnemers die finale produk van die navorsingstudie te gee.

Volgens Dodd (2003:43) stel navorsingsetiek riglyne vir die verantwoordelikheid van die navorser wat hierdie navorser ook opvoed en monitor tydens die navorsingsprojek sodat 'n hoë etiese standaard verseker en gehandhaaf kan word.

Dit is 'n vereiste dat die navorsingsvoorlegging aanvaar word deur die navorsingskomitee van die Fakulteit Opvoedkunde. Daar is aansoek gedoen by die Provinsiale Onderwysdepartement vir toestemming om die navorsing te doen voordat die skoolhoofde genader is (kyk Bylaag A). Etiekklaring is by die navorsingsetiekkomitee van die Fakulteit Opvoedkunde vir die studie verkry met die etieknommer NWU-00780-18-S2 (sien Bylaag F). Die anonimiteit van die deelnemers is deurgaans verseker. Wanneer deelnemers betrek word tydens 'n studie is dit essensieel om aandag te skenk aan die volgende etiese beginsels:

1.6.1 Ingeligte toestemming en vrywillige deelname

Skoolhoofde is aanvanklik telefonies gekontak. Daarna het die navorser 'n boodskap, epos of oproep ontvang dat skoolhoofde bereid is om deel te neem aan die studie. Aan die begin van die telefoongesprek met die deelnemer, het die navorser kortliks die navorsing wat gedoen sou word verduidelik en beklemtoon dat deelnemers enige tyd kon onttrek. Die navorser het mondelinge toestemming van die vrywilliger verkry voordat die vraelys geïmplementeer is. Die navorser het ook vasgestel of die vrywilliger beskikbaar en bereid sou wees om later aan opvolgonderhoude deel te neem indien nodig, maar dit was nie nodig nie.

Dit was van kritieke belang dat die navorser gedurende die onderhoud 'n toestemmingsbrief aan die deelnemer gegee het waarin die navorsingsproses verduidelik is (cf. 3.6.2). Die navorser het die deelnemer versoek om die brief te lees, vrae te vra om duidelikheid te kry en die toestemmingsvorm te teken indien hy/sy bereid was om betrokke te wees by die navorsing. Die deelnemers is die versekering gegee dat hulle enige tyd kon onttrek van die navorsingsproses en dat hulle nie benadeel sou word nie (cf. 3.6.2).

1.6.2 Beskerming teen skade

Die navorser het toegesien dat deelnemers nie blootgestel word aan enige onnodige fisiese of sielkundige skade nie (Leedy & Ormrod, 2010) (*cf.* 3.4.5.4). Tydens die studie het die navorser daarna gestreef om eerlik en respekvol teenoor alle deelnemers te wees.

1.6.3 Privaatheid en vertroulikheid

Volgens Burns (2000) moet beide die navorser en deelnemer 'n duidelike idee hê rakende die vertroulikheid van die resultate en bevindings van die studie. Elke deelnemer het 'n toestemmingsbrief geteken waarin hulle onderneem het om aan hierdie navorsing en ook dat hulle verstaan wat van hulle verwag word en dat daar 'n bandopnemer tydens ondervraging sou wees. Al die deelnemers se informasie en reaksies wat gedurende die onderhoud gedeel word moet privaat gehou word en die resultate word op 'n anonieme wyse aangebied om te verseker dat die identiteite van die deelnemers beskerm word. 'n Hoë waarde moet aan etiek geheg word, veral in kwalitatiewe navorsing waar daar mense as deelnemers betrokke is (*cf.* 3.4.5.3). Enige data sal vir 'n periode van sewe jaar veilig gestoor word waarna dit vernietig sal word. Deelnemers sal terugvoer rondom die resultate ontvang (*cf.* 3.4.5.3).

Daar is veronderstel dat skoolhoofde 'n lae risiko loop tydens die betrokkenheid by hierdie navorsingsproses omdat hulle volwasse mense is met baie mag. Skoolhoofde het dus baie selfvertroue tydens onderhoude en selfbeheersing oor gevoelens. Hulle is deur die departement aangestel, maar steeds onder toesig van die kringbestuur en streeksdirekteur.

1.7 MOONTLIKE BYDRAE VAN DIE NAVORSING

Hierdie studie kan bydra tot die navorser se eie persoonlike refleksie en ontwikkeling as onderwyser binne die skoolkonteks. Die navorser doen eerstehandse kennis op oor die denke en houding van sekere belangegroepe en rolspelers sover dit die skoolopset aangaan. Skole se behoeftes verskil en dit bied sekere uitdagings aan onderwysers en veral skoolhoofde wat hul kennis oor die onderwerp van gesondheid wil verbreed en sodoende bydra tot die vind van nuwe oplossings vir daaglikse sowel

as kulturele probleme. Probleemoplossing is fundamenteel sover dit die uitbreiding en bevordering van die skoolopset betref.

Die navorser leer uit ander mense (deelnemers) se ervarings en probeer daardie probleemsituasies verander. Die navorsing vorm deel van die navorsing wat in die COMBER-navorsings entiteit gedoen word. Die skoolbestuur, onderwysers, ouers en kinders kan ook voordeel trek uit die navorsing. Hulle leer kennis en vaardighede aan om beter besluite te neem omtrent hul gesondheid.

Die nasionale 'Department of Basic Education' behoort hulpbronne beskikbaar te stel vir die volgehoue ondersteuning rakende die gesondheidsprogramme se volhoubaarheid. Die skoolbestuur kan meer bewus gemaak word van die gesondheidsbepalers, veral in Suid-Afrika en kan dan gesondheidsonderrig implementeer in leerders se alledaagse lewe.

Die skoolbestuurspan kan voorsiening maak vir programme wat daarop gemik is om die skoolhoof te motiveer om meer betrokke te raak by die gesondheidsaspek van die skool. Die onderwysers en die ouers ontwikkel 'n goeie verhouding deur die intervensieprogramme en aktiwiteite wat hulle saam opstel om die gesondheid van leerders en die skool en uiteindelik die gemeenskap te bevorder. Leerders word minder siek en dit verhoog hul akademiese prestasie. Die gemeenskap sal baie baat vind by hierdie studie, omdat die skoolhoof bewus gemaak word van gesondheidskennis en vaardighede. Dit is van kritiese belang dat opvoeders ingelig moet wees rakende gesondheid, verder sal die kennis en vaardighede wat die skoolhoof aan die opvoeders en leerders oordra ook oorgedra word aan die gemeenskap en derhalwe sal die gemeenskap in staat wees om meer beheer oor hul gesondheid te neem en 'n verantwoordelike sin vir hul gesondheidskeuses te verkry. Sodoende word die gemeenskap bewus gemaak daarvan om 'n gesonder leefstyl aan te neem.

1.8 VOORGESTELDE NAVORSINGSTRUKTUUR

Hoofstuk 1: Inleiding, probleemstelling en konsepverheldering

Hoofstuk 2: Gesondheidsgeletterdheid en gesondheidsbevordering in sekondêre skole

Hoofstuk 3: Navorsingsontwerp en -metodologie

Hoofstuk 4: Empiriese navorsing, data analise en bespreking

Hoofstuk 5: Bevindinge, gevolgtrekkings en aanbevelings

SAMEVATTING

Die doel van hierdie hoofstuk was om 'n agtergrond en oriëntering ten opsigte van die navorsingsprojek te bied. Die inleiding is uiteengesit, waarna die agtergrond, doel en navorsingsvrae gegee is. 'n Kort literatuuroorsig rakende die belangrikheid van die skoolhoof van sekondêre skole se geletterdheid is ten opsigte van gesondheidsbevordering is aangebied. Sleutelkonsepte is ook gedefinieer en 'n breë oorsig van die navorsingsmetodologie is gegee. In die volgende hoofstuk word gefokus op gesondheidsgeletterdheid en gesondheidsbevordering in sekondêre skole.

HOOFSTUK 2: GESONDHEIDSGELETTERDHEID EN GESONDHEIDSBEVORDERING IN SEKONDÊRE SKOLE: 'N TEORETIESE OORSIG

2.1 INLEIDING EN ORIËTERING

In die vorige hoofstuk is gesondheid, gesondheidsgeletterdheid en gesondheidsbevordering, wat die basis van die studie vorm, breedvoerig bespreek. Nadat die terme omskryf is, is die belangrikheid van gesondheidsgeletterdheid by die skoolhoof ook gekontekstualiseer. Die probleemstelling van die navorsingstudie en die potensiaal wat gesondheidsgeletterdheid inhou vir die skool en gemeenskap is ook binne die kort literatuurstudie aangetoon. Hoe die navorser te werk gegaan het om die gesondheidsgeletterdheid by die skoolhoofde van sekondêre skole vas te stel, is ook bespreek.

Die doel met hierdie hoofstuk is om die ontwikkeling van gesondheidsgeletterdheid en gesondheidsbevordering te ondersoek en die konsep van gesondheidsbevordering in skole te bespreek ten einde 'n duideliker begrip te verkry van wat gesondheidsbevordering behels. Hierdie hoofstuk fokus veral op die skoolhoof se rol en tot watter mate die skoolhoof geletterd is rakende gesondheid en gesondheidsbevordering. Die verskillende rolspelers in sekondêre skole wat betrokke is by die skoolhoof om sodoende gesondheid in skole te bevorder word ook bespreek. Verder word die belangrikheid van 'n gesondheidsbevorderende skool (health-promoting school) en die unieke uitdagings wat Suid-Afrikaanse sekondêre skole in die gesig staar ook verken. Volgens die WGO (1996), ervaar baie skole 'n wye verskeidenheid van probleme oor die algemeen. Sommige van hierdie probleme lê binne die skool self of in die gemeenskap en beïnvloed die fisiese, emosionele en geestelike welstand van leerders, onderwysers en algemene personeel negatief. Die skoolhoof moet dus bewus wees van hierdie uitdagings ten einde gesondheid in skole te kan bevorder. Voordat 'n probleem opgelos kan word, moet die probleem eers identifiseer word.

Deel van die skoolhoof se gesondheidsgeletterdheid is om 'n verskeidenheid maatreëls, beleide en programme te implementeer wat skoolgebaseerde kwessies uitskakel. Hierdie beleide en programme is die Onderwyswitskrif 6, Integrated School

Health Policy (ISHP), Screening Identification Assessment and Support (SIAS), Care and Support for Teaching and Learning (CSTL) en Heelskoolbenadering (HSB), wat omvattend in hierdie hoofstuk bespreek word.

2.2 DIE ONTWIKKELING VAN GESONDHEIDSBEVORDERENDE SKOLE

Gesondheidsbevordering het ontstaan tydens epidemiese uitbrake in die oorvol industriële gebied in die Verenigde Koninkryk (Naidoo & Wills, 2009). Die epidemiese uitbraak het oordraagbare siektes soos cholera, tuberkulose en pampoentjies ingesluit as gevolg van oorbevolkte populasies en 'n gebrek aan openbare infrastruktuur (Naidoo & Wills, 2009). Hierdie periode het bekend gestaan as die tydperk van sosiale higiëne waartydens 'n gesondheidsbeweging gestig is wat gefokus het op die bevordering van gesondheid (Naidoo & Wills, 2009). Dit het 'n fondasie vir gesondheidsbevordering gevorm by die eerste internasionale konferensie in Ottawa, Kanada in 1986. Die Ottawa handves-konferensie het gepoog om toegang tot gesondheidsdienste vir almal teen die jaar 2000 te bied (WGO, 1986). Die konferensie het veral gefokus op die behoeftes van geïndustrialiseerde lande (WGO, 2009). Dit is vasgestel tydens die Ottawa handves-konferensie dat die vereistes vir gesondheid vrede, skooling, opvoeding, voedsel, inkomste, 'n stabiele ekosistels, volhoubare hulpbronne, sosiale geregtigheid en billikheid is (WGO, 1986). Gesondheidsbevordering is by skole voorgestel deur middel van die Ottawa handves beleid (WGO, 1986). Hierdie beleid verklaar "health is created and lived by people within the settings of their everyday life; where they learn, work, play and love". Die bekendste definisie van gesondheidsbevordering is dié van die Ottawa handves-konferensie van die WGO (1986): "health promotion is the process of enabling people to increase control over and to improve their health". Vyf aksie-areas vir gesondheidsbevordering is in die Ottawa handves-konferensie geïdentifiseer, naamlik die bou van 'n gesonde openbare beleid, die skep van ondersteunende omgewings, die versterking van gemeenskapsaksies, die ontwikkeling van persoonlike vaardigheid en die heroriëntering van gesondheidsorgdienste vir die voorkoming van siektes en die bevordering van gesondheid (WGO, 2009:4). Hierdie vyf aksie-areas word beskou as die raamwerk waarvolgens skole gesondheid kan bevorder (WGO, 2009). Die gesondheidsbevorderende skoolraamwerk fokus op die bemagtiging van

gemeenskappe met die doel om gemeenskappe te ondersteun en te bemagtig om beheer oor hul eie gesondheid te verhoog (Naidoo & Wills, 2009).

Tydens die Ottawa handves-konferensie in 1986 is die WGO en ander internasionale organisasies soos die 'United Nations Children's Fund' (UNICEF), 'United Nation Education Science and Culture Organisation' (UNESCO), 'Centers of Disease Control' (CDC), 'Education Development Center' (EDC), 'European Network of Health Promoting Schools' (ENHPS), die 'International Union for Health Promotion and Education' (IUHPE) en die 'United Nations Programme on HIV and AIDS' (UNAID) versoek om die gesondheidsbevordering-beweging in alle toepaslike vorms te ondersteun en aan te moedig (WGO, 2009). Die volgende doelwitte is daargestel vir die WGO en ander internasionale organisasies om die bevordering van gesondheid te ondersteun: die bemagtiging van gemeenskappe; die toepassing van lewensvaardighede; die ontwikkeling van openbare gesondheidskwessies en die bind en ondersteuning van die gemeenskap in die beplanning van strategieë vir beter gesondheid (WGO, 2009).

2.2.1. Die Wêreld-gesondheidsorganisasie

Vervolgens sal daar aandag gegee word aan die WGO as organisasie. Die WGO is deel van die Verenigde Nasies wat fokus op globale gesondheidskwessies soos kindersiektes, gesinsbeplanning, kinderimmunisering en MIV en VIGS. Die WGO het ontstaan as gevolg van die naskokke wat die Tweede Wêreldoorlog op die wêreld gehad het. In 1945 het die Verenigde Nasies gesprekke begin voer met betrekking tot die behoefte aan 'n organisasie wat fokus op die verbetering en handhawing van gesondheid wêreldwyd (WGO, 2015). Daar was egter baie vertragings ten opsigte van die ontstaan van die WGO. Vele siektes en verliese aan basiese hulpbronne en infrastruktuur was maar enkele van die gevolge wat die Tweede Wêreldoorlog op die wêreld gehad het. Uiteindelik het hierdie faktore gelei tot die finalisering van die WGO wat amptelik op 7 April 1948 gestig is (WGO, 2015).

Die WGO (2015) het in 1986 die oorspronklike konsep van gesondheidsbevorderende skole ontwikkel. Die WGO definieer 'n gesondheidsbevorderende skool as 'n plek wat voortdurend die kapasiteit vir 'n gesonde omgewing vir lewe, leer en werk versterk.

Die konsep gesondheidsbevorderende skool het in die 1980's ontstaan en is 'n produk van die evolusie van gesondheidsbevordering as 'n openbare gesondheidstrategie.

Volgens Samdal en Rowling (2013) is gesondheidsbevordering en gesondheidsbevorderende skole vandag steeds 'n baie jong veld (baie navorsing word nog benodig om bewyse te lewer) wat gedryf word deur beleide en organisasies in die internasionale konteks soos die WGO, UNICEF, UNESCO, CDC, ENHPS en IUHPE. Volgens die WGO (1996) is 'n gesondheidsbevorderende skool 'n plek waar alle lede van die skool en die gemeenskap saamwerk, leer en leef om die gesondheid en welstand van leerders, personeel, ouers en die wyer gemeenskap te bevorder.

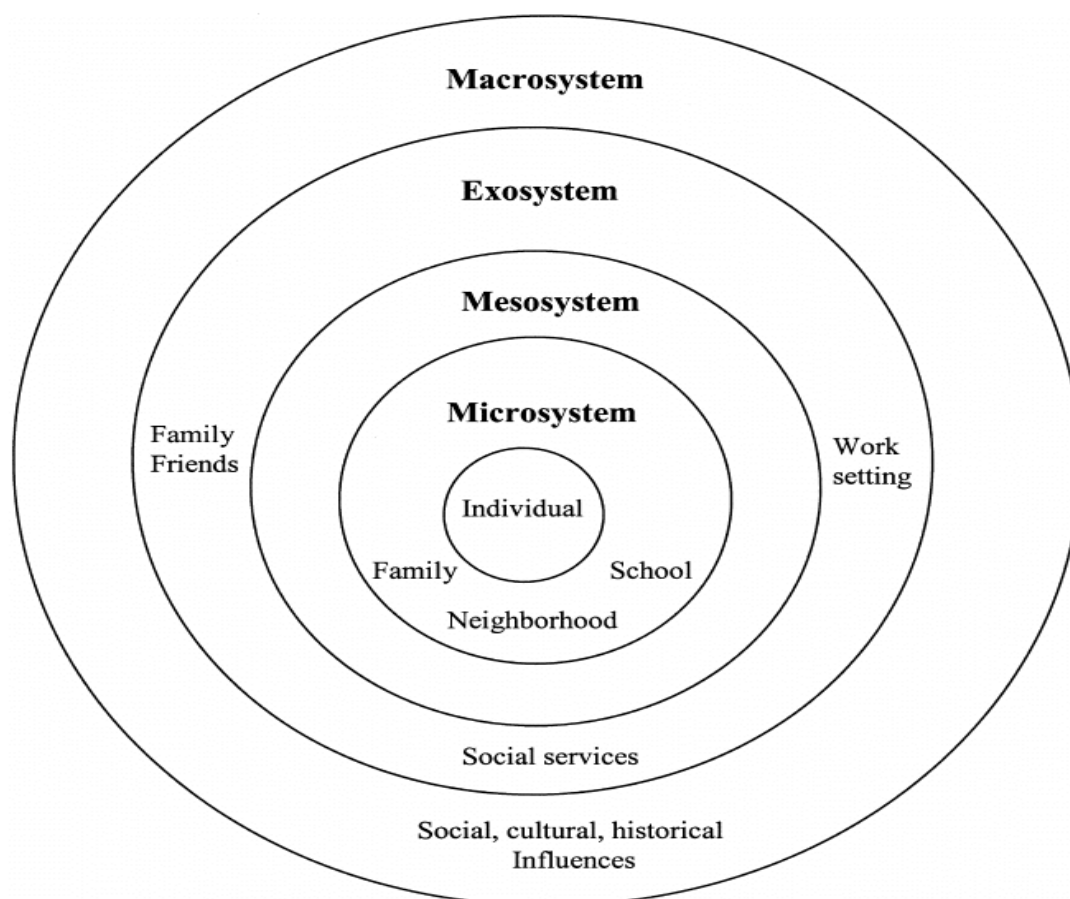
Skole ervaar 'n verskeidenheid van gesondheidsprobleme. Van hierdie gesondheidprobleme is alkohol- en dwelmmisbruik, rook, ongesonde eetgewoontes, geestesongesteldheid, vetsug en MIV en VIGS (WGO, 2006). Verdere probleme volgens die ISHP (2012) is swak gehoor, swak sig, tandprobleme, geestesgesondheidskwessies soos psigiatriese versteurings en slegte gewoontes soos onveilige seks. 'n Hele paar van hierdie probleme ontstaan in die skool self. Die ander probleme is probleme wat in die gemeenskap rondom die skool plaasvind en wat 'n impak op die skoolomgewing en die gesondheid van leerders en onderwysers het. Volgens die WGO (1996) is daar 'n behoefte vir gesondheidsbevorderende skole. Gesondheidsbevorderende skole beskou gesondheid as holisties en ontwikkel die leerder op 'n fisiese, sosiale, kulturele, geestelike, intellektuele en spirituele vlak (WGO, 2013). Leerders groei en leer beter in 'n veilige en sorgsame omgewing en dit is presies wat gesondheidsbevorderende skole bied (WGO, 2013). Die gemeenskap se deelname om gesondheid in skole te bevorder word eintlik versoek in die gesondheidsbevorderende skoolraamwerk, soos alreeds genoem (*cf.* 2.2), juis omdat meeste van die skool se uitdagings en siektes 'n refleksie van die gemeenskap is (Kwatubana, 2014; WGO, 1996).

Die gesondheidsbevorderende skoolraamwerk verbeter algemene gesondheid en welstand, hanteer die gesondheidsongelykhede, koördineer die beste gebruik van hulpbronne, verhoog ekonomiese produktiwiteit en verminder chroniese siektes en beserings (Mohamed, 2015; WGO, 2008).

Volgens die WGO (1996) is dit ongelukkig so dat onderwysers of die gemeenskap soms mismoedig raak, omdat hulle moeite doen om probleme in skole en gemeenskappe aan te spreek en dit dan misluk. Volgens Samdal en Rowling (2013) is dit teleurstellend vir die skoolhoof en onderwysers dat, ten spyte van die opgewondenheid, entoesiasme en energie, dit 'n groot uitdaging is om die gesondheidsbevorderende skoolraamwerk suksesvol te implementeer en die positiewe voordele wat leerders daaruit kan verkry te behaal.

2.3. BRONFENBRENNER SE EKOLOGIESE SISTEEM TEORIE

Om aan te sluit by Hoofstuk 1, word Bronfenbrenner (1994) se ekosistemiese model as die teoretiese vertrekpunt van hierdie studie bespreek en word die belangrikheid van die omgewing van die leerder beklemtoon sodat die skoolhoof die leerder beter kan verstaan. In Hoofstuk 1 (cf. 1.4) is Bronfenbrenner se teoretiese raamwerk reeds baie duidelik en breedvoerig bespreek. Hierdie gedeelte verduidelik dus die praktiese effek van die teorie ten opsigte van leerders met leerhindernisse in 'n gesondheidsbevordering-verband.

Figuur 1. 1: Bronfenbrenner se ekologiese model

(Bron: Bronfenbrenner, 1979)

2.3.1 Mikrosisteem

Die mikrosisteem is die kernkomponent van die sisteem waar die kind ontwikkel (Bronfenbrenner, 1979). Die kind se huislike omstandighede het 'n huis groot invloed op sy of haar ontwikkeling. Meer spesifiek het die skoolhoof 'n invloed op die leerder se ontwikkeling deur middel van die skoolomgewing. Die skoolhoof kan die gemeenskap bereik deur middel van die SBL (Department of Basic Education, 2018). Hy kan dus verskillende boodskappe en inligting met betrekking tot gesondheidsbevordering aan die SBL oordra wat in die gemeenskap toegepas kan word. Die skoolhoof het ook direkte kontak met die leerders in die skool en kan gesondheid bevorder deur middel van 'n kennisgewingbord waarop weeklikse aktiwiteite wat die kinders kan doen om gesondheid te bevorder deurgegee word (cf. 1.4). Die skoolhoof het ook die geleentheid om leerders tydens weeklikse samekomste toe te spreek oor verskillende onderwerpe wat hul gesondheid beïnvloed (cf. 1.4). Die volgende faktore in die mikrosisteem kan die kind se ontwikkeling belemmer: swak verhouding tussen ouers en kinders, swak verhouding tussen onderwysers en kinders en swak verhouding tussen leerder en maats. Hierdie faktore kan lei tot leerders met 'n swak selfbeeld, stres en aggressie, met ander woorde 'n swak geestesgesondheid. Verder is daar ook faktore in die skool wat die kind se ontwikkeling kan belemmer, naamlik onvoldoende begrip van gesondheidsbevordering in die skool, onderwysers se houding, onvoldoende ondersteuning van personeel, onvoldoende kurrikulumbestuur, oorvol klasse en onvoldoende kennis van gesondheid.

2.3.2 Mesosisteem

Die mesosisteem verteenwoordig die verhouding tussen die verskillende subsisteme in die mikrosisteem waarbinne die kind beweeg – in hierdie geval die verhouding tussen die huis, skool en kerk (Bronfenbrenner, 1979). Die verhouding tussen hierdie mikrosisteme het 'n impak op die ontwikkeling van die kind. Soos reeds genoem in hoofstuk 1 (cf. 1.4), is die familie die naaste en mees invloedryke deel van die mesosisteem. Die familie kan 'n invloed uitoefen op alle aspekte van die kind se ontwikkeling, naamlik taal, voeding, veiligheid, gesondheid en geloof. Die ouers het 'n

verantwoordelikheid teenoor die kind om toe te sien dat hy of sy elke dag by die skool is (Modisaotsile, 2012). Die mesosisteem is 'n stel mikrosisteme wat met mekaar geassosieer word, in die sin dat dit wat in die onmiddellike omgewing gebeur kan beïnvloed hoe kinders in ander sisteme funksioneer.

Op hierdie vlak kan die skoolhoof werksinkels vir hulself en onderwysers reël om hulle in staat te stel om kinders met hindernisse ten opsigte van leer te identifiseer asook leerders wat emosioneel of fisiek mishandel en verwaarloos word (Nel *et al.*, 2013). Leerders se gedrag en maniere is 'n direkte refleksie van wat by die huis en in die gemeenskap gebeur. Die skoolhoof is in die posisie om hierdie sake aan te spreek met ouers asook maatskaplike werkers en kan selfs die polisie betrek om leerders te help en te ondersteun.

2.3.3 Eksosisteem

Volgens Bronfenbrenner (1979), omvat die ekosisteem aspekte (of subsisteme) waarby die kind nie betrokke is nie, maar wat steeds die kind se lewe beïnvloed. Voorbeelde van subsisteme is die gemeenskap, SBL, gesondheidsfasiliteite en die ouers se werksplek wat die kind in die mikro- en mesosisteem beïnvloed (Nel *et al.*, 2013). Daar is baie uitdagings in die eksosisteem wat leerders, onderwysers en skoolhoofde affekteer. Voorbeelde hiervan is ouers se sosio-ekonomiese status, ouer(s) wat drankprobleme het as gevolg van werkstres (Park & Holloway, 2013), die skoolhoof se leierskapseienskappe (Tzeni *et al.*, 2019), die onderwyssisteem, gesondheidsdienste en hulpbronne wat beskikbaar is vir skole.

Sodra skoolhoofde bewus gemaak word van hierdie probleme kan die skoolhoof moontlike oplossings daarvoor in plek stel. Een so 'n oplossing is die feit dat die skoolhoof in 'n posisie is om maatskaplike werkers sowel as sielkundiges te nader wat met ouers en kinders kan praat by die skool of by hul huise. Alhoewel 'n groot meerderheid van skoolhoofde wie se skole geleë is in arme en agtergeblewe gemeenskappe soos in 'townships' ongelukkig redelik nie toeganklik is nie.

2.3.4 Makrosisteem

Volgens Bronfenbrenner (1979) verwys die makrosisteem na houdings, oortuigings, waardes en ideologieë wat ander vlakke van die sisteme kan beïnvloed of daardeur kan beïnvloed word. Veranderinge op makrovlak beïnvloed al die ander sisteme, aangesien hierdie sisteem te make het met politieke en sosiale gebeure in die breet samelewing.

Onderwysers en skoolhoofde se persepsie en houding van gesondheidsbevordering in skole kan 'n positiewe of negatiewe invloed op kinders hê (Mendenhall *et al.*, 2017). Die beleide, norme en waardes van 'n skool kan ook 'n groot impak op 'n leerder se ontwikkeling hê. Norme en waardes is deel van 'n mens se lewe en kan nie geskei word van ander lewenservaringe nie; daarom is goeie gesondheidsopvoeding by die skool belangrik vir die morele ontwikkeling en karaktervorming van die leerder (Chowdhury, 2018).

Skoolhoofde moet dus ten alle tye 'n positiewe houding by die skool hê teenoor beleide, strukture en programme sodat positiewe persepsies by onderwysers en leerders gevorm kan word.

2.3.5 Chronosisteem

Die chronosisteem verteenwoordig dus die tydspek van die sisteemteorie in Bronfenbrenner se ekologiese teorie. Hierdie sisteem simboliseer gebeurtenisse en veranderinge oor jare, nie net in terme van die kind as persoon nie maar ook die kind se omgewing. Die chronosisteem fokus op die gebeurtenisse en veranderinge in kinders se lewens wat hul ontwikkeling kan affekteer (Bronfenbrenner, 1979) – veranderinge soos ouers wat skei of sterf en dan die kinders onder voogdyskap of wees laat (Hay, 2009). Hierdie tipe veranderinge en aanpassingsprosesse moet sensitief en diskreet hanteer word deur maatskaplike werkers sodat die kind nie verder seerkry of benadeel word nie. Leerders moenie gesigloos wees vir skoolhoofde nie; elke leerder se omstandighede moet in aanmerking geneem word (*cf.* 1.4). Skoolhoofde moet oor die eienskappe van omgee en liefde vir kinders beskik en hul deure moet oopstaan vir kinders.

Die ekologiese teorie is dus gebaseer op die interafhanklikheid en verhoudings wat tussen organismes en hul fisiese omgewings bestaan (Bronfenbrenner, 1979). Bronfenbrenner (1979) beklemtoon in hierdie verband dat kinders se eie persepsies van hul kontekste (sisteme) sentraal staan tot begrip van die wyse waarop hulle daarmee omgaan. 'n Kind word dus nie slegs deur die omgewing beïnvloed nie, maar kan as aktiewe deelnemer in sy/haar eie ontwikkeling beskou word (cf. 1.4).

2.4 DIE BEVORDERING VAN GESONDHEID IN INTERNASIONALE LANDE

Sedert die 'Global School Health Initiative' (GSHI) begin het in die 1990's, het die WGO skole regoor die wêreld voorsien van leiding en dienste om die konsep van gesondheidsbevorderende skole te ondersteun met die implementering van beleide, programme en die stigting van organisasies, naamlik die Gesondheidsbevorderende skoolraamwerk, UNICEF, UNESCO, CDC, ENHPS, IUHPE en UNAIDS (Whitman & Aldinger, 2009). Die konsep van gesondheidsbevorderende skole is aanvaar deur ontwikkelende en ontwikkelde lande in 'n poging om die gesondheid van leerders in skole te bevorder (WGO, 1996).

In verskeie ontwikkelde lande soos Kanada, Australië, Skotland, Finland, Dubai en Frankryk en nog vele meer word die konsep effektief gebruik om die gesondheid van leerders en die gemeenskap te bevorder (Samdal, 2008). Die ontwikkeling van gesondheidsprogramme wat fisiese, emosionele, spirituele, intellektuele en geestesgesondheid van leerders en onderwysers aanspreek is van kardinale belang, sodat leerders hul volle potensiaal kan ontwikkel en sodoende goeie akademiese, sport en kulturele prestasies behaal (Roux, 2013; Smith, 2010). Elke land ontwikkel sy eie spesifieke gesondheidsprogramme of -organisasies om proaktief aan te pas by die dinamiese eise en behoeftes van die gemeenskappe (Damons & Abrahams, 2009). Die navorser van hierdie studie het gekyk na hoe die verskillende lande verskillende gesondheidsbevorderingsbeleide en -programme implementeer en toepas. Hierdie navorsingstudie het op die volgende kontinente regoor die wêreld gefokus: Noord-Amerika, Europa en Oseanië. In Noord-Amerika is Kanada se gesondheidsbeleide verken, in Europa is Skotland ondersoek en in Oseanië is Australië se gesondheidsbevorderende beleide bestudeer. Hierdie drie lande is sogenaamde eerstewêreldlande wat alreeds hul eie gesondheidsbevorderende skoolorganisasies het wat die onderwyssektor ondersteun en begelei met die

bevordering van gesondheid (Rootman & Ronson, 2005; Whitman & Aldinger, 2009; Williams & Lawson, 2013). Hierdie lande word bespreek sodat bepaal kan word hoe gesondheid in skole in Suid-Afrika en in ander lande bestuur en bevorder moet word.

2.4.1 Kanada

Vir die doel van hierdie studie is Kanada belangrik, omdat Kanadese skole beskou word as belangrike instellings vir omvattende gesondheidsbevordering en as voorbeeld kan dien vir Suid-Afrika (Rootman & Ronson, 2005).

Kanada se definisie van gesondheidsgeletterdheid word beskryf as die toegang, begrip en gebruik van inligting om goeie gesondheidsbesluite te neem (Peerson & Saunders, 2009). Kanada beskryf gesondheidsbevordering as 'n proses wat mense in staat stel om beheer oor hul gesondheid te hê en verder ook hoe om dit te bevorder (WGO, 1986).

Die eerste internasionale konferensie oor gesondheidsbevordering is in 1986 in Ottawa Kanada gehou a.g.v. Kanada se reputasie as 'n leier in gesondheidsbevordering (Hancock, 2011).

Om die gesondheid en welstand in skole aan te spreek, is die Canadian Association for School Health (CASH) in 1988 gestig en daarna is 'n nasionale konferensie gehou wat Comprehensive School Health (CSH) identifiseer het as die doeltreffendste strategie om gesondheids- en sosiale kwessies in lande aan te spreek, soos MIV en VIGS, dwelmmisbruik en kindermishandeling (Whitman & Aldinger, 2009). Die CSH raamwerk en die IUHPE raamwerk wat die WGO (1996, 2008) se riglyne volg, dui aan dat die bevordering van gesondheid nie net in die klaskamer moet plaasvind nie, maar ook buite die klaskamer (Bassett-Gunter *et al.*, 2016). Die CSH-raamwerk is daarop gemik om die gesondheid van skole vanuit 'n beplande, geïntegreerde en holistiese benadering aan te spreek (Basset-Gunter *et al.*, 2016). Hierdie raamwerk fokus op onderrig en leer, gesondheid en ander ondersteuningsdienste, 'n ondersteunende sosiale omgewing en 'n gesonde fisiese omgewing (Whitman & Aldinger, 2009). Afgesien van hierdie raamwerke, word nog 37 nasionale organisasies onderskryf, onder andere die baie suksesvolle Ontario Healthy Coalition (OHSC) (Whitman & Aldinger, 2009). Skoolhoofde en personeel van skole in Kanada erken die positiwiteit

van die raamwerke en dat dit skole asook die verhouding tussen skole en gemeenskapsdienste verbeter (Whitman & Aldinger, 2009).

2.4.2 Skotland

Gesondheidsbevordering is ook suksesvol geïmplementeer in Skotland, omdat die gesondheid en welstand van leerders 'n groot verantwoordelikheid is vir skoolhoofde, onderwysers, gemeenskappe sowel as geneeshere in Skotland (Smith, 2010). Die Skotse regering is baie bewus van die gesondheidsprobleme van die land met hul hoë statistieke van hartsiektes, vetsug en beroertes. As gevolg hiervan poog die Skotse regering om hierdie gesondheidskwessies, wat grootliks onder volwassenes voorkom, te verminder met die implementering van gesondheidsbevorderingsprogramme en -beleide in skole (Smith, 2010).

Gesondheidsgeletterdheid word beskryf as genoeg kennis, vaardighede en begrip om gesondheidsinligting te gebruik om goeie gesondheidsbesluite te neem (Scottish Government, 2014; WGO, 1986). Gesondheidsbevordering word deur Skotland beskryf as 'n proses wat mense in staat stel om beheer oor hul gesondheid te hê en om dit te bevorder (WGO, 1986; Whitman & Aldinger, 2009).

In 1993 het Skotland 'n lid geword van die ENHPS (Whitman & Aldinger, 2009). Die gesondheidsbevorderende skoolmodel het 'n belangrike tema in gesondheids- en opvoedkundige strategie geword en bied 'n raamwerk vir gesondheidsbevorderende aktiwiteite (Inchley *et al.*, 2007). In Skotland word gesondheidsbevorderende skole ondersteun deur die National Scottish Health-Promoting School Unit (SHPSU) wat in 2002 gestig is (SHPSU, 2004). In die middel 1990's het skole in Skotland die riglyne van die WGO gevolg rakende gesondheidsbevordering en -bewusmaking in skole (Whitman & Aldinger, 2009). In 2003 het die Skotse uitvoerende hoof verklaar dat alle Skotse skole teen 2007 gesondheidsbevorderende skole moet wees (SHPSU, 2004). 'n Strategiese raamwerk is opgestel en aan skole voorsien om Skotland se gesondheid te verbeter. Kort daarna, in 2004, is 'n raamwerk vrygestel, naamlik "Being well – Doing well", wat gemik was op almal wat 'n verantwoordelikheid het ten opsigte van die beleid en praktyk rakende onderwys en gesondheidsbevordering (SHPSU, 2004). 'n Verskeidenheid praktisyns is bymekaar gebring deur die Original Steering Group for health promoting schools (HPS), op plaaslike en streeksvlak. Die praktisyns het

saamgewerk om die gesondheid in skole strategies te verbeter, met die hulp en ondersteuning van, The Scottish Governments Health and Education Departments, die National Health Improvement Agency (NHS Health Scotland), die Education Agency (Learning and Teaching Scotland), die National Sportsbody (Sport Scotland) en laastens die School Inspectorate.

Die bogenoemde groepe was verantwoordelik daarvoor om te verseker dat die benadering samehangend en konsekwent was op nasionale vlak (Whitman & Aldinger, 2009).

Volgens Smith (2010) het hierdie raamwerk 'n positiewe invloed op die verbetering van Skotse kinders se gesondheid. Die samewerking tussen onderwysers, ouers, die gemeenskap asook die mediese praktisyns is die beste benadering tot die suksesvolle implementering van gesondheidsinisiatiewe (Smith, 2010).

2.4.3 Australië

Australië is 'n land met verskeie gesondheidsbevorderende skoolorganisasies wat 'n positiewe invloed op leerders en gemeenskappe se gesondheid het. In Australië, volgens Nutbeam (2009), word gesondheidsgeletterdheid gesien as die vermoë om inligting te ontvang, te verstaan en te integreer en om te reageer op die boodskappe in hul alledaagse lewe.

Australië het in 1995 deel geword van die ENHPS en het die konsep gesondheidsbevorderende skole implementeer. Die doel van hierdie program is nie net om die gesondheid van die leerders te bevorder nie, maar ook dié van onderwysers en die gemeenskap. Australië se beleid oor gesondheid in skole word geïntegreer deur die kurrikulum. Hulle maak ook gebruik van geestesgesondheidspanne wat bestaan uit sielkundiges, maatskaplike werkers en arbeidsterapeute om gesondheid doeltreffend te bevorder (Flaschberger, 2012:216-231).

In 1994 het Australië ook sy eie NRO gestig, naamlik Australian Health-Promoting School Association (AHPSA) (2001). Hierdie organisasie is gestig om gesondheidsbevorderende skole te verbeter. Die rol van die organisasie is om

bewusmaking te skep oor gesondheid, om belangrike informasie te deel, om samewerking tussen professionele verenigings, regeringsdepartemente, leerders, ouers en onderwysers aan te moedig, om deelname aan gesondheidsaktiwiteite en ontwikkeling van nasionale en staatsbeleide te bevorder en te versterk asook om navorsing rakende gesondheidsbevorderende skole te ondersteun (Jain *et al.*, 2019; Rowling, 1996).

In 2008 is die Australian Curriculum and Assessment Reporting Authority (ACARA) gestig om skole te ondersteun deur die ontwikkeling en administrering van die kurrikulum. Geletterdheid, gesyferdheid, kreatiewe denke en persoonlike en sosiale verantwoordelikhede is enkele van die algemene vermoëns wat ondersteun word in die kurrikulum deur ACARA (Australian Commission on Safety and Quality in Health Care, 2015). Hierdie vermoëns is relevant in die bou van 'n gesondheidsgeletterdheidsvermoë.

Hierdie skole is tipies gegrond op 'n sosiaal-ekologiese benadering. Hierdie benadering erken die invloed van die sielkundige wêreld, wat verwys na elke kind en ouer se optrede, die gesinsomgewing, die skoolkonteks en hul sosiale konteks (Williams & Lawson, 2013:126-143).

Daar is toenemende bewyse wat deur die WGO (1996) erken is dat gesondheidsbevordering en die voorkomende gesondheidspraktyke doeltreffend is. Dit verbeter algehele welstand en gesondheid, spreek gesondheidsongelykhede aan, koördineer die beste gebruik van hulpbronne, verhoog ekonomiese produktiwiteit en verminder chroniese siektes en beserings (Mohamed, 2015; WGO, 2008).

Die rol van die skoolhoof in hierdie geval is om die belangrikheid van gesondheidsbevorderende skole en inisiatiewe te verstaan. Skoolhoofde moet op hoogte wees van die verskillende programme, organisasies en beleide in ander lande sodat hulle dit ook kan toepas, juis omdat skole perfekte instellings is vir die bevordering van gesondheid (Bruce & Klein, 2012). Gesondheidsbevorderende skole het egter die samewerking van alle belanghebbendes in die gesondheid- en onderwyssektore nodig asook die betrokkenheid van onderwysers en die gemeenskap en nie net die skoolhoof alleen nie (Lazarus, 2006).

2.5 DIE BEVORDERING VAN GESONDHEID IN SKOLE IN SUID-AFRIKA

Kwatubana (2014:214) meen dat gesondheidsopvoeding nog altyd 'n sentrale fokuspunt in Suid-Afrikaanse skole was, omdat 'n ontwikkelende land soos Suid-Afrika baie uitdagings van lae gesondheidsvaardighede en hoë voorkoms van siektes in die gesig staar (WGO, 2013). In 1994 is die konsep van gesondheidsbevorderende skole in die Wes-Kaap in Suid-Afrika bekendgestel by die eerste werkswinkel vir gesondheidsbevorderende skole (WGO, 2013). Daar was verteenwoordigers van verskillende regeringsektore, onderwysinstellings en nie-regeringsorganisasies (WGO, 2013).

In 1995 is 'n verwysingsgroep vir gesondheidsbevorderende skole gevorm. Dit is 'n vrywillige multidissiplinêre netwerk met die doel om ondersteuning te bied vir die ontwikkeling van gesondheidsbevorderende skole. Hierdie netwerk bestaan uit individue uit onderwys-, gesondheids- en welsynsektore, sowel as nie-regeringsorganisasies (WGO, 2013).

Die eerste nasionale konferensie oor die bevordering van gesondheid in skole is in 1996 aan die Universiteit van Wes-Kaap gehou en in 1997 is 'n werkswinkel vir nasionale skole vir die bevordering van gesondheid in skole gehou. Teen 2006 het skole in al nege provinsies hulself geïdentifiseer as gesondheidsbevorderende skole (Lazarus, 2006). Provinsiale verteenwoordigers het ooreengekom dat toekomstige aktiwiteite rondom gesondheidsbevorderende skole binne plaaslike, provinsiale en nasionale raamwerke beplan en geïntegreer moet word om vrywillige inisiatiewe te versterk.

Na aanleiding van bogenoemde is nasionale riglyne verskaf in Oktober 2000 ontwikkel vir die bevordering van gesondheid in skole (WGO, 2013). In 2000 is die National Commission on Special Education Needs and Training (NCSNET) en die National Committee for Education Support Services (NCESS) saamgestel om ondersoek in te stel en aanbevelings te maak oor alle aspekte van spesiale behoeftes en ondersteuningsdienste in die onderwys en opleiding in Suid-Afrika (WGO, 2013). Hierdie twee konsepte ondersteun die bevordering van gesondheid in skole deur leerders se spesiale behoeftes te akkommodeer en te ondersteun. Leerders met spesiale behoeftes kan worstel met probleme soos 'n spraakgebrek, swak sig, swak

gehoor, swak konsentrasie in die klas en aggressie (Marotz, 2009). Die Onderwyswitskrif 6 (2001) beleid is dus tussen 1994 en 2000 geïnstitusioneel en geïntegreer, en in 2000 het die Nasionale Komitee vir NCESS aanbeveel dat alle aspekte van die gesondheidsbevorderende skoolstrategieë aangeneem word om die ontwikkeling van gesonde skoolbeleide, die ontwikkeling van persoonlike vaardighede, die verskaffing van onderwysondersteuningsdienste en ondersteunende leeromgewings te verseker.

Volgens Mohamed (2015) is daar verskeie beleide wat dien as riglyne vir gesondheidsbevorderende skole in Suid-Afrika. Hierdie beleide is onder andere ISHP (ISHP, 2012), CSTL (CSTL, 2012), SIAS (DBE, 2014b), Onderwyswitskrif 6 (2001) en Lewensoriënteringbeleid (2012). Hierdie beleide en dokumente word later breedvoerig bespreek, maar eers word daar gekyk na die wetgewende dokumente en beleide van Suid-Afrika van toepassing op die kind en die skool ten opsigte van hul welstand.

Aangesien skoolhoofde verantwoordelik is vir die gehalte onderwys in hul skole moet die wetgewende beleide bespreek word om te verseker dat die welstand van alle leerders en opvoeders in die skool bevorder word (Du Plessis & Heystek, 2019). Die skoolhoof is verder ook verantwoordelik daarvoor dat die Grondwet van Suid-Afrika gehandhaaf word en demokratiese waardes en praktyke by skole en in die samelewing bevorder word (November *et al.*, 2010). Vir hierdie rede is die Handves van Menseregte 'n hoeksteen van demokrasie in Suid-Afrika. Dit bevestig die regte van alle mense in die land asook die demokratiese waardes van menswaardigheid, gelykheid en vryheid. Die regering van die Republiek van Suid-Afrika het onderneem om kinders eerste te stel deur hul behoeftes die hoogste prioriteit te gee (ISHP, 2012). Vervolgens word die Grondwet van Suid-Afrika eerste bespreek, juis omdat dit die land se onderwysstelsel ondersteun.

2.5.1 Die Grondwet van Suid-Afrika

Volgens die regering van die Republiek van Suid-Afrika 1996 moet kinders eerste gestel word en aan hul behoeftes die hoogste prioriteit gegee word (artikel 28 van 1996). In artikel 28 en 29 van Hoofstuk 2 van die Handves van Menseregte word daar gefokus op die beskerming en opvoeding van mense. Gesondheid is verder ook 'n fundamentele reg vir alle kinders. Die reg op gesondheid beteken dat die regering in

sekere aspekte moet voorsien om te verseker dat alle burgers van die land 'n gelyke kans op 'n lang en gesonde lewe het. Die reg op gesondheidsorg, voedsel, water en maatskaplike sekuriteit is hier van toepassing.

Die Grondwet van Suid-Afrika (artikel 27 van 1996) maak voorsiening vir gesondheid, voedsel, water en maatskaplike sekuriteit. Dit sluit die volgende in:

- dat mense kan leef in 'n veilige en skoon omgewing, met skoon water, 'n bevredigende huis, genoeg kos, 'n veilige omgewing en basiese onderwys;
- dat mense kan verwag en daarop kan aandring dat daar mense en plekke is waar daar goed na hul gesondheid gekyk kan word; en
- dat alle mense – ryk én arm – die reg het om gesond te wees; hierdie reg mag om geen rede van enige mens weerhou word nie.

Vervolgens word die reg van kinders volgens die Grondwet bespreek.

Volgens die Grondwet van Suid-Afrika (artikel 28 van 1996) is die kind se beste belang deurslaggewend in elke aangeleentheid wat hom/haar raak. Elke kind het die reg op:

- 'n naam en nasionaliteit vanaf geboorte;
- gesinsorg of ouersorg, of gepaste alternatiewe sorg wanneer die kind uit die gesinsomgewing weggeneem word;
- basiese voeding, skooling, basiese gesondheidsorgdienste en maatskaplike dienste; beskerming teen mishandeling, verwaarlosing, misbruik of vernedering;
- geen verpligting om werk te verrig of dienste te lewer wat onvanpas is vir 'n persoon van daardie kind se ouderdom nie of 'n risiko vir die kind se welsyn, opvoeding, liggaamlike of geestelike gesondheid of geestelike, morele of sosiale ontwikkeling inhou.

Die reg tot onderwys vir kinders asook volwassenes word volgende bespreek.

Volgens die Grondwet van Suid-Afrika (artikel 29 van 1996) het elke kind verder ook die reg:

- op basiese onderwys asook basiese onderwys as volwassene en verdere onderwys;
- om in openbare onderwysinstellings onderwys te ontvang in die kind se amptelike taal of taal van keuse; en
- om op eie koste onafhanklike onderwysinstellings tot stand te bring en in stand te hou wat nie op grond van ras diskrimineer nie, geregistreer is by die staat en standarde te handhaaf wat nie minderwaardig is vergeleke met standarde by soortgelyke openbare onderwysinstellings nie.

Die skoolhoof moet dus die Grondwet van Suid-Afrika handhaaf en demokratiese waardes en praktyke by skole en in die samelewing bevorder (November *et al.*, 2010). 'n Skoolhoof moet sy leerders en onderwysers se belange op die hart dra en beter fasiliteite voorsien vir die leerders en onderwysers. Skoolhoofde is die persone wat voorloop om verandering, verbetering en ondersteuning in hul skole teweeg te bring en moet die beste geleenthede vir leerders om te presteer skep (November *et al.*, 2010).

Die Grondwet van Suid-Afrika is nie die enigste hoeksteen vir verandering en verbetering van skole in Suid-Afrika nie, maar skole maak verder ook gebruik van beleide van die provinsiale of nasionale departemente of ontwikkel selfs hul eie beleid om in hul spesifieke behoeftes te voorsien, aangesien nie alle beleide vir alle kwessies gepas is nie (Mohamed, 2015). Met ander woorde verskillende skole in verskillende gemeenskappe en hul probleme is nie dieselfde nie (Mohamed, 2015). Suid-Afrika het alreeds verskeie beleidsinisiatiewe op nasionale vlak onderneem om die gesondheid en welstand van jongmense te bevorder (DBE, 2014b). Skoolhoofde moet 'n wye verskeidenheid maatreëls implementeer wat deur die regering en SBL ontwikkel is om skoolgebaseerde kwessies uit te skakel (Netshitangani, 2018).

2.5.2 Beleide en dokumente vir die bevordering van gesondheid in skole

Die rol van die skoolhoof in die skepping van 'n gesonde skoolomgewing is om gesondheidsbevorderende programme te verbeter, om te help met die ontwikkeling en implementering van beleide en om leerders en onderwysers in hul pogings om gesondheidsbevordering in skole te verseker te ondersteun en om vennootskappe tussen die skool en die plaaslike gemeenskap te ontwikkel (DBE, 2018). Suid-Afrika

het al verskeie beleidsinisiatiewe op nasionale vlak onderneem om die gesondheid en welstand van jongmense te bevorder (WGO, 2018). Volgens Samdal en Rowling (2013) is skoolgesondheidsbeleide geskrewe dokumente wat rigting gee aan die skool om sodoende gesondheid te bevorder. Die bevordering van gesondheid in skole behels samewerking tussen die gemeenskap, ouers, onderwysers, leerders en skoolhoofde (WGO, 1996). Die WGO (2013) het die konsep van gesondheidsbevorderende skole in Afrika ondersteun as 'n manier om intersektorale samewerking te motiveer, gebaseer op die Ottawa handves-konferensie vir gesondheidsbevordering en die Jakarta verklaring vir bevordering van gesondheid. Skoolhoofde dien as hekwagters al vir innoverings in die skool. Dit hang dus van skoolhoofde af of 'n skool 'n gesonde organisasie sal word of nie (Dadaczynski & Paulus, 2015). Die volgende beleide en dokumente word bespreek wat deel uitmaak van die strewe om gesondheid in skole te versterk. Die beleide wat bespreek word se amptelike Engelse benaming word vervolgens gebruik.

2.5.2.1 *Integrated School Health Policy*

Volgens die Departement van Basiese Gesondheid (2012) speel gesondheidsbevordering 'n belangrike rol in die ISHP (ISHP, 2012). Gesondheidsbevordering het 'n onmiddellike en langtermynneffek op leerders se gesondheid en gedrag. Die Department van Gesondheid en Basiese Onderwys werk saam om die nood van leerders en gemeenskappe te verbeter en is daarom ondersteuners van die ISHP (ISHP, 2012).

Die ISHP fokus op die gesondheidsprobleme by skoolkinders soos gehoor, sig/visie, tandheelkunde, MIV en VIGS, geestesgesondheidskwessies soos psigiatriese versteurings, nadelige gewoontes soos dwelmmisbruik en onveilige seks. Hierdie program identifiseer ook baie sosiale determinante wat gesondheid en ontwikkeling van kinders negatief beïnvloed. Hierdie sosio-ekonomiese kwessies sluit in armoede, weeskinders, kinderhuishoudings asook wanvoeding met gevolge soos oorgewig, vetsug, anorexia (ISHP, 2012).

Die algehele doel en visie van die ISHP is om skoolkinders se gesondheid te ontwikkel en te bevorder en 'n gesonde en veilige gemeenskap waarin kinders leef en leer te bevorder. Die gesondheidsbevorderende-skoolbenadering van die ISHP sluit

elemente van die CSTL in en spreek daardeur baie faktore wat gesondheid in die gesig staar aan (ISHP, 2012).

Die ISHP sluit in:

- 'n betrokke vennootskap tussen die Departement van Gesondheid, die DBE en die Departement van Maatskaplike Ontwikkeling;
- die verskaffing van dienste aan alle opvoedkundige fases;
- die verskaffing van 'n meer omvattende diens wat leerhindernisse, morbiditeit en sterftes in die fases bekamp; en
- 'n beter sistematiese benadering tot die implementering van die beleid.

Plaaslik en internasionaal is daar ooreenstemming dat leierskap die belangrikste faktor is om sukses te behaal in skole (Myende *et al.*, 2018). Die skoolhoof is 'n aktiewe deelnemer in hierdie beleid, omdat hy/sy die verandering en verbetering moet lei. Hy/sy is in die posisie om gesondheidspraktisyns te nader om na kinders se gesondheid om te sien. Hy/sy kan kundiges van buite inbring en om met die leerders te kom praat oor gesondheid en die bevordering daarvan. Hy/sy moet ook lei deur 'n voorbeeld te wees en deur die waardes en die visie van die skool te modelleer (Department of Basic Education, 2014).

Die SIAS-beleid word volgende in hierdie studie bespreek omdat dit in lyn is met die ISHP om 'n deurlopende stelsel van vroeë identifikasie en effektiewe intervensie op te stel om sodoende leerderuitvalle te minimaliseer (Department of Basic Education, 2014)

2.5.2.2 Screening, Identification, Assessment and Support

Die doel van die SIAS-beleidsraamwerk is om prosedures te verskaf om programme te identifiseer, te assesser en te voorsien vir leerders wat addisionele ondersteuning benodig om hul deelname en insluiting in die skool te verbeter. Die beleid beoog om gehalte onderwys te bied vir kwesbare leerders en leerders wat hindernisse tot leer ervaar (DBE, 2014b).

Die beleid is in lyn met die ISHP om vroeë identifisering van hindernisse tot leer en effektiewe intervensie te vestig. Die beleid is ook in lyn met die Onderwyswitskrif 6 wat transformasie tot 'n inklusiewe onderwysstelsel verseker (DBE, 2014b).

Die SIAS (DBE, 2014b:12) voorsien 'n stel amptelike vorms wat deur onderwysers, SGOS (skoolgebaseerde ondersteuningspan) en DGOS (distrik gebaseerde ondersteuningspan) gebruik word tydens die sifting, identifisering en assessering van gesondheidsuitdagings wat leerders in skole ervaar (Department of Basic Education, 2014).

Die SIAS gee leiding aan die skool oor hoe verdere ondersteuning en intervensies deur die CSTL-raamwerk beskikbaar gestel behoort te word (DBE, 2014b). Die SIAS-proses begin by die onderwysers in die klaskamer wat leerders moet identifiseer met hindernisse tot leer en leerders wat die skool verlaat. Die onderwyser versamel inligting oor die leerder en vul SNA1 (Support Needs Assessment) vorms in. Die SNA1 vorms is 'n proses om die leerder se behoeftes en hindernisse in die klaskamer te bepaal asook om te bepaal watter ondersteuning die leerder benodig (DBE, 2014b). Die volgende stap is dat die onderwyser probeer om klaskamer gebaseerde intervensies te ontwikkel vir die leerders wat geïdentifiseer is (Department of Basic Education, 2014). Die onderwyser kan dan die SGOS nader vir raad en ondersteuning indien nodig. Die SGOS voltooi dan die SNA2 (Support Needs Assessment) wat protokol is vir die SIAS proses. Die SNA 2 is 'n in-diepte verslag wat deur die SGOS voltooi word waartydens ouers toestemming verleen aan die departement se sielkundiges en terapeute om leerders te evalueer en assesser (DBE, 2014b). Indien die SGOS verdere probleme ervaar kan die DGOS betrek word vir verdere ondersteuning deur gespesialiseerde dienste aan te bied, soos sielkundiges, spraakterapeute, fisioterapeute en arbeidsterapeute. Sodra die SGOS die SNA2 voltooi het, word inligting oor die kind verskaf deur die DGOS by wyse van die SNA3-vorm (Support Needs Assessment). As die skool nie 'n SGOS het nie, moet die DGOS die skool help en 'n SGOS stig en vorm. Die doel van die SGOS is om onderwysers, leerders en ouers te ondersteun en te help om skolastiese probleme op te los (DBE, 2014b).

Die CSTL program word volgende bespreek, omdat hierdie program in lyn is met die SIAS-beleid, deur ondersteuning te bied aan die kwesbare leerders wat geïdentifiseer word tydens die SIAS-proses (DBE, 2014b).

2.5.2.3 *Care and Support for Teaching and Learning*

CSTL is 'n beleidsraamwerk wat voorsiening maak vir die versorging en ondersteuning van onderrig en leer. Hierdie beleid bied 'n basis vir toekomstige aksie wat deur onderwysdepartemente geneem moet word om die reg van alle kinders in die onderwys te bevorder, te beskerm en te vervul (CSTL, 2012; DBE, 2014b).

Die doel van die CSTL-program is om die faktore wat 'n negatiewe impak het op die inskrywing, prestasies en vordering van kwesbare leerders in skole te voorkom en te verminder, deur hindernisse tot leer en onderrig aan te spreek (DBE, 2014b). Daar is nege prioriteitareas geïdentifiseer wat hindernisse tot onderrig en leer is en wat aangespreek moet word. Hierdie hindernisse tot onderrig en leer is die volgende en word wel later breedvoerig bespreek (cf. 2.5):

- Voedingsondersteuning
- Gesondheidsbevordering
- Infrastruktuur vir water en sanitasie
- Veiligheid en beskerming
- Maatskaplike welsynsdienste
- Sielkundige ondersteuning
- Materiële ondersteuning
- Kurrikulumondersteuning
- Ko-kurrikulêre ondersteuning

Volgens Kwatubana (2017) is skoolhoofde se individuele en kollektiewe pogings noodsaaklik vir die bevordering van 'n gesonde skoolomgewing. Skoolhoofde is verantwoordelik vir die identifisering van die behoeftes van die skool en om met maatskappye en belanghebbendes te kommunikeer, wat 'n bydra kan lewer tot die verbetering van die skool (Kwatubana, 2017). Die samewerking tussen skole en gemeenskappe is dus belangrik vir die suksesvolle implementering van programme (Kwatubana, 2017).

2.5.2.4 *Onderwyswitskrif 6*

Volgens die Onderwyswitskrif 6 (2001) is spesiale onderwys 'n sektor waar die verwoesting van apartheid die meeste blyk. Leerders is nie net geskei op grond van hul ras nie maar dit het uitgebrei tot 'n skeiding op grond van gestremdheid. In November 1997 het die NCSNET en die NCESS 'n verslag geskryf getitel: Gehalte onderwys vir almal en die oorkoming van hindernisse tot leer. Hierdie verslag het gelei tot die ontwikkeling van die Onderwyswitskrif 6 (Onderwyswitskrif 6, 2001). Volgens Erradu (2012:1) het die Onderwyswitskrif 6 leerders se regte en 'n inklusiewe benadering tot onderwys versterk. Volgens Oswald (2010) is die Onderwyswitskrif 6 'n beleid wat ontwerp is om die ongelykhede van die verlede reg te stel in terme van die onderwysstelsel. Die beleid poog om die kwesbare leerders waarteen in die verlede gediskrimineer is ten opsigte van onderrig en leer uit die weg te ruim en plek te maak vir passievolle ondersteuning vir leerders met spesiale behoeftes. Alle leerders moet toegang tot onderwys en die kurrikulum hê asook ondersteuning ontvang indien nodig sodat hul volle potensiaal ontwikkel kan word (Erradu, 2012:2; Pieterse, 2010:95). Volgens die Onderwyswitskrif 6 (2001) sal spesiale skole wat reeds bestaan net versterk word, eerder as afgeskaf word. Leerders met ernstige gestremdhede sal in hierdie verbeterde spesiale skole geakkommodeer word as deel van 'n inklusiewe stelsel. Die Onderwyswitskrif 6 se intensie is ook om hoofstroomskole inklusief te maak en om voorsiening te maak vir spesiale dienste aan skole (Onderwyswitskrif 6). Om doeltreffende onderrig en leer te bereik het die Onderwyswitskrif 6 (2001) die volgende doelwitte vir onderwysers gestel: om insluiting te ondersteun, diversiteit te omhels, persepsies en houdings te verander, die behoeftes van leerders aan te spreek en nie te ignoreer nie, leerders te aanvaar wat uitdagings tot leer ervaar en diskriminering te staak.

Verder word daar klem gelê op die belangrikheid van menslike hulpbronontwikkeling vir die onderwysers en die skoolhoof, aangesien dit beskou word as die skakel om inklusiewe onderwysdoelwitte te bereik (Onderwyswitskrif 6, 2001). Bowenal is die bestuur van die ontwikkelingsprogram van kritieke belang om die implementering van inklusiewe onderwys in skole te bespoedig. Die skoolhoof moet die belangrikheid van samewerking van sektore beklemtoon om inklusiewe onderwys in skole te realiseer.

Nog 'n belangrike area wat gemik is op die bevordering van gesondheid van leerders is Lewensoriëntering. Dit word vervolgens bespreek.

2.5.2.5 *Lewensoriëntering*

Die regeringsbeleid beskryf Lewensoriëntering as 'n vak wat 'n holistiese benadering tot die ontwikkeling van leerders omvat (Department of Basic Education, 2011:8). Die nasionale kurrikulumverklaring beoog om leerders toe te rus met vaardighede, houdings, kennis en waardes in Lewensoriëntering om hulle in staat te stel om hul volle potensiaal op 'n holistiese manier te ontwikkel, ook met die doel om goeie besluite te neem rakende hul eie gesondheid (Department of Basic Education, 2011). Jacobs (2011) gaan verder en verduidelik wat bedoel word met holistiese ontwikkeling deur te sê dat Lewensoriëntering leerders ontwikkel op 'n persoonlike, sielkundige, neurokognitiewe, motoriese, fisiese, morele, geestelike, kulturele en sosio-ekonomiese vlak sodat hulle hul volle potensiaal kan bereik (Jacobs, 2011).

Lewensoriëntering is 'n verpligte vak vir alle leerders in Suid-Afrikaanse skole (Mayeza & Vincent, 2019). In skole regoor Suid-Afrika word gesondheid aangespreek deur Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid (Roux, 2013; Van Deventer, 2008). Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid word gebruik as 'n wyse om te verseker dat gesondheid in skole bevorder word (Roux, 2013). Volgens die Departement van Basiese Gesondheid (2012) het Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid verskeie doelwitte, onder andere word Lewensvaardigheid toegepas van graad R-6. Lewensvaardigheid fokus op die holistiese ontwikkeling van die kind en rus leerders toe met kennis, vaardighede en waardes wat hulle help om hul volle fisiese, intellektuele, emosionele, persoonlike en sosiale potensiaal te bereik. Lewensvaardigheid fokus op persoonlike en sosiale welsyn, liggaamlike opvoeding en skeppende kunste deur aangename ervaringsprosesse vir leerders te skep (Department of Basic Education, 2011; KABV, 2012). Verder is Lewensoriëntering van toepassing op graad 7-12 leerders en word as vak aangewend om leerders leiding te gee oor hoe om probleme te hanteer en op te los. Probleme soos dwelmmisbruik, groepsdruk, seksuele oordraagbare siektes (SOS) sowel as maatskaplike kwessies en probleme soos loopbaankeuses, werksetiek, misdaad en korrupsie word aangespreek. Hierdie vak is ook verder gerig op sosiale geregtigheid, menseregte, inklusiwiteit en die bevordering van 'n gesonde omgewing (Jacobs, 2011).

Verder word seksuele opvoeding ook deur middel van Lewensoriëntering aan leerders aangebied om gesondheid te bevorder (Mayeza & Vincent, 2019). Seksuele opvoeding is 'n oplossing tot die magdom maatskaplike kwessies waarmee baie jongmense in Suid-Afrika worstel, naamlik MIV en VIGS, homofobie, geslagsgeweld, tienerswangerskappe, verkragting en dwelmmiddel- en alkoholmisbruik. Seksuele opvoeding is daarop gemik om verantwoordelike, ingeligte en gesondheidsbewuste jongmense te ontwikkel (Department of Basic Education, 2011). Nog 'n belangrike aspek in Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid is liggaamlike oefeninge. Liggaamlike opvoeding is 'n geïntegreerde deel van die vak wat bydra tot die holistiese ontwikkeling van die leerder (KABV, 2012). Volgens Agiovlasitis *et al.* (2017) is fisiese aktiwiteite van kardinale belang vir die verbetering van gesondheid van kinders met of sonder gestremdhede. Fisiese aktiwiteite verlaag die kanse vir kardiovaskulêre of metabolismiese siektes, liggaamsvet en simptome van stres en depressie (Department of Basic Education, 2011).

Alhoewel Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid belangrik is vir die bevordering van gesondheid, is die tyd wat daaraan toegewys word vir die senior fase en die VOO fase in skole onvoldoende. Dit kan egter soveel betekenisvolle verandering in die houdings en gedrag van leerders bewerkstellig as dit goed benut word (Department of Basic Education, 2011; Mayeza & Vincent, 2019).

In Tabel 2.1 en 2.2 word die tydstoekenning vir Lewensoriëntering in die senior fase en VOO fase (soos bepaal deur die KABV, 2012) aangedui.

Tabel 2. 1: Die onderrigtyd vir vakke in die senior fase

Vak	Ure
Huistaal	5
Eerste Addisionele Taal	4
Wiskunde	4.5
Natuurwetenskap	3
Sosiale wetenskap	3
Tegnologie	2
Ekonomiese en bestuurswetenskap	2

Lewensoriëntering	2
Kreatiewe kuns	2
Totaal	27.5

(Bron: Kurrikulum- en assesseringsbeleidsverklaring: Lewensoriëntering (2012))

Tabel 2. 2: Die onderrigtyd vir vakke in die VOO fase

Vak	Ure
Huistaal	4.5
Eerste Addisionele Taal	4.5
Wiskunde	4.5
Lewensoriëntering	2
Enige drie keusevakke van die beleidsdokument, Nasionale beleid met betrekking tot die program en bevorderingsvereistes van die Nasionale Kurrikulumverklaring Graad R-12, onderhewig aan die voorbehoudsbepalings soos uiteengesit in paragraaf 28 van die genoemde beleidsdokument.	12 (3x4 ure)
Totaal	27.5

(Bron: Kurrikulum- en assesseringsbeleidsverklaring: Lewensoriëntering (2012))

Die rol van die skoolhoof ten opsigte van Lewensoriëntering in die skool moet sterk na vore kom. Die skoolhoof het die oorkoepelende rol om die onderwysers, leerders en ouers se persepsie van Lewensoriëntering meer positief te maak. Daar is dus 'n behoefte om onderwysers op te lei met die nodige kennis en vaardighede oor hoe om Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid aan te bied (Mayeza & Vincent, 2019). Onderwysers wat hierdie vak aanbied moet opgelei wees om dit te doen, sodat hulle die leerders wat probleme ondervind kan ondersteun en begelei (Roux, 2013).

2.5.2.6 Heelskoolbenadering (“Whole school approach”)

Die WGO (1998) beveel die HSB aan om gesondheid in skole te bevorder. Hierdie benadering word nie net in Suid-Afrika gebruik nie, maar ook in baie ander lande (Kwatubana, 2014:255). Die HSB fokus op die ontwikkeling en implementering van

die beleid in skole, gesondheidsopvoeding vir leerders en onderwysers, asook samewerking en betrokkenheid tussen die skoolhoof en lede van die gemeenskap. Die HSB fokus ook op die voeding van leerders en dat hulle die nodige voedingstowwe inneem om optimaal te funksioneer by die skool.

Middagete is 'n belangrike tyd in 'n kind se skooldag en skoolhoofde is in die ideale posisie om leerders bloot te stel aan gesonde eetgewoontes wat op die einde van die dag baie gesondheidsprobleme kan voorkom en gevolglik leerders se akademie kan bevorder (Leardo, 2016). Daarom meen Naidoo *et al.* (2009) dat die voorkoming van siektes beter is as die behandeling van siektes. Vir die doel om leerders te voorsien van die beste gehalte voeding, moet skoolhoofde goeie verhoudings of vennootskappe bou met die breër gemeenskap, soos byvoorbeeld met plaaslike verbouers van voedsel wat baie melk of groente en vrugte in besit het (Leardo, 2016). Verder kan die skoolhoof geleenthede skep vir onderwysers om opleiding te ontvang oor hoe om die WSA te implementeer en om gesonde eetgewoontes en fisiese aktiwiteite op 'n interressante en kreatiewe wyse vir die leerders in die kurrikulum te integreer (Department of Basic Education, 2014:4). Om hierdie program nog verder te versterk moet skoolhoofde bewusmaking van gesonde leefstyle en die vermoë om elke dag gesonde keuses te maak skep.

2.5.2.7 Nasionale Departement van Gesondheid

Die DBE (2012) word ook bespreek omdat hulle besorg is oor die algemene gesondheid van skoolgaande kinders. Gevolglik poog hulle om die omgewingstoestande in skole te verbeter en die hindernisse tot leer aan te spreek. Die doel van die Departement van Gesondheid (2015) is soos volg: “to improve health statuses through the prevention of illnesses and the promotion of healthy lifestyles and to consistently improve the healthcare delivery system by focusing on access, equity, efficiency, quality and sustainability”. Die DBE (2012) dui duidelik aan dat, vir kinders om hul volle potensiaal te bereik, hulle oplettend, gesond en emosioneel veilig moet wees. Daarom is dit noodsaaklik dat daar in leerders se basiese behoeftes voorsien word en hulle 'n stabiele en gesonde omgewing moet geniet.

Die regering van die Republiek van Suid-Afrika (RSA, 1996) het onderneem om die belange van kinders altyd eerste te plaas. Met hierdie belofte, beoog die regering om

te verseker dat kinderrechte gehandhaaf word en dat noodsaaklikhede voorsien word om kinders te help om hul volle potensiaal te bereik. Dit is egter moeilik om in hierdie missie te slaag as gevolg van die siektes en uitdagings wat kinders verhinder om te ontwikkel tot volwasse burgers van die land. Hierdie siektes en uitdagings lei intendeel tot gemeenskappe wat nadelig beïnvloed word en gekenmerk word deur swak gesondheid (Departement van Basiese Gesondheid, 2012).

Navorsing toon dat skoolhoofde wel 'n verskil kan maak in die effektiwiteit van 'n skool en die skoolomgewing kan bevorder en beter gesondheid kan verseker (Dadaczynski & Paulus, 2015). Skoolhoofde behoort dus 'n rolmodel vir onderwysers en leerders binne en buite die klaskamer te wees en kan gevolglik die gesondheid van almal by die skool bevorder (Dadaczynski & Paulus, 2015).

2.6 DIE BELANGRIKHEID VAN DIE SKOOL VIR DIE GEMEENSKAP

Volgens Lynch (2015) speel skole 'n belangrike rol in die algemene verbetering van hul gemeenskappe en dien ook as 'n belangrike platform vir die verbetering van kinders se welsyn. Die rede hiervoor is omdat skole omgewings is waar kinders leer en verseker dat kinders sosiaal, fisies en intellektueel ontwikkel (Netshitangani, 2018). Dis die skool se verantwoordelikheid om 'n stewige fondasie te lê vir leerders en sodoende al die nodige kennis, vaardighede en lewenstyl aan leerders oor te dra om hul gesondheid te bevorder (James, 2010; Mukamana & Johri, 2016). Navorsingstudies deur Berry (2002:1) en Morrison (2012:255) toon herhaaldelik dat kinders wat opgevoed, versorg en geleer word, gesonder, gelukkiger en meer prestasiegerig is as kinders wat nie opgevoed word in omgewings wat pogings ondersteun om hul gesondheid te beskerm nie. Dit is dus die primêre verantwoordelikheid van die skoolhoof om 'n veilige, koesterende en ondersteunende leeromgewing vir leerders en onderwysers te skep, waartydens effektiewe onderrig en leer plaasvind (DBE, 2014a:4). Daarom word skole regoor die wêreld erken as instellings vir gesondheidsbevordering (Mittelmark, 2007; WGO, 1986).

Volgens Croghan (2007) heers daar twee sienings van skole. Eerstens word dit gesien as 'n voorbereidingsarea vir die lewe in terme van opvoedkundige leer, begrip van sosiale norme en kontekste van die individue binne daardie samelewing en om kinders te onderrig oor die verwagtinge en sosiale norme van gemeenskapsdeelname.

Tweedens kan skole gesien word as 'n beroepsplek, 'n plek waar mens werk. Netshitangani (2018) stel dit treffend dat skole omgewings is waar kinders leer en verseker ook dat kinders sosiaal en intellektueel bereid is om verantwoordelike volwassenes te word wat 'n positiewe bydrae lewer tot die samelewing en die ekonomie. Daarom is onderwys sentraal in die ontwikkeling van jongmense; dit berei hulle voor vir die wêreld van werk en vir die lewe (Panday *et al.*, 2009).

Dit is egter nie die enigste rol van die skool nie. Volgens Zareipour *et al.* (2017) is die skool vir kinders ook soos 'n tweede huis. Croghan (2007) ondersteun hierdie stelling deur te sê dat skoolhoofde en onderwysers, asook die res van die personeel, beskou word as *loco parentis* wat beteken om ouers te wees vir die leerders by hul skool.

Die skoolhoof moet dus oor genoeg kennis en vaardighede beskik rakende gesondheidsgeletterdheid sodat hierdie inligting aan leerders oorgedra en geleer word sodat hulle beter gesondheidskeuses maak, goeie gedrag en goeie gewoontes toon en meer gesond is (WGO, 2013). Ongeag al die kennis en vaardighede wat skoolhoofde moet hê oor gesondheidsgeletterdheid, het persoonlike motivering en bevoegdheid tog 'n direkte effek op die aanspreek van gesondheids- en welstandskwessies in die skool wat dan bydra tot die gesondheidsbevordering in skole (Leurs *et al.*, 2007:58-69; Speller *et al.*, 2010:490-507). Die direkte effek van persoonlike motivering en bevoegdheid sou wees dat skoolhoofde bewus is van die negatiewe gesondheidsinvloed van die wêreld (soos kitskosse, siektes, rook en drank) en dit vermy; dat hulle 'n passie het vir 'n gesonde leefstyl en dit self toepas in hul persoonlike lewens.

Alhoewel die skool baie beteken vir kinders se holistiese gesondheid en die gemeenskap se groei en ontwikkeling, is daar baie struikelblokke wat verhoed dat skole gesondheidsbevorderende skole kan word.

2.7 UITDAGINGS WAT SUID-AFRIKAANSE SKOLE IN DIE GESIG STAAR IN DIE BEVORDERING VAN GESONDHEID

Tensy skoolhoofde nie bewus is van die uitdagings wat leerders elke dag moet deurmaak nie, sal die konsep van 'n gesonde skool nooit in skole kan verwesenlik word nie (Kwatubana, 2017). Vandag se jeug staan baie uitdagings in die gesig, soos

werkloosheid, armoede, misdaad, geweld, losbandigheid, enkelouer-families, gesinsversteurings en geweld wat alles nadelig vir hul geestesgesondheid en gesonde ontwikkeling kan wees en gevolglik die rol van die skool en die skoolhoof baie belangriker maak (Mendenhall *et al.*, 2017; Zareipour *et al.*, 2017). 'n Stresvolle huisomgewing kan bydra daartoe dat 'n kind gereeld siek word en 'n swak immuniteit, maagpyne, kopseer ens ontwikkel (Marotz, 2009:8). As 'n kind so gereeld siek raak kan dit 'n diepgaande effek op die emosionele, finansiële, sosiale en fisiese stabiliteit en welsyn van die hele familie hê (Marotz, 2009:8).

Volgens die CSTL (2012) erken die Suid-Afrikaanse Ontwikkelingsgemeenskap (SAOG) dat opvoeding en sosio-ekonomiese agtergrond 'n noue verband met mekaar het. Sosiale en ekonomiese groei en lewensgehalte is afhangend van die ontwikkeling van die opvoeding (Morrison, 2012). Die bepaling van skoolhoofde se gesondheidsgeletterdheid en hul bewustheid van gesondheidsverwante probleme help om die leerders se behoeftes te identifiseer en akkommodeer (Rahimi & Tavassoli, 2019). Vervolgens word enkele uitdagings in Suid-Afrikaanse skole bespreek wat ook deur die CSTL (2012) geïdentifiseer is as die nege prioriteitsareas (*cf.* 2.4.2.3.).

2.7.1 Infrastruktuur en hulpbronne

Skole ervaar steeds probleme met betrekking tot toegang tot hulpbronne soos leerder-onderwyserondersteuningsmateriale (LOOM) in klaskamers (Sedibe, 2011). Volgens Modisaotsile (2012) verwys LOOM na enige hulpmiddel of hulpbron wat gebruik word om onderrig en die begrip van die vakinhoud te bevorder. Volgens Modisaotsile (2012) is LOOM-hulpbronne toerusting, fasiliteite en strukture wat onderrig vergemaklik en sluit in handboeke, meubels, laboratoriums van klaskamers, biblioteke en rekenaars. Ongelukkig is daar 'n aantal Suid-Afrikaanse skole wat steeds nie die noodsaaklike leerhulpbronne het nie (DBE, 2019; Sedibe, 2011). Volgens Mdikane en Allen (2016) versuim die Suid-Afrikaanse skole om fasiliteite soos biblioteke en laboratoriummateriaal te voorsien en nog belangriker, materiaal soos skryfboeke en werkboeke. Volgens National Educational Infrastructure Management Systems (NEIMS) (DBE, 2019) is daar 14 726 skole wat nie biblioteke het nie, 12 587 wat nie rekenaarfasiliteite het nie, 19 853 wat nie laboratoriums het nie en 10 011 skole wat nie sporttoerusting het nie.

Skole in die sogenaamde agtergeblewe gemeenskappe soos townships en ander lae sosio-ekonomiese gemeenskappe word vandag steeds benadeel en kan nie doeltreffend funksioneer met onvoldoende en ongelyke toegang tot hulpbronne nie (Sedibe, 2011). Benadeelde skole staar faktore soos onvoldoende LOOM, oorvol klaskamers, ongekwalifiseerde en ondergekwalifiseerde onderwysers in die gesig. Oorvol klaskamers kan beskryf word as 'n klas met 25-35 leerders wat onderrig moet kry en dit kan baie moeilik wees (Modisaotsile, 2012). Dit is een van die redes waarom leerders elke dag reis van minderbevoorregte skole na bevoordeelde stedelike skole.

Volgens die DBE (2019) het 169 skole in Suid-Afrika nie elektrisiteit nie en baie skole in landelike areas maak gebruik van onhigiëniese water wat leerders en onderwysers se gesondheid belemmer (Mdikane & Allen, 2016). Daar is selfs leerders wat onder bome onderrig word en op die grond sit sonder stoele en tafels (Mdikane & Allen, 2016). Daar is ook skoolgeboue wat ouer as 50 jaar is en nie opgeknip word nie, wat baie gevaarlik is vir die leerders asook personeel se veiligheid (Mdikane & Allen, 2016). Dadaczynski en Paulus (2015) meen dat die skoolhoof as 'n argitek en fasiliteitsbestuurder verantwoordelik is vir bouery, opknapping en uitbreiding van die skool. Hy/sy moet ook toesien dat die skool voorsien word van alle nodige hulpbronne vir onderrig en leer volgens die skool se begroting (Dadaczynski & Paulus, 2015).

2.7.2 Finansies

Skole se finansiële probleme is die gevolg van finansiële wanbestuur deur die skoolhoof en die SBL (Rangongo *et al.*, 2016). Finansiële wanbestuur word beskryf as swak bestuur van finansies asook wanadministrasie wat gesien word as korrupsie en wat 'n oortreding is van die owerheid (Rangongo *et al.*, 2016). Volgens Rangongo *et al.* (2016) veroorsaak skole se wanbestuur van finansies 'n groot struikelblok in die ekonomiese groei en ontwikkelingsproses van die land. Volgens Rangongo *et al.* (2016) en Myende *et al.* (2018) is dit nie net Suid-Afrikaanse skole wat daarmee sukkel nie, maar skole wêreldwyd ondervind uitdagings met finansiële bestuur.

Volgens Rangongo *et al.* (2016) is die skoolhoof die grootste oortreder as dit kom by finansiële wanbestuur. Party skoolhoofde het 'n gebrek aan finansiële verantwoordelikheid en wanbesteding van fondse en ongereeelde verslaggewing van finansies aan ouers en die SBL dra verder by tot finansiële probleme. Volgens Bush

en Glover (2016) voel skoolhoofde dat finansiële bestuur meer ingewikkeld is wanneer SBL-lede betrek word soos vereis deur die wetlike raamwerk. Bayat *et al.* (2014) meen ook dat die rede waarom die SBL vandag nie behoorlik kan funksioneer nie is omdat hulle nie die nodige kennis en vaardighede het nie en nie seker is van hul verantwoordelikhede nie. Hulle is dus nie bekwaam genoeg om die skool se finansies te bestuur nie. Daarom sê Rangongo *et al.* (2016) dat finansiële bestuur spruit uit foute, onbevoegdheid, nalatigheid of sorgeloosheid. Aan die ander kant kan dit ook opsetlik wees, soos in die geval van omkoopgeld, onwettige aktiwiteite en wanbesteding van openbare bronne vir persoonlike gewin (Rangongo *et al.*, 2016).

Die Departement van Basiese Onderwys voorsien skole jaarliks van fondse en verwag dat skoolhoofde en die SBL dit op 'n gepaste wyse bestuur (Rangongo *et al.*, 2016). Skoolhoofde word dus opdrag gegee deur die South African Schools Act (SASA) om rekenmeesters van hul skole te wees. Hul rol as rekenpligtige beamptes sluit in die instandhouding van 'n stelsel van finansiële beheermaatreëls, interne oudits, asook die toepaslike verkryging en boekhouding van inkomste (Myende *et al.*, 2018).

Die algehele verantwoordelikheid vir die beheer van skoolgeld lê by die SBL en die skoolhoof. Dit sluit in die wyse waarop fondse gebruik word vir die skool, die beheer van skooluitgawes en die voorbereiding van finansiële jaar verslae (Myende *et al.*, 2018; Rangongo *et al.*, 2016). Die skoolhoof moet altyd toesig hou oor die finansies, dit gereeld monitor asook beheer uitoefen oor finansiële bestuur.

Plaaslik en internasionaal is leierskap die belangrikste faktor om sukses te behaal (Myende *et al.*, 2018). Die skoolhoof moet saam met die SBL werk as 'n span om die finansies van skole goed te bestuur (Bush *et al.*, 2016). Die skoolhoof en die SBL moet sorg dat die skool altyd poog om geld in te samel vir die skool (Bayat *et al.*, 2014), sodat die nodige hulpbronne aangekoop kan word vir die skool om leerders toe te rus met kennis en vaardighede en om die skool veilig te maak vir almal. Hierdie hulpbronne is belangrik vir die holistiese ontwikkeling van die leerders sodat kwaliteit opvoeding en leer kan plaasvind. Skoolhoofde se gesondheidsgeletterdheid skep geleentheid vir optimale en holistiese ontwikkeling.

2.7.3 Onbekwame onderwysers

Navorsing deur Modisaotsile (2012) beklemtoon nog 'n uitdaging in die onderwyssisteem, naamlik onbekwame onderwysers. Volgens Simuforsa en Rosemary (2014) is 'n gebrek aan dissipline die gevolg van onderwysers wat nie voorbereid klas toe kom nie. Dit lei tot lesse wat nie interessant is nie, wat weer veroorsaak dat leerders gou verveeld raak, onderlangs gesels en chaos veroorsaak. Simuforsa en Rosemary (2014) se navorsing toon dat onderwysers in swart gemeenskappe slegs 3,5 ure klasonderrig per dag gee teenoor onderwysers in wit skole wat 6,5 ure onderrig gee. Oorvol klasse, omstandighede van die skool en onderbetaling demotiveer onderwysers om hul volle samewerking te gee in skole. Volgens Modisaotsile (2012) bly 20% van onderwysers Maandae en Vrydae uit die skool. Verdere swak gedrag van onderwysers wat na vore kom is seksuele wangedrag teenoor leerders. Dit is 'n groot bekommernis vir ouers, navorsers asook onderwysers omdat dit 'n onveilige omgewing/atmosfeer vir leerders skep. Volgens Simuforsa en Rosemary (2014) is daar onderwysers wat afwesig is sonder geldige redes en onderwysers wat ook nie terreindiens doen nie wat alles dissipline benadeel. Indien onderwysers nie op terreindiens is of in klasse is wanneer hulle moet wees nie, kan dit drastiese gevolge hê soos chaos, wat wissel van geraasmakery tot bakleiery, vandalisering van skool eiendom en soms tot die dood van leerders. Volgens Simuforsa en Rosemary (2014) moet onderwysers rolmodelle wees vir leerders en nog belangriker, ten alle tyd die *loco parentis* by die skool. Volgens Modisaotsile (2012) is die kwaliteit van opvoeding en onderrig ongetwyfeld van die belangrikste faktore wat die leer en groei van leerders vorm. Die skoolhoof se gesondheidsgeletterdheid moet dus bydrae tot die aanstelling van onderwysers. Die skoolhoof moet bekwame onderwysers aanstel sodat kwaliteit opvoeding en leer kan plaasvind en sodat leerders se holistiese gesondheid bevorder word.

2.7.4 Swak ouerbetrokkenheid

Ouerbetrokkenheid word gewoonlik gedefinieer as ouers se interaksie met hul kinders en skole met die intensie om akademiese prestasie te bevorder (Holloway, 2013). Daar is ses belangrike kategorieë van ouerbetrokkenheid, naamlik ouerskap, goeie kommunikasie met skole, vrywillige werk by die skool, deelname aan die besluitneming by die skool en laastens samewerking in die gemeenskap om die

onderwysstelsel te verbeter (Holloway, 2013). Verder meen Modisaotsile (2012) dat dit ouers se fundamentele verantwoordelikheid is om te verseker dat hul kinders elke dag skool bywoon asook hul huiswerk doen. Ouers moet hul kinders help om betrokke te raak by sport, musiek en drama (Modisaotsile, 2012).

Ouers se betrokkenheid by hul kinders se skoolloopbaan hou baie voordele in vir die kind (Holloway, 2013). Kinders presteer beter akademies asook op sosiale en sportvlak. Hulle ontwikkel 'n groter passie vir hul skool asook hul skoolwerk en uitvalsifers neem af (Holloway, 2013).

Ongelukkig is daar wel ouers wat nie betrokke is by hul kinders se skoolloopbaan nie. Namate die kurrikulum meer gevorderd word, voel baie ouers minder in staat om hul kinders met huiswerk te help (Holloway, 2013). Baie van hierdie ouers weet nie hoe om te lees, te skryf of te tel nie (Modisaotsile, 2012). Uit 'n aantal studies is ook bevind dat ouers met 'n lae inkomste minder betrokke is by hul kinders se skoolopleiding (Holloway, 2013).

Volgens die onderwysbeleid van Suid-Afrika is die betrokkenheid van ouers by hul kinders se skoolloopbaan nie net 'n goeie ding nie, maar dit is ook noodsaaklik. Volgens die Suid-Afrikaanse Skolewet (SASA, wet 84 van 1996) moet ouers deel wees van die SBL. Die SBL is verantwoordelik vir die bestuur van die skool en fokus op die skoolbeleid en begrotingsaangeleenthede. Volgens die DBE (2018) moet die SBL ouers aanmoedig om betrokke te raak by hul kinders se opvoeding deur vergaderings te reël en ouerlike kwessies moet ook bespreek word. Die skoolhoof is outomaties lid van die SBL as gevolg van die posisie wat hy/sy beklee (DBE, 2018). Derhalwe het die skoolhoof direkte kontak met die ouers van die leerders en kan hy/sy hulle aanmoedig om betrokke te raak by die skool.

2.7.5 Dissipline

Volgens Idu en Ojedapo (2011) word dissipline in skole gedefinieer as respek vir skoolwette en regulasies en die handhawing van 'n gevestigde standaard van gedrag en dit impliseer verder selfbeheersing en respek vir jouself en ander. Die doel van dissipline in die klaskamer is om 'n akademiese atmosfeer te skep waar onderrig en leer kan plaasvind waarby almal baat kan vind (Simuforsa & Rosemay, 2014).

Dissipline in skole is 'n wesenlike element in die sosialisering van kinders, in die vorming van hul karakter en in die proses van opvoeding (Simuforosa & Rosemary, 2014). Skoolhoofde is belangrike figure in die funksionering van 'n skool en hulle moet duidelike leiding en rigting bied aan die onderwysers en leerders om dissipline te handhaaf (Netshitangani, 2018).

Binne die Suid-Afrikaanse onderwysstelsel, net soos in ander dele van die wêreld, word gedragsprobleme beskou as een van die grootste probleme wat skole in die gesig staar (Dwarika, 2020). Simuforosa en Rosemary (2014), Netshitangani (2018) en Modisaotsile (2012) stem ooreen dat een van die grootste probleme in vandag se skole regoor die wêreld dissiplinêre probleme is. Suid-Afrikaanse skole kry baie swaar as gevolg van hierdie probleem. Volgens Ncontsa en Shumba (2013) is Suid-Afrika 'n gewelddadige land en dit reflekteer in skole. Sedibe (2011) se navorsing toon dat die hoofsaake van geweld in skole spruit uit die voormalige apartheidsbeleid wat meer klem gelê het op rassediskriminasie, sosiale en etniese konflik en uitsluitings.

'n Paar van die algemeenste dissiplinêre probleme in Suid Afrikaanse skole is stokkiesdraai, baklei, skreeu, raas, boelie, ruk en slaan, bedrog, kyk van pornografiese materiaal, dreigemente aan onderwysers en leerders, slaap in die klas, dwelm- en drankmisbruik en uitstap tydens klas en onderrigtyd (Simuforosa & Rosemary, 2014). Idu en Ojedapo (2011) voeg die volgende by tot die lys van dissiplinêre probleme: laat kom by die skool, alkohol- en dwelmmisbruik, steel, oproerigheid, vandalisme en om onderwysers en ander leerders te beledig en aan te rand. Volgens Ncontsa en Shumba (2013) is geweld en slegte dissipline al deel van die alledaagse lewe in sommige skole. Gebrek aan dissipline steel kosbare onderrigtyd en is fisies dreinerend en emosioneel uitputtend vir onderwysers. Die dissiplinêre probleem affekteer die leerders die meeste, maar ook die gemeenskap ekonomies, polities en sosiaal (Simuforosa & Rosemary, 2014). Skooldogters word verkrag en seksueel aangerand en mishandel deur skoolseuns en selfs onderwysers. Seksuele mishandeling, swangerskap en armoede is faktore wat die uitvalsyfer in sekondêre skole verhoog. Onderwysers en leerders vrees vir hul lewens in skole en hul veiligheid word nie verseker deur die regering nie (Ncontsa & Shumba, 2013). Die skoolhoof speel 'n belangrike rol in die vestiging van 'n dissiplinêre klimaat (Netshitangani, 2018) en moet die verandering inisieer en lei (November *et al.*, 2010) deur leerders te help om konflik

daaglik op produktiewe en pro-sosiale maniere op te los, sodat hulle veilig voel en beskerm word teen aggressie, intimidasie en afknouing (Netshitangani, 2018).

2.7.6 Alkohol- en dwelmmisbruik

Nog 'n uitdaging wat Suid-Afrikaanse skole in die gesig staar en wat net so belangrik is vir die skoolhoof se bewustheid is, volgens Flisher *et al.* (2010), die misbruik van tabak, alkohol en dwelms onder adolessente. Volgens 'n studie wat gedoen is deur Flisher *et al.* (2010) is die persentasie van leerders in graad 11 wat tabak en alkohol gebruik tussen 27% en 31%. Volgens Onya *et al.* (2012) dui nasionale en streekstatistieke in Suid-Afrika aan dat meeste sekondêre skoolleerders al alkohol gebruik het en meeste van hulle op 'n gereelde basis. Die persentasie van adolessente wat alkohol misbruik is tussen 22% en 26% en die adolessente wat baie drink is tussen 14% en 40%. Hierdie slegte gewoontes lei tot drastiese negatiewe gevolge, soos kinders wat skool te vroeg verlaat, onbeskermd seks wat die adolessente in gevaar stel vir infeksies en aansteeklike siektes asook tienerswangerskap. Daar is verskeie intrapersoonlike, interpersoonlike en omgewingsrisiko's wat adolessente se alkoholmisbruik beïnvloed. Intrapersoonlike risiko's sluit in ouderdom, graad, geslag, ras, selfbeeld en sielkundige probleme. Interpersoonlike risiko's dui op die assosiasie van adolessente wat alkohol misbruik, familiekonflik, ouers se strafstyle, ouerlike opvoeding en onderwys en ouers wat alkohol en dwelms misbruik. Omgewingsrisiko's wat lei tot adolessente wat alkohol misbruik sluit in ledigheid en 'n gebrek aan gesonde ontspanningsaktiwiteite, sosiale norme wat alkoholgebruik ondersteun en die wydverspreide beskikbaarheid van alkohol in Suid-Afrika. Faktore soos sosio-ekonomiese status, etnisiteit, swak akademiese prestasie, gesinstres, swak akademiese motivering, baie verantwoordelikhede en sosiale rolle op 'n onvanpaste ouderdom is snellers wat tot alkohol- en dwelmmisbruik onder leerders lei. Navorsing toon duidelik dat daar 'n konstante korrelasie tussen skoolverlaters en tabak-, alkohol- en dwelmgebruik is (Flisher *et al.*, 2010). Leerders wat die skool verlaat het, of baie afwesig is, rook en drink baie meer as leerders wat nog in die skoolsisteem is (Flisher *et al.*, 2010). Volgens Modisaotsile (2012) word alkohol en dwelms baie maklik verkry deur leerders. Die middels wat die meeste deur leerders misbruik word is alkohol, gevolg deur sigarette en dan dagga. Dwelms en alkohol is baie nadelig vir die brein.

Die brein se neutrone word letterlik vernietig en verder is dit ook nadelig vir die liggaam se organe, soos die lewer.

2.7.7 Armoede

Volgens die CSTL (2012) is armoede die onderliggende oorsaak vir die kwesbaarheid van kinders. Dit skep beide direkte en indirekte belemmerings vir die onderwys. Armoede is ook gekoppel aan vroeë uitval en swak opvoedkundige uitkomst (Sejanamane, 2014). Armoede dryf ook baie ander hindernisse in die onderwys. Hierdie hindernisse sluit in die gebrek aan toegang tot onderwys, leermateriale en infrastrukture, ongereelde registrasie van kinders se geboortes, swak gesondheidsorg, tekort aan skoon water en sanitasie en voedsel- en voedingtekort. Daarbenewens word armoede dikwels onderwerp aan riskante gedrag soos kinderarbeid, tienerswangerskappe, kinderhuwelike en transaksionele geslagsgedrag wat kinders se opvoedingsgeleenthede negatief beïnvloed. Armoede word ook gesien as 'n groot oorsaak vir sommige vorme van wangedrag in die skool. Wanneer ouers nie aan die basiese behoeftes van die leerders voldoen nie, soos bepaal deur die Maslow-hiërargie van behoeftes, is leerders nie gemotiveer om te leer nie (Maree, 2010; Sejanamane, 2014). Dit lei dan tot situasies waar leerders betrokke is by diefstal, prostitusie en ander informele los werkies soos huise skoonmaak (Simuforosa & Rosemary, 2014:84).

2.7.8 MIV en VIGS

Volgens Ramulumo en Pitsoe (2013) word MIV en VIGS erken as die primêre gesondheidskwessie onder adolessente. Aangesien jongmense meer tyd by die skool spandeer, is seksuele eksperimentering en volwassenheid deel van hul natuurlike ontwikkelings. Dit gebeur dikwels dat seks nie bespreek word met leerders by die huis nie en dit lei tot ongewenste swangerskap, MIV en VIGS en ander seksueel oordraagbare siektes. Volgens Karim en Karim (2010) het MIV en VIGS 'n verwoestende impak op Suid-Afrika. Dit beroof skole van kinders en onderwysers: meer as 'n duisend mense word deur MIV en VIGS besmet op 'n daaglikse basis (Karim & Karim, 2010). Volgens die CSTL (2012) is Suid-Afrika die middelpunt van die MIV en VIGS pandemie, met uitsonderlike hoë infeksiesyfers onder beide volwassenes en kinders. Die pandemie is veral hoog onder vroue en meisies met 'n

infeksiëkoers van 1,8 tot 5,5 keer hoër as by mans van dieselfde ouderdom. Dit is opmerklik dat jong vrouens tussen die ouderdom van 15-29 jaar wat MIV positief is die hoogste statistiek toon (Karim & Karim, 2010).

Baie kinders in Suid-Afrika word groot sonder hul biologiese ouers as gevolg van die MIV en VIGS pandemie (Simuforsa & Rosemary, 2012). Die impak wat ouersiektes of kinders wat ouers verloor het en nou weeskinders is het, is skadelik vir hul opvoedkundige uitkomst. Morele ondersteuning en toesig ontbreek en die kinders is meer kwesbaar.

Ondervinding in verskeie lande het ons geleer dat MIV-infeksie voorkom kan word deur te belê in inligting en onderwys en lewensvaardigheidsontwikkeling vir jongmense. Dit sluit in die bevordering van “abstinence”, veilige seks en die gebruik van kondome en die versekering van vroeë behandeling van seksueel oordraagbare siektes.

2.7.9 Tienerswangerskap

Volgens Ramulumo en Pitsoe (2013) is daar ‘n ernstige bestuurs- en leierskapsuitdaging vir skoolhoofde en die Skool Bestuur Span (SBS) met betrekking tot tienerswangerskap in Suid-Afrikaanse skole. Volgens artikel 9 (3) van die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika 1996, mag die staat nie direk of indirek diskrimineer teen enigiemand op grond van ras, geslag, seksuele oortuiging of swangerskap nie. Elke kind het die reg op onderwys. Elke skool moet voorsien word van ‘n beleidsdokument oor die maatreëls vir die voorkoming en bestuur van leerderswangerskap (Departement van Onderwys, 2007:3). Hierdie beleid omlyn ‘n reeks maatreëls om vroeë swangerskap te voorkom en hoe om dit te hanteer wanneer dit voorkom. Tienerswangerskap is die nommer een rede waarom meisies die skoolsiteem verlaat (Ramulumo & Pitsoe, 2013). Tienerswangerskap is ‘n gemeenskaplike sosiale en openbare gesondheidskwessie wêreldwyd (Panday *et al.*, 2009). Volgens Modisaotsile (2012) het tienerswangerskap ‘n negatiewe impak op jong moeders en hul babas, omdat dit hul opvoedingsprestasies en ekonomiese stabiliteit beperk en hulle blootstel aan enkelouerskap. Swanger leerders kan ook swangerskapsverwante siektes ervaar en dit het ‘n negatiewe invloed op hul

skoolwerk. Hierdie probleem lei dan tot swak akademiese uitslae of selfs skoolverlating.

2.7.10 Skoolverlaters

Volgens die CSTL (2012) is lojale skoolbywoning nie 'n algemene verskynsel onder alle ingeskrewe leerders nie. Sommige leerders bly bloot weg van die skool en ander verlaat die skool weens verskeie redes (Sejanamane, 2014). Hierdie redes kan verband hou met die hoë druiopsyfer van grade. Die uitvalsyfer van leerders in Suid-Afrikaanse skole is 'n ernstige bekommernis (Weybright *et al.*, 2017). In Suid-Afrika val 60% van leerders wat in graad 1 begin by die skool uit nog voordat hulle hoërskool voltooi (DBE, 2019). Leerders voltooi nog minder hul skoolloopbaan op sekondêre vlak as op primêre vlak. Volgens Weybright *et al.* (2017) voltooi net 52% van leerders hul skoolloopbaan. Vir 'n aansienlike aantal lidlande is die voltooiingskoers van meisies op sekondêre vlak laer as seuns (UNESCO, 2011). Kinders en adolessente wat die skool verlaat se toekoms is in gevaar om verskeie redes, soos verminderde werkseleenthede, 'n lae of geen inkomste, swak geestelike en fisiese gesondheid en heel moontlik betrokkenheid by kriminele aktiwiteite (Flisher *et al.*, 2010; Weybright *et al.*, 2017).

Volgens die WGO (2018) word kinders en adolessente gereeld aan hierdie risiko's blootgestel, wat ernstige gesondheidsgevolge kan hê tydens volwassenheid. Verder het die WGO Global Health Estimates (2016) bepaal daar is meer as 1,7 miljoen kinders en adolessente tussen vyf en negentien jaar in 2016 oorlede. Die meeste van hierdie sterftes was as gevolg van padbeserings, verdrinking, selfmoord, diarree asook nie-oordraagbare siektes (NOS) soos vetsug wat voorkom of behandel kon word.

Die skoolhoof het 'n verantwoordelikheid teenoor die leerders en die gemeenskap om hierdie uitvalsyfer van leerders te verminder (Sejanamane, 2014). Die skoolhoof en onderwysers moet leerders se skoolbywoning streng monitor en navraag doen as leerders vir meer as drie dae afwesig is. Hulle moet saam met die ouer of voog werk en leerders ondersteun om lojale skool by te woon (DBE, 2014a).

Al die uitdagings wat hierbo genoem en bespreek is maak die skoolhoof se werkslading soveel meer (Webber *et al.*, 2012), daarom is dit belangrik dat skoolhoofde moet delegeer. In 'n tyd en era met soveel toenemende druk, is spanwerk onder al die rolspelers van kardinale belang om die skool se visie en missie te bereik (DBE, 2014a). Vervolgens word die verskillende rolspelers bespreek en wat elkeen in die skool se werk is om die skool 'n beter en gesonder plek te maak vir almal.

2.8 SKOOLBESTUUR IN SUID-AFRIKA

Alhoewel hierdie studie fokus op sekondêre skoolhoofde se gesondheidsgeletterdheid en hoe hulle te werk moet gaan om die gesondheid van die skool te bevorder, kyk die studie ook na en wie hulle betrek om die skool se gesondheidsdoelwitte te verwesenlik.

Skoolleierskap is 'n komplekse, multifaktoriale en veeleisende werk met morele komponente, administratiewe, opvoedkundige, interpersoonlike dimensies en sosiale implikasies (Tzeni *et al.*, 2019). Daarom is Dadaczynski & Paulus (2015) van mening dat 'n skoolhoof nie al die organisatoriese en administratiewe veranderinge wat op sy/haar pad kom alleen kan bestuur nie, maar dat hy/sy verantwoordelikhede en opdragte moet delegeer na die res van die skool.

Dit is nie net die leerders, onderwysers en ouers se inkoop en samewerking wat hulle moet verkry nie, maar veral die ondersteuning van hul SBS en hul SBL. Die Personnel Administrative Measures (PAM, 2016) vervat die SBS se take en die SBL se werksaamhede word in die Suid-Afrikaanse Skole wet van 1996 uiteengesit.

2.8.1 Die verskillende bestuurstrukture

Volgens die DBE (2014a) werk die skoolhoof saam met die SBL, die SBS, onderwysers, leerders en ouers in die skoolgemeenskap om 'n gedeelde visie, missie en strategiese plan te skep en te implementeer om almal wat in en met die skool werk, te inspireer en te motiveer om leiding te gee vir die skool se deurlopende ontwikkeling. Die visie en missie wat deur die SBL geïdentifiseer word, omsluit die kern opvoedkundige waardes en morele doel van die skool se gemeenskap en waardes soos vervat in die Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika. Die skoolhoof, saam

met die SBL en die SBS moet samewerkende verhoudings en vennootskappe in die skoolomgewing opbou.

Die skoolhoof moet toesien dat demokratiese strukture soos SBL, vakkomitees, forums en die Verteenwoordigende Leerlingraad (VRL) behoorlik saamgestel word in ooreenstemming met die SA skole (November *et al.*, 2010). Die skoolhoof, SBL, SBS en onderwysers moet geleentheid skep vir leerders om veilig te voel en waar hul holistiese gesondheid bevorder kan word (Bush, 2016). Soos reeds genoem is die verskillende bestuurstrukture in die skool is natuurlik die skoolhoof, die SBS, die SBL, die departementshoofde, die onderwysers en die VRL (DBE, 2014a).

2.8.2 Die skoolhoof

Die skoolhoof is die administrateur, organiseerder en bestuurder van die skool, daarom word sy rol binne die skool eerste bespreek en ook omdat die hele studie rondom die skoolhoof en sy geletterdheid rakende gesondheid wentel (Dadaczynski & Paulus, 2015). Skole word tans met groot uitdagings gekonfronteer as gevolg van sosiale, ekonomiese en tegnologiese veranderinge (CSTL, 2012; Mobius, 2017; DBE, 2014b). Volgehoue ontwikkeling en verbetering van skole ter wille van doeltreffendheid word verlang en skoolhoofde en professionele ontwikkeling speel 'n belangrike rol hierin (Steyn, 2010).

Die DBE (2014a) beskryf die skoolhoof in een woord as die leier van die skool. 'n Leier word aanspreeklik gehou vir die werking en uitkomst van die organisasie, in die geval van hierdie studie, die skool (DBE, 2014a). Die kwaliteit van die skoolhoof se leierskap is kritiek belangrik omdat hy/sy leierskap en leiding aan die skool en moet verseker dat doelstellings bereik word (DBE, 2014a). Skoolhoofde moet selfversekerd en geloofwaardig optree as die leiers van die skool en in die gemeenskap waarin die skool geleë is en aanpas by die isolasie van die posisie (Webber *et al.*, 2012). Skoolleierskap is 'n komplekse, multifaktoriale en veeleisende werk met morele komponente, administratiewe, opvoedkundige en interpersoonlike dimensies en sosiale implikasies (Sejanamane, 2014; Tzeni *et al.*, 2019).

Die skoolhoof is 'n sentrale figuur in die skool. Hy/sy is in samewerking met die skoolpersoneel en leerders in die skool en die gemeenskap om gehalte onderrig en

leer te bevorder, te bestuur en te ondersteun (DBE, 2014a). Hy/sy moet kennis dra van die kurrikulum en evalueringsprosedures, moet begrip hê vir die verskillende vorme van leierskap, oor goeie kommunikasievaardighede beskik, 'n kreatiewe en kritiese denkwysie besit asook 'n krisis kan bestuur (Tzeni *et al.*, 2019). Volgens die DBE (2014a) moet die skoolhoof die volgende persoonlike en professionele eienskappe besit: doeltreffende kommunikasievaardighede; kreatiwiteit en insiggewendheid; inspirerend en motiverend; hy/sy moet almal in die skool en gemeenskap bemagtig en ondersteun; deelnemende besluitneming, spanwerk en aanmoediging van spanbou; integriteit en regverdigheid; billikheid, geduld, empatie, deernis, respek en nederigheid; goeie selfvertroue, volwassenheid en die vermoë tot selfrefleksie. Die skoolhoof moet dus goed opgelei wees om sy/haar rol in die samelewing vol te staan (Webber *et al.*, 2012).

Verder het die DBE (2014a) 'n stel standarde vir skoolhoofskap opgestel wat die skoolhoof se rol en verantwoordelikhede verduidelik. Hiervolgens is die verantwoordelikhede as volg: die skoolhoof lei en bied rigting aan die skool; ontwikkel en bemagtig hom-/haarself en ander; bestuur die skool as 'n organisasie; werk met en vir die skoolgemeenskap; bestuur mensehulpbronne in die skool en bestuur ook buitemuurse aktiwiteite by die skool. Volgens Maedor (2018) is dit nie die enigste verantwoordelikhede wat die skoolhoof het nie; hy/sy moet ook effektiewe leerderdisipline kan handhaaf (Sejanamane, 2014) deur 'n positiewe skoolklimaat by die skool te kweek en te poog om leerders se skoolervaring te verbeter (Maedor, 2018; Sejanamane, 2014; Tzeni *et al.*, 2019;). Dit is die primêre verantwoordelikheid van die skoolhoof om 'n veilige, koesterende en ondersteunende leeromgewing vir leerders en onderwysers te skep waar effektiewe onderrig en leer plaasvind (DBE, 2014a). Bush en Glover (2016) stem saam dat onderwysers en leerders se veiligheid op die terrein verseker moet word en dat hoë gehalte onderrig en leer moet plaasvind. Die skoolhoof moet probleme en uitdagings wat onderrig en leer beïnvloed kan identifiseer en planne, beleide en prosedures ontwikkel en implementeer wat die skool in staat stel om sy visie en missie na haalbare aksie en uitkomst te verander (DBE, 2014a). Verder moet daar in ag geneem word dat die skoolhoof ook sy/haar eie onderrigpligte moet hê (Dadaczynski & Paulus, 2015). Dit is dus duidelik dat die skoolhoof 'n relatiewe hoë werkslading het (Webber *et al.*, 2012). In die lig van hierdie menigte take word skoolhoofde beskryf as “miracle workers” (Dadaczynski & Paulus, 2015). Al

hierdie verantwoordelikhede plaas geweldige druk op skoolhoofde om te presteer en aan onderwysdepartemente en ouers se verwagtinge te voldoen (Heystek, 2015; Mobius, 2017).

Dadaczynski and Paulus (2015) noem 'n paar werksverwante stresfatore wat skoolhoofde ervaar: verhoudingsprobleme met onderwysers, ouers en administratiewe personeel; probleme met tydsbestuur as gevolg van gereelde onderbrekings en vergaderings; ervaring van 'n gebrek aan ondersteuning en hulpbronne, struikelblokke met finansiële bestuur, staats-/federale reëls en beleide; konflik en dubbelsinnigheid en gebrek aan erkenning en wedersydse respek.

Die skoolhoof het 'n verskeidenheid kwalifikasies en vaardighede nodig om sy/haar talle take en verantwoordelikhede na te kan kom (Dadaczynski & Paulus, 2015). Tzeni *et al.* (2019) stem saam dat die skoolhoof gespesialiseerde kennis en vaardighede benodig om die hedendaagse komplekse en veeleisende take effektief te kan beheer.

In die lig van die voorgaande bespreking is dit duidelik dat die rol van die skoolhoof omvattend is vir die navorser. Vir die skool om sy sake en aktiwiteite vlot te laat verloop en gesondheidsgeletterd te wees kom met baie verantwoordelikhede (die geletterdheid van die skoolhoof rakende gesondheid word meer breedvoerig later bespreek *c.f.* 2.8). Die skool se visie, missie en ander doelwitte moet gedeel word met almal wat betrokke is by die skool en ook gereeld beklemtoon word sodat die skool se gesondheid bevorder word (DBE, 2014a). Die skoolhoof moet die personeel, onderwysers, leerders en gemeenskap motiveer tot hoër vlakke van effektiwiteit (Steyn, 2010).

2.8.3 Die skoolbeheerliggaam

Die SBL bied leiding en ondersteuning vir die skoolhoof en is ontwikkel deur deelnemende strukture (Mkentane, 2003; Molepo *et al.*, 2016; Sejamane, 2014), naamlik die ouers, onderwysers, personeel en selfs leerders wat geïdentifiseer is as relevante en bekwame belanghebbendes. Volgens die Suid-Afrikaanse Skolewet Wet 84 van 1996 moet ouers en leerders deel wees van die SBL. Die skoolhoof is outomaties ook lid van die SBL as gevolg van die posisie wat hy/sy beklee (Sejanamane, 2014). Al die ander lede kan slegs lede wees van die bestuur deur 'n

verkiesing aan die hand van die gebruik van die Suid-Afrikaanse Skolewet (84 van 1996). Volgens Molepo *et al.* (2016) vorm ouers die meerderheid op die SBL en is hulle in 'n magposisie met die gesag om fundamentele kwessies soos skoolbegrotings, die skool- en taalbeleid, dissipline en die aanstelling en bevordering van onderwysers en administratiewe personeel te beïnvloed. Hulle het die wetlike bevoegdheid om voorstelle wat die SBS en die skoolhoof maak goed te keur of af te keur. Die SBL is verantwoordelik vir die bestuur van die skool se administratiewe en finansiële ontwikkeling deur begrotings op te stel en geld in te samel vir die skool (Bayat *et al.*, 2014).

Alhoewel die lede van die SBL die skoolhoof en onderwysers moet ondersteun in die ontwikkeling van die skool, is dit ook belangrik dat die skoolhoof moet toesien dat hierdie lede met kennis bemaatig word en begrip en respek het vir mekaar (Molepo *et al.*, 2016). Die skoolhoof moet verseker dat alle lede van die SBL presies weet wat hul rol en verantwoordelikhede behels (DBE, 2014a).

Die rede waarom die SBL vandag nie behoorlik funksioneer nie is omdat hulle nie die noodwendige kennis en vaardighede het nie en onseker is oor hul verantwoordelikhede (Bush, 2016). Hierdie probleem vind gewoonlik plaas in arm gebiede, waar mense grotendeels ongeletterd is en nie genoeg hulpbronne tot hul beskikking het nie. Die probleem vererger omdat party van die skole nie genoeg geld, ondersteuning en opleiding van die regering ontvang nie (Bayat *et al.*, 2014). Die SBL sukkel dus om konstruktiewe bydraes tot skoolbeheer en skoolverbetering te lewer.

Die rol van die skoolhoof in die SBL ten opsigte van gesondheidsgeletterdheid is om te weet wat die nood van die skool is en daarvolgens vergaderings te reël met die SBL en dan belangrike punte uit te lig wat die gesondheid van die skool (leerders, onderwysers) sal bevorder. Die skoolhoof kan die verandering wat hy wil sien inisieer? (DBE, 2014a) deur waardevolle gesondheidskennis en vaardighede met die SBL te deel wat die SBL-lede dan in die gemeenskap versprei (Bush, 2016). Die doel van hierdie gesondheidskennis en -vaardighede wat die skoolhoof moet oordra aan die SBL is om bewusmaking te skep van gesondheidsgeletterdheid. Verder kan die SBL gesondheid bevorder deur onder andere ouers aan te moedig om vergaderings by te woon waartydens gesondheidskwessies bespreek word (DBE, 2014a), fondsinsamelings te hou om na die infrastruktuur van die skool om te sien (deur

veiligheidshukke en kwaliteit omheining vir die skool te voorsien, badkamer en kwaliteit toiletgeriewe te voorsien wat higiëne bevorder, genoeg hulpmiddels soos boeke, stoele en tafels te voorsien sowel as genoeg ruimte in klaskamers te voorsien vir beweging, om leerders in rolstoele te akkommodeer en sportgereedskap te voorsien vir leerders se fisieke ontwikkeling) (Molepo *et al.*, 2016) en speletjies- en sportdae hou vir fondsinsameling (op so manier word leerders se fisiese, perseptuele, fyn en groot motoriese vaardighede ontwikkel en ouerbetrokkenheid by die skool bevorder). Die SBL kan ook beleide implementeer soos die toetsing vir drank- en dwelmgebruik op die skoolterrein wat die gesondheid van die leerder bevorder.

Die SBL kan dus 'n groot impak hê op die bevordering van gesondheid in skole indien die skoolhoof gesondheidsgeletterd is en die belangrikheid van gesondheidskwessies en intervensies verstaan. Dit hang dus van skoolhoofde af of 'n skool 'n gesonde organisasie sal word of nie (Dadaczynski & Paulus, 2015).

2.8.4 Die skoolbestuurspan

Suid-Afrikaanse skole word bestuur en gelei deur die SBS onder leiding van die skoolhoof. Die SBS bestaan uit die skoolhoof, die adjunkhoof en departementshoofde (Sejanamane, 2014). Sonder die volle deelname en leierskap van die skoolhoof kan die SBS nie behoorlik funksioneer nie. Die hoof het die grootste aandeel in die bou van die span en besit die gesag om die omstandighede te skep vir die res van die span om deel te neem aan die werksaamhede. Dit is belangrik dat die skoolhoof gesonde verhoudings bou met die SBS sodat doeltreffende samewerking kan plaasvind onder die verskillende lede in die span (Sejanamane, 2014). Deur dit te doen verseker die skoolhoof dat die SBS goed bestuur word, potensiële konfliktsituasies geminimaliseer word en dat almal saamwerk om skooldoelwitte te bereik (PAM, 2016).

Volgens Bush (2016) is die rol van die SBS om verantwoordelikheid te dra vir die ontwikkelingsbeplanning van die skool sowel as om die implementering daarvan te verseker. Verder moet die skoolhoof die SBS aanmoedig en motiveer om beleide, planne en prosedures te ontwikkel en te implementeer wat die gesondheid van die skool sal bevorder (DBE, 2014a). Die skoolhoof moet hom-/haarself toerus met kennis en vaardighede oor gesondheid en 'n voorbeeld stel vir die SBS deur hardwerkend te

wees en metodes te soek om hindernisse en krisisse te verminder. Die skoolhoof se gesondheidsgeletterdheid het dus 'n invloed op die adjunkhoof, departementshoofde en onderwysers wat lei tot 'n verdere uitwerking op leerders se uitkomst en hul gedrag. Maniere hoe die skoolhoof en SBS die gesondheidsgeletterdheid van leerders kan bevorder is deur elke dag vir 15 minute 'n praatjie met leerders te hou oor verskillende onderwerpe wat hul gesondheid op 'n holistiese manier kan bevorder. Die onderwerpe sluit in norme en waardes, vriendelikheid en liefde, geloof, hoe om higiëne te handhaaf en voedselvoorbereiding. Hierdie praatjies kan gedoen word deur al die lede van die SBS sodat verspreide leierskapverantwoordelikheid bevorder word (Sejanamane, 2014). Die skoolhoof en SBS is dus verantwoordelik vir die daaglikse bestuur van die skool en om gesondheidsdoelwitte te laat realiseer (Sejanamane, 2014).

2.8.5 Die departementshoof

Die rol van die departementshoof sluit in leierskap, die bestuur van stres, konflikthantering, besluitneming, monitering, beplanning en evaluering (Blandford, 1997). Departementshoofde is verder verantwoordelik vir die implementering van die skool se strategieë en doelwitte en behoort 'n rolmodel te wees vir onderwysers. Volgens die DBE (2010) word dit van departementshoofde verwag om 'n positiewe leeromgewing te skep waarin vakke onderrig word, daarom moet die departementshoof die kurrikulum van die skool bestuur. Beleide word deur departementshoofde in samewerking met die SBL en SBS ontwikkel om die skool te bestuur (Blandford, 1997). Departementshoofde is verantwoordelik vir die leerders, ouers en onderwysers se ontwikkeling – sosiaal, fisies en intellektueel (Harris, 2007). Die rol van die skoolhoof ten opsigte van die departementshoof is om te verseker dat gereelde opleiding plaasvind en effektiewe samewerking tussen die departementshoof en onderwysers plaasvind (Dadaczynski & Paulus, 2015). Die departementshoof moet goed opgelei en bekwaam wees om onderwysers te ondersteun met die kurrikulum, sodat kwaliteit onderrig en leer kan plaasvind in die klas (PAM, 2016).

2.8.6 Onderwyser

Leierskap is nie alleenlik die skoolhoof se verantwoordelikheid nie - alle mense kan leiers wees (Grant, 2006). Die onderwyser is die leier in die klaskamer en volgens Collay (2016) het die onderwyser se klaskamerpraktyke die grootste impak op die verbetering van leerderuitkomst by die skool (Nuamah *et al.*, 2020). Daarom sê Meier en Marais (2007:52) dat onderwysers by aktiwiteite betrokke moet raak wat die gehalte van hul eie lewe en die leerders se lewe verbeter. 'n Voorbeeld van 'n aktiwiteit wat onderwysers kan toepas om die gesondheidsgeletterdheid van leerders te bevorder sluit in om leerders aan te moedig om gereeld hande te was wat higiëne bevorder en dit verminder ook die verspreiding van kieme en bakterieë in die klaskamer (Nuamah *et al.*, 2020). Onderwysers kan ook gesonde eetgewoontes aanmoedig deur lesaanbiedings en deur ouers aan te moedig om gesonde broodjies vir leerders in te pak vir skool en deur kinders aan te moedig om genoeg water te drink elke dag (Nuamah *et al.*, 2020). Nog 'n manier om gesondheid in die klaskamer te bevorder is om die klas skoon te hou en leerders verantwoordelikheid aan te leer om skottelgoed te was en die vloer te vee as hulle vuil gemaak het (Nuamah *et al.*, 2020). Volgens die DBE (2018) speel 'n onderwyser 'n sleutelrol in die skepping van 'n harmonieuse en ondersteunende atmosfeer in die klaskamer. Meier en Marais (2007) stem daarmee saam en sê die rol van die onderwyser is om 'n atmosfeer in die klaskamer te ontwikkel wat leerders motiveer om aktief deel te neem in die klaskamer aan aktiwiteite en lesse wat leerders holisties ontwikkel. Onderwysers is 'n rolmodel vir leerders en hulle moet dus liefde, respek, omgee, vriendelikheid, hulpvaardigheid, begrip, empatie, warmte en kennis oor leerders en hul familie demonstreer (Collay, 2016; Meier & Marais, 2007). Die DBE (2018) meen dat 'n liefdevolle en vredevolle atmosfeer nie net goed is vir leer om plaas te vind nie, maar ook vir leerders om oop te maak teenoor die onderwyser. Onderwysers moet belangstelling toon teenoor leerders en leerders te behandel met respek en vriendelikheid. Volgens Collett (2013:1) en Collay (2016) korreleer onderwysers se welsyn met omgee, ondersteuning, verhoudings, liefde, menswees, die omgewing en werksomstandighede. Collett (2013:1) beweer ook dat die onderwyser se welsyn 'n dinamiese, fluktuierende en holistiese staat van liefde, menswees, waardes en betekenis in sy/haar persoonlike en professionele lewe meebring.

Die sleutelrol van die skoolhoof is om die welsyn van onderwysers te ondersteun, wat vereis dat hy/sy moet fokus op persoonlike, professionele, organisatoriese en sistematiese strategieë om ondersteuning te bevorder (Collay, 2016; Dadaczynski & Paulus, 2015). Dit sluit in 'n wye verskeidenheid van vaardighede, eienskappe en vermoëns, asook 'n demokratiese en voorwaardelike leierskapstyl en 'n respekvolle, betroubare en moedige personeelkorps.

2.8.7 Die verteenwoordigende Leerlingraad

Volgens RAPCAN (2013) het kinders in Suid-Afrika die reg om deel te neem aan besluitnemings wat hul lewens mag affekteer. Hierdie reg word duidelik gestel in die Kinderwet (2010) en ook in die Suid-Afrikaanse Skolewet (1996). Skole sal baie baat uit leerders se opinies en bekommernisse. Leerders se betrokkenheid in die beheer van die skool kan help met die identifisering van probleme en oplossings omdat leerders unieke persepsies het van hul skool en van onderrig en leer. Om leerders te betrek by belangrike besluitnemings het 'n positiewe effek op hul gedrag, selfbeeld, demokratiese vaardighede en om mekaar te verdra.

Die doel van die Skolewet (1996) is om 'n vorm van demokratiese skoolbestuur by elke openbare skool te skep wat gebaseer is op burgerdeelname, gedeelde verantwoordelikhede, desentralisasie en demokratiese besluitneming deur die verkiesing van 'n skoolbeheerliggaam.

Die Suid-Afrikaanse Skolewet (1996) maak voorsiening vir die verkiesing van 'n verteenwoordigende leerlingraad. Elke publieke sekondêre skool moet 'n VRL hê. Die VRL bestaan uit leerders in graad 8-12 en twee van die leerders moet dien op die SBL (Molepo *et al.*, 2016).

Volgens Buchel (2006) sluit die VRL se verpligtinge in om dissipline te handhaaf in die klas wanneer die onderwyser nie in die klas is nie, te help kyk watter leerders afwesig is, alle siek leerders aan onderwyser te rapporteer, dissipline op die skoolterrein te handhaaf, veral gedurende pouse en nuwe leerders te help en rond te wys.

Al hierdie verantwoordelikhede van die VRL dra by tot die bevordering van gesondheid in die skool, omdat die VRL die onderwyser en die skoolhoof help met die bestuur van die skool. Leerders kyk op na hul onderwysers en skoolhoof en daarom moet die skoolhoof 'n rolmodel wees vir die VRL en die res van die leerders by die skool (Dadaczynski & Paulus, 2015). Op só manier modelleer die skoolhoof die waardes en visie van die skool (DBE, 2014a).

2.9 DIE GELETTERDHEID VAN DIE SKOOLHOOF T.O.V. GESONDHEIDSBEVORDERING

Ondanks die bevordering van gesondheid in skole die afgelope jare, is die skoolhoof se rol nie baie duidelik ten opsigte van die teorie en in die praktyk nie (Dadaczynski & Paulus, 2015). Volgens Persson en Haraldsson (2013) is daar 'n gebrek aan navorsing oor skoolhoofde se siening oor gesondheid en gesondheidsbevordering asook wat hulle beskou as sentraal tot gesondheidsbevordering. Die skoolhoof se persepsie en siening oor gesondheid is belangrik, omdat dit help om 'n meer volledige beeld te vorm van hoe die skoolhoof werk ten opsigte van gesondheidsbevordering. Gesondheidsbevordering is dus belangrik om sodoende leerders te ondersteun en geleentheid te bied vir 'n beter lewe (Dadaczynski & Paulus, 2015). Die skoolhoof speel per slot van rekening 'n deurslaggewende rol om toe te sien dat leerders hul beste akademiese resultate kan lewer (Tzeni *et al.*, 2019).

Volgens Dadaczynski en Paulus (2015) beïnvloed skoolhoofde se eie gesondheid en welstand hoe hulle die bevordering van gesondheid in skole ondersteun. Soos reeds genoem, is die skoolhoof 'n rolmodel vir die res van die personeel en leerders by die skool (DBE, 2014a). Hy moet dus gesondheid as belangrik ag asook 'n gesonde leefstyl lei. Skoolhoofde met 'n beperkte begrip van gesondheid, is minder sensitief teenoor die gesondheid van onderwysers en leerders as diegene met 'n goeie begrip (Dadaczynski & Paulus, 2015). Volgens Tzeni *et al.* (2019) het skoolhoofde gespesialiseerde kennis en vaardighede nodig om die hedendaagse komplekse en veeleisende take effektief te beheer. Kwatubana (2017) meen ook dat dit belangrik is om die rol van die skoolhoof beter te verstaan, veral noudat die Departement van Onderwys in Suid-Afrika deur middel van beleid reageer op die WGO se oproep vir gesondheidsbevorderende skole. Die rol wat skoolhoofde speel in die bevordering van leerders en onderwysers se gesondheidsgeletterdheid is van kardinale belang, omdat

hy/sy direk betrokke is by skoolbeleide en dokumente, maar ook in die suksesvolle implementering en verankering daarvan (Dadaczynski & Paulus, 2015) (*c.f.* 2.7.2). Suksesvolle skole het aktiewe skoolhoofde wat hul onderwysers motiveer om opleiding by te woon (Dadaczynski & Paulus, 2015). Die skoolhoof is van kardinale belang by skoolinnovasies en die suksesvolle implementeringsproses (Dadaczynski & Paulus, 2015). Die skoolhoof moet die belangrikheid van gesondheidsintervensies verstaan en dit nie ag as ekstra of te veel werk nie (Whysall *et al.*, 2006).

Dis hoekom skole so 'n sleutelrol speel in leerders se gesondheid en welsyn (Lynch, 2015). Die skoolhoof moet daarom 'n positiewe skoolklimaat by die skool kweek wat onderwysers en leerders se gesondheid holisties bevorder (Tzeni *et al.*, 2019). Volgens Hagel *et al.* (2015:84) is die skoolomgewing 'n perfekte plek vir die bevordering van gesondheidsgeletterdheid. Dit is belangrik dat die skoolhoof samewerking tussen die skool en die gemeenskap aanmoedig sodat suksesvolle implementering van programme kan plaasvind (Kwatubana, 2017). Skole kan ook kragtige woordvoerders na vore bring wat 'n groot invloed op leerders en personeel kan hê. Gesondheidsopvoeding deur middel van die kurrikulum is nog 'n strategie wat die skoolhoofde kan gebruik om die gesondheid van die skool te bevorder deur hulle kennis te verbreed en hulle gesindhede te beïnvloed (WGO, 1986). Onderwysers kan die skoolhoof help in hierdie verband deur lesse oor gesondheid en die bevordering daarvan in die klaskamer aan te bied en dan ook deur leerders bloot te stel aan fisiese opvoeding soos vervat in Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid KABV (2012). Ongelukkig is dit so dat onderwysers baie meer tyd spandeer aan leerders se akademiese prestasie en nie genoeg tyd maak vir leerders se fisiese opvoeding nie, alhoewel fisiese fiksheid eintlik 'n positiewe voorspeller van akademiese prestasies is (Lorenz *et al.*, 2016). Die skoolhoof kan ook onderwysers betrek en nader met die identifisering van gedrags-, leer- en geestesgesondheidsprobleme onder leerders, omdat hulle dikwels eerste hierdie probleme waarneem in die klaskamer (Whitley *et al.*, 2013:56-70).

Ongeag al die kennis en vaardighede wat skoolhoofde moet hê oor gesondheidsgeletterdheid het persoonlike motivering en bevoegdheid tog 'n direkte effek op die aanspreek van gesondheid- en welstandskwessies in die skool wat kan bydra tot gesondheidsbevordering in skole (Leurs *et al.*, 2007:58-69; Speller *et al.*,

2010:490-507). Dit is dus belangrik vir die skoolhoof om hierdie gesondheidsgeletterdheid in sy/haar eie lewe toe te pas sodat hy/sy 'n rolmodel is vir die res van die skool.

2.10 SAMEVATTING

Die doel van hierdie hoofstuk was om 'n ontleding te bied van die geletterdheid van die skoolhoof rakende gesondheid en die bevordering daarvan asook die verskeie rolspelers in die skoolsisteem en die bydraes wat hulle lewer tot die groei en verbetering van die skool. Die hoofstuk het ook gesondheidsbevordering en gesondheidsbevorderende skole definieer, asook die sienings van verskillende lande en organisasies ondersoek. Verder is aandag gegee aan die daaglikse uitdagings wat Suid-Afrika in die gesig staar. Daar is ook gefokus op belangrike programme en beleide wat kan help met die uitdagings wat Suid-Afrikaanse skole weerhou om gesonde skole te word. Hoofstuk 3 fokus op die navorsingsontwerp en metodologie rakende die studie.

HOOFSTUK 3: NAVORSINGSONTWERP EN METODOLOGIE

3.1 INLEIDING

Die vorige hoofstuk het gefokus op die gesondheidsgeletterdheid van die skoolhoof en gesondheidsbevordering in sekondêre skole asook die struikelblokke wat sekondêre skole in Suid-Afrika ervaar. Die belangrikheid van gesondheidsgeletterdheid met betrekking tot die bevordering van gesondheid in 'n voorkomende gesondheidsagenda is beklemtoon.

Die doel met hierdie hoofstuk is om 'n oorsig te gee van die metodologie wat gebruik is in die uitvoering van die navorsing. 'n Kwalitatiewe navorsingsmetodologie is gebruik om skoolhoofde van sekondêre skole se geletterdheid ten opsigte van gesondheidsbevordering in skole te ondersoek. Aspekte soos die navorsingsontwerp, paradigma en die navorsingsbenadering word bespreek. Verder word die metodes wat gevolg is sowel as die betroubaarheid van hierdie kwalitatiewe studie bespreek. Die etiese oorwegings rakende hierdie kwalitatiewe navorsing word ook bespreek aangesien kwalitatiewe navorsing die deelnemers se persoonlike inligting en ervarings bekend maak asook hul omgewing verken, ondersoek en beskryf (Corbin & Strauss, 2015:43). Dit is dus noodsaaklik dat 'n etiese prosedure gevolg word.

3.2 NAVORSINGSDOELWITTE

Die hoofdoel van hierdie studie was om vas te stel wat die persepsie van die skoolhoof rakende gesondheidsgeletterdheid is.

Die volgende navorsingsvrae is gebruik om die studie te lei. Die belangrikste hiervan was:

- Hoe geletterd is die skoolhoof van sekondêre skole ten opsigte van gesondheidsbevordering?

Die sekondêre navorsingsvrae is die volgende:

- Wat behels die bevordering van gesondheid in sekondêre skole deur die skoolhoof?
- Oor watter kennis behoort die skoolhoof in sekondêre skole rakende die bevordering van gesondheid in skole te beskik?
- Oor watter vaardighede behoort die skoolhoof in sekondêre skole rakende die bevordering van gesondheid in skole te beskik?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike struikelblokke in die bevordering van gesondheid in skole gesien word?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike oplossings in die bevordering van gesondheid in skole gesien word?

3.3 NAVORSINGSONTWERP

Volgens Thomas (2013:10) en De Vos *et al.* (2011) is 'n navorsingsontwerp 'n uitgebreide plan wat die stappe demonstreer waarvolgens die studie uitgevoer word van die begin tot die einde van die navorsingsbevindinge. In die volgende gedeelte van die studie word die aspekte wat verband hou met die navorsingsontwerp van hierdie studie bespreek. Dit sluit in die tipe navorsing, die navorsingsparadigma en die navorsingsbenadering.

3.3.1 Kwalitatiewe navorsingsontwerp

Vir die doel van hierdie studie is 'n kwalitatiewe navorsingsontwerp gebruik (*cf.* 1.5.1). Kwalitatiewe navorsing kan beskryf word as die poging om ryk beskrywende data van 'n bepaalde situasie of verskynsel in te samel met die doel om begrip te verkry oor wat bestudeer word (Joubert *et al.*, 2016:110; Maree, 2010:50) (*cf.* 1.5.1). Volgens Joubert *et al.* (2016) strek 'n kwalitatiewe navorsingsontwerp verby die beperkinge en grense van kwantitatiewe analise deur 'n gerigtheid op die sosiale en kultuur-historiese agtergrond waarin die data ingebed is. Deur middel van 'n kwalitatiewe studie, kan die aard van individue se gedrag, ervarings en perspektiewe waarvan ons min kennis het ontdek word (Maree, 2010) (*cf.* 1.5.1). Volgens Leedy en Ormrod (2010) vind 'n kwalitatiewe studie gewoonlik plaas deur data uit onderhoude te versamel om die navorser in staat te stel om betrokke te raak by die deelnemers se emosies. Die deelnemers se perspektiewe, gedagtes en ondervindings word beskou as 'n produk van 'n sisteem van sosiale betekenis (Joubert *et al.*, 2016:110). Die kwalitatiewe

navorsingsontwerp is dus die geskikte instrument om skoolhoofde se begrip van gesondheidsgeletterdheid te ondersoek.

3.3.2 Navorsingsparadigma

Volgens Thomas (2013:53) word 'n paradigma beskou as 'n onveranderlike gedagte wat die aard van 'n verskynsel uitbeeld. Dit stel mense in staat om die konsep beter te verstaan. Verder word 'n paradigma beskryf as 'n lens wat die menslike werklikheid bepaal (Thomas, 2013:53). Vir die doel van hierdie studie is 'n interpretivistiese paradigma gebruik om 'n ryk beskrywing, begrip en interpretasie van die werklikheid wat veelvoudig, realisties en konteksgebonde is, te bepaal (Merriam, 2009) (*cf.* 1.5.2). Die hoofdoel en essensie van die interpretivistiese paradigma in 'n kwalitatiewe navorsingstudie is om die ervarings van die deelnemers te verken en die navorsingsbevindings te deel deur middel van hul ervarings (Alase, 2017). Hierdie studie het dus ten doel gehad om skoolhoofde van sekondêre skole se gesondheidsgeletterdheid te verken asook wat hulle doen om gesondheid in hul skole te bevorder, veral om leerders te help om holisties beter te presteer. Die interpretasie van skoolhoofde se persoonlike siening en ervarings van gesondheidsgeletterdheid in sekondêre skole is dus die inligting wat die navorser se studie gelei het. Die unieke ervarings en standpunte van die deelnemers dra uiteindelik by tot die betekenis aan die studie. Daarom beweer Lincoln en Guba (1985:15) dat paradigmas bestaan uit gedagtes wat nie bewys kan word nie, omdat dit gebaseer is op subjektiewe ervarings.

3.3.3 Navorsingsbenadering

'n Fenomenologiese benadering is gegrond in die sielkunde en filosofie en behels dat die navorser fokus op individuele ervarings, oortuigings en persepsies van die mens (Creswell, 2014:196; Maree, 2010) (*cf.* 1.5.3).

In 'n fenomenologiese benadering is vrae en waarnemings daarop gemik om individuele persepsies en ervarings uit te beeld. In-diepte individuele onderhoude en fokusgroeponderhoude is ideale metodes om fenomenologiese data te versamel. Dit stel die navorser in staat om betrokke te raak by die emosie en persepsies van die deelnemers (Leedy & Ormrod, 2010).

3.4 NAVORSINGSMETODES

3.4.1 Die rol van die navorser

Aangesien hierdie studie volgens 'n kwalitatiewe navorsingsontwerp uitgevoer is, was die rol van die navorser om die deelnemers in hul natuurlike omgewing waar te neem en te ondervra. Volgens Creswell (2016:187) is die navorser die dataversamelaar, omdat dit 'n interpretivistiese paradigma is. Die rol van 'n kwalitatiewe navorser is om inligting te versamel deur die opspoor van relevante bronne, onderhoudvoering, observasies en die waarneming van gesigsuitdrukkinge en reaksies (Barret, 2007:417-433) (*cf.* 1.5.7). In 'n kwalitatiewe studie word die navorser hoofsaaklik gesien as 'n instrument om sin te maak van die verskynsel (Barrett, 2007:417-433) deur middel van die data-insamelingsproses (Maree, 2010). Die betrokkenheid van die navorser en blootstelling aan 'n veranderende, werklike wêreldsituasie is noodsaaklik aangesien die kwalitatiewe navorser daardie veranderinge in die werklike konteks behoort aan te teken (*cf.* 1.5.7). Volgens Joubert *et al.* (2016) is die navorser subjektief deel van die kwalitatiewe studie omdat daar interaksie tussen die navorsingbelanghebbendes en die navorser is. Tydens hierdie studie, het die navorser ook data fisies ingesamel deur semi-gestruktureerde onderhoude, deur waarnemings op te skryf en deur veldnotas te maak as addisionele databronne (Corbin & Strauss, 2015:21-22).

3.4.2 Data-insameling metodes

Tydens die kwalitatiewe data-insamelingsproses is die navorser die primêre instrument (Joubert *et al.*, 2016:112). Daar is ook 'n paar beginsels ter sprake by 'n kwalitatiewe data-insamelingsplan. In die eerste plek moet daar gebruik gemaak word van algemene en toepaslike vrae vir deelnemers. Vervolgens word net 'n beperkte hoeveelheid deelnemers gebruik om inligting te versamel. Verder word 'n verskeidenheid tipes data wat mekaar komplementeer versamel, soos byvoorbeeld dokumente en oudiovisuele materiaal, onderhoude en waarneming. Vir die doel van hierdie studie is die volgende navorsingsmetodes gevolg:

3.4.2.1 *Seleksie van deelnemers*

Die navorsing is in die Dr Kenneth Kaunda distrik in die Noordwesprovinsie gedoen. Daar is gebruik gemaak van 'n doelbewuste steekproefmetode, waar daar onderhoude gevoer is met agt skoolhoofde van agt skole, wat die populasie van die studie uitmaak (cf. 1.5.4.2). Die skole is só geselekteer dat kwantiel 1-5 skole ingesluit is in die seleksie om te verseker dat data uit verskillende kontekste verkry kon word. Kwantiel 1-3 skole verwys na skole wat nie skoolgelde vra nie, maar wat befonds word deur die DBE (SASA, 1996). Kwantiel 4 en 5 skole is dus nie 'geen-foo'-skole nie. Doelbewuste steekproefneming word gebruik in sekere situasies waar 'n spesifieke doel voor oë is (Maree, 2010). In hierdie geval was die spesifieke doel om die geletterdheid van die skoolhoof rakende gesondheid te bepaal. Doelbewuste steekproefneming kan ook kriteriageoriënteerde steekproefneming genoem word (Bertram & Christiansen, 2014) (cf. 1.5.4.2). Maree (2010:200) staaf dat kwalitatiewe navorsing meer geneig is om diepgaande antwoorde te verskaf oor die komplekse aard van menslike probleme en denke. Kwalitatiewe navorsing berus daarop om die deelnemers se kennis, persepsies, ervarings en oortuigings as bron van inligting te gebruik (Joubert *et al.*, 2016). Die skole wat vir hierdie studie gebruik is, is openbare sekondêre skole omdat daar ooglopend 'n groter verskeidenheid van skoolhoofde werksaam is, naamlik manlik en vroulik met verskillende kulture, kwalifikasies en agtergronde (cf. 1.5.4.2). Volgens Joubert *et al.* (2016:112) is die dataversadigingstadium in die kwalitatiewe navorsing ook baie belangrik. Hierdie stadium verwys na die punt waar die insameling van data voldoende is, met ander woorde dit is nie nodig om nog deelnemers by die studie te betrek nie, omdat die insameling van meer data waarskynlik nie nuwe idees en insigte na vore sal bring nie. Die datagenerering word nou na aanleiding van 'n verskeidenheid navorsingsmetodes bespreek.

3.4.2.2 *Semi-gestruktureerde individuele onderhoud*

Van der Westhuizen (2007:87) definieer onderhoud as 'n tweerigtinggesprek waarin die onderhoudvoerder die deelnemer vrae vra om data in te samel en om meer te leer oor die idees, oortuigings, sienings, opinies en gedrag van die deelnemer. Hierteenoor beskryf Joubert *et al.* (2016:113) 'n onderhoud as 'n gesprek met 'n doel en 'n struktuur. Semi-gestruktureerde onderhoud is gevoer met al die deelnemers van hierdie studie. Semi-gestruktureerde onderhoud word deur Maree (2010) gedefinieer

as onderhoude wat gewoonlik vereis dat die deelnemer 'n stel voorafbepaalde vrae beantwoord en dit maak ook voorsiening vir die ondersoek en verduideliking van antwoorde (cf. 1.5.5). Volgens Joubert *et al.* (2016:113) behoort deelnemers tydens semi-gestruktureerde onderhoude grondige kennis te hê oor die onderwerp waaroor die studie handel en daarom kan deelnemers maklik en spontaan antwoord. As navorser behoort daar gelet te word op die antwoorde van deelnemers sodat nuwe ontluikende ondersoeklyne geïdentifiseer kan word en duidelikheid verkry kan word oor wat direk verband hou met die verskynsel wat bestudeer word. Hierdie onderhoude is gelei deur die navorser en daar is gebruik gemaak van oop-einde vrae (cf. 1.5.5). Oop-einde vrae stel die navorser in staat om diep in die ervarings, kennis en sieninge van die deelnemers te graawe (Turner, 2010:754-760). Dit laat die deelnemers toe om oor die onderwerp in hul eie woorde te praat (Leedy & Ormrod, 2010). Die onderhoude is opgeneem met 'n bandopnemer, met die deelnemers se toestemming (cf. 1.5.5). 'n Semi-gestruktureerde onderhoud kan vanaf 30 minute en langer duur. Semi-gestruktureerde individuele onderhoude is gevoer met sekondêre skoolhoofde in die Dr Kenneth Kaunda distrik om hul persepsie rondom gesondheidsgeletterdheid en die bevordering daarvan te verken.

3.4.2.3 Waarnemings en veldnotas

Waarneming is - soos die naam aandui - 'n metode van data-insameling, waar die navorser inligting deur sy of haar sintuie opmerk en waarneem (Seabi, 2012:91). Waarneming word al in sosiale navorsing as 'n navorsingsinstrument vir baie lank erken (Joubert *et al.*, 2016). Veldnotas word volgens Greeff (2005:298) beskryf as die navorser se interpretasie tydens die onderhoude en is van kardinale belang om die onderhoudsproses te verken asook om dataverlies te verminder. Volgens Leedy en Ormrod (2010:45) verskaf semi-gestruktureerde individuele onderhoude met deelnemers die stukke van die legkaart, maar die waarnemings word gebruik om hierdie stukke bymekaar te pas. Die doel van waarneming is dus om 'n volledige beskrywing van die deelnemer se gedrag in 'n natuurlike omgewing te bied (Joubert *et al.*, 2016). Tydens onderhoude met skoolhoofde kon die navorser informeel waarneem en veldnotas maak om te bepaal of deelnemers soortgelyke of verskillende ervarings gehad het oor gesondheidsgeletterdheid asook hul rol ten opsigte van gesondheidsbevordering en hoe hulle dit implementeer. Volgens Joubert *et al.* (2016)

stel die waarnemingsproses die navorser in staat om die werklikheid te sien, te hoor en te beleef soos wat die deelnemers dit doen. Die waarnemingsproses, volgens Joubert *et al.* (2016), het ook sy voordele en nadele vir die navorser. Die voordeel verbonde aan waarneming is die eerstehandse inligting wat die navorser verkry. Die nadeel is dat die navorser soos 'n buitestander, moontlik vreemd en onnatuurlik, mag voel en lyk.

Daar is gebruik gemaak van 'n ongestruktureerde waarnemingsproses. Volgens Leedy en Ormrod (2010) beteken ongestruktureerd vryvloeiend en buigsaam.

By die aanvang van 'n projek is dit belangrik dat 'n navorser 'n navorsingsjoernaal of dagboek byderhand het waarin hy of sy rekord hou van al die aktiwiteite wat op daardie stadium en in die toekoms plaasvind (Corbin & Strauss, 2015:36). Veldnotas word tydens waarneming gebruik om data op te teken en dit sluit alles in wat die navorser sien en hoor (Joubert *et al.*, 2016:116). Veldnotas is beskrywings van die navorser se refleksie rakende gesprekke, onderhoude, oomblikke van verwarring, intuïsie en stimulasie van nuwe idees gedurende die studie (Joubert *et al.*, 2016) (*cf.* 1.5.5). Die veldnotas behoort dus gedetailleerd, akkuraat en uitgebreid te wees (Joubert *et al.*, 2016:116). Volgens Joubert *et al.* (2016) word die navorser voorsien van die geleentheid om duidelikheid oor deelnemers se gedagtes te verkry deur veldnotas te maak. Die integrasie van veldnotas en waarnemings vorm deel van kristallisasie, wat bydra tot die betroubaarheid van die navorsing (Maree, 2010). Vier hierdie rede het die navorser van 'n joernaal gebruik gemaak om terugvoering te gee oor skoolhoofde se houdings, gedrag, gesigsuitdrukkings en liggaamstaal tydens onderhoude asook die deelnemers se omgewing.

3.4.3 Data-analise

Volgens Green *et al.* (2007) en Joubert *et al.* (2016:117) is die data-analise proses 'n baie langdradige en tydrowende proses, alhoewel dit absoluut noodsaaklik is vir 'n sinvolle analise. Volgens Creswell (2014:195) behels dit die segmentering en dissekering van data sowel as die samestelling daarvan. Die data-analise proses eis konstante beweging tussen betrokkenheid, kodering, kategorisering en skepping van temas (*cf.* 1.5.6). Volgens Creswell (2014:194) behels kwalitatiewe data-analise die volgende: die klassifisering van dinge, persone, gebeure en eienskappe wat dit

kenmerkend maak en dus die beskrywing en identifisering van patrone en temas om dit beter te verstaan en te verduidelik.

Creswell (2014:197) verskaf riglyne vir die ontleding van data in navorsing. Die ses stappe wat die navorser in die data-ontledingsproses gevolg het word volgende bespreek.

- Die eerste stap in hierdie proses was om die data te organiseer en voor te berei vir ontleding. Dit het behels die transkribering van onderhoude, die skandering van materiaal, die gebruik van veldnotas, die katalogisering van al die visuele materiaal en die sortering en rangskikking van die data. Volgens Nieuwenhuis (2007:104) is die navorser die geskikste persoon om sy of haar eie onderhoude te transkribeer, aangesien dit hom/haar toelaat om nie-verbale aanwysings by te voeg wat tydens die onderhoude waargeneem is.
- Tydens die tweede stap in hierdie proses is van die navorser verwag om die inligting verskeie kere deur te lees om genoegsame kennis oor die inhoud te versamel. Dit het beteken dat al die antwoorde van al die deelnemers herhaaldelik gelees moes word, en begrip en insig verkry moes word oor die teks en dit uiteindelik opgesom moes word. Die navorser van hierdie studie het ook gebruik gemaak van kleurkode om die ooreenstemmende antwoorde in spesifieke kleure uit te lig. Volgens Maree (2016:112) stel 'n goed geleesde teks die navorser in staat om die inligting beter te verstaan sodat die betekenis daarvan beter geïnterpreteer word.
- Tydens die derde stap het die kodering van temas plaasgevind. Soortgelyke response is gekategoriseer in temas en hierdie temas is dan induktief gekodeer op papier. Die navorser het volgende die inligting onder temas opgesom. Ten einde temas en kategorieë te ontwikkel, is die ooreenkomste en verskille sowel as unieke bevindinge geïdentifiseer (Creswell, 2007).
- Tydens die volgende stap is die koderingsproses gebruik om 'n beskrywing van die instelling of mense te gee om temas vir ontleding te genereer. Hierdie analise is belangrik vir die beskrywing van gevallestudies en narratiewe navorsingsprojekte. Die kodering is ook gebruik om 'n aantal temas te genereer. Hierdie temas kom voor as die belangrikste bevindings in kwalitatiewe studies.

- Die vyfde stap was 'n bespreking van die verskillende temas en 'n chronologiese weergawe van gebeure. Baie kwalitatiewe navorsers gebruik beeldmateriaal, figure of tabelle as byvoegings tot die bespreking. Tydens hierdie stap word die data georden en grafies geïllustreer of visueel voorgestel.
- Met die finale stap van die data-analise proses is die data geïnterpreteer en is daar betekenis aan die data gegee (*cf.* 1.5.5). Die kern van hierdie stap was watter lesse is geleer (Lincoln & Guba, 1985). Hierdie lesse kan die persoonlike interpretasie van die navorsers wees, gebaseer op die begrip van die navorser se persoonlike kultuur, geskiedenis en ervarings. Daarbenewens is die data vergelyk met die literatuur om die verskille en ooreenkomste te identifiseer. Die navorser het dus resultate geformuleer om die navorsingsvrae te beantwoord.

Die navorser het op hierdie wyse die temas en kategorieë oor die rol van die skoolhoof as gesondheidsbevorderaar in sekondêre skole bepaal. Die temas word gebruik om riglyne te formuleer vir skoolhoofde as gesondheidsbevorderaars in skole.

3.4.4 Betroubaarheid van die studie

Volgens Miles *et al.* (2014:9) word geldigheid en betroubaarheid as belangrike komponente beskou om die effektiwiteit van navorsing te verseker.

Volgens Maree (2016:123) word betroubaarheid beskou as die toets vir die ontleding van data en bevindinge en die gevolgtrekkings wat gemaak is. Betroubaarheid kan beskou word as die sistematiese metode wat die waarheid en die bevoegdheid van 'n studie bepaal deur verskillende metodes te gebruik om data te inspekteer. Die betroubaarheid (trustworthiness) van kwalitatiewe navorsing is dus 'n aspek wat besondere aandag verdien, aangesien dit verwys na die mate van vertroue in data en die interpretasie daarvan (Maree, 2010). Volgens Lincoln en Guba (1985:301-320) en Gunawan (2015:4) kan die betroubaarheid van navorsing verseker word deur aandag te gee aan die volgende vier kriteria: geloofwaardigheid ("credibility"), oordraagbaarheid ("transferability"), afhanklikheid ("dependability") en bevestigbaarheid ("confirmability") van die navorsing. In die volgende afdeling word die wyse waarop hierdie aspekte in die studie nagekom is bespreek (*cf.* 1.5.8).

3.4.4.1 *Geloofwaardigheid*

Geloofwaardigheid is een van die belangrikste faktore om die betroubaarheid van 'n studie te vestig. Volgens Corbin en Strauss (2015:343) behels die geloofwaardigheid van 'n studie om te verseker dat inligting wat in die studie versamel is, eerlik en outentiek is. Om dus die geloofwaardigheid van hierdie studie te verseker het die navorser verskillende tegnieke vir data-insameling gebruik. Dit verseker dat die navorsingsbevindinge oorvloedig, kragtig, deeglik en goed ontwikkel is. Die navorser het onderhoude gevoer met die skoolhoofde en ook besoeke oor 'n lang tydperk afgelê om die kultuur en sosiale dinamika van die skole te verstaan. Die onderhoude wat die navorser met die skoolhoofde gevoer het, het in die skoolhoofde se kantoor plaasgevind, op so manier was die skoolhoof meer gemaklik en vry om te gesels en vrae te beantwoord. Die navorser het ook verder persoonlike interaksies met die hoofde gehad oor tyd om die wyse waarop hulle met personeel, ouers en leerders interaktief verkeer waar te neem. Die persoonlike interaksies het plaasgevind gedurende skooltyd in die skoolhoof se kantoor en op die skool self. Laastens is gesprekke ("member-checking") met die verskillende skoolhoofde gevoer nadat data-analises en voorlopige konklusies gemaak is om finaliteit rakende die uitkoms van die navorsing te kontroleer (cf. 1.5.8). Volgens McMillan en Schumacher (2006:326) kan die proses van "member-checking" gedoen word deur opvolgonderhoude te doen om deelnemers sodoende te versoek om kommentaar te lewer op resultate asook om gewone gesprekke te voer in gewone omstandighede.

3.4.4.2 *Oordraagbaarheid*

Lincoln en Guba (1985:316) beskryf oordraagbaarheid as die mate waartoe die bevindings in enige ander omgewing toegepas kan word. Om die moontlikheid van die oordraagbaarheid ("transferability") van die navorsing te waarborg, is die volgende in plek gestel: eerstens, doelgerigte steekproefneming en tweedens, die verkryging van sogenaamde ryk en in-diepte beskrywings van die deelnemers rakende hulle ervaringe en begrip van wat gesondheid en die bevordering daarvan in skole behels (cf. 1.5.8). Genoegsame tyd is opsy gesit vir die onderhoude. Die plek van onderhoudvoering behoort sodanig te wees dat daar geen onderbreking sal plaasvind nie. Besondere moeite is gedoen om 'n positiewe verhouding tydens die onderhoud

met die deelnemers te verseker (cf. 1.5.8). Die blote feit dat die skoolhoofde deelgeneem aan die navorsing word in 'n positiewe lig gesien (cf. 1.5.8).

3.4.4.3 Afhanklikheid

Die volgende aspek van betroubaarheid is afhanklikheid ("dependability"). Afhanklikheid verseker die konsekwentheid van die bevindinge en die feit dat die bevindinge nie wissel wanneer dit op ander tye uitgevoer word nie (Lincoln & Guba, 1985). Wat die afhanklikheid van die navorsing betref is die volgende riglyne gevolg: die navorser het van verskillende deelnemers van verskillende skole in verskillende omgewings gebruik gemaak. Verder het die navorser self die onderhoude getranskribeer en gekodeer (cf. 1.5.8). Die doel hier was om die akkuraatheid van die bevindinge en gevolgtrekkings waartoe gekom is te assesseer (cf. 1.5.8).

3.4.4.4 Bevestigbaarheid

In die laaste plek is die bevestigbaarheid ("confirmability") van die navorsing ook belangrik ten opsigte van die oorhoofse betroubaarheid van die navorsing. Die navorsing (beide die proses van navorsing en die finale produk) word uiteindelik deur eksaminatore wat hoegenaamd niks daarmee te doen gehad het nie geëvalueer (cf. 1.5.8). Hierdie assessering word gedoen deur 'n deursigtige beskikbaarstelling van die navorsingspad wat as't ware die verloop van die gedane navorsing karteer (cf. 1.5.8). Die eksaminatore het derhalwe toegang tot alle data, vrae wat gebruik is tydens onderhoude, analyses van data, sintese van data-ontledings en prosesnotas (Lincoln & Guba, 1985:318-319) toegang gehad.

3.4.5 Etiese oorwegings

Maree (2010) definieer etiek as 'n stelsel van morele beginsels en as die erkenning van die reëls en gedrag van 'n bepaalde kultuur of geloof as respek (cf. 1.6). Volgens Maree (2016:44) moet etiese maatreëls toegepas word om die deelnemers se beskerming en welstand te verseker. Volgens Orb *et al.* (2001:93-96) is dit uiters belangrik dat etiese kwessies aangespreek word in kwalitatiewe navorsing, omdat kwalitatiewe navorsing fokus op die ondersoek, verkenning en beskrywing van mense en hul natuurlike omgewing. Corbin en Strauss (2015) stem saam en beklemtoon ook

die belangrikheid van etiese prosedures wat gevolg moet word, aangesien kwalitatiewe navorsing persoonlike inligting en ervarings bekend maak. In navorsing moet etiese prosedures gevolg word om die geldigheid van die navorsingstudie te verseker. Etiese prosedures is die toepassing van morele reëls en professionele gedragskodes vir die insameling, analise, verslagdoening en die publikasie van inligting oor navorsingsonderwerpe (De Vos *et al.*, 2011) (*cf.* 1.6). Etiek kan ook gedefinieer word as die morele verantwoordelikheid wat die navorser teenoor die deelnemers het (*cf.* 1.6).

3.4.5.1 Toestemming om navorsing te doen

Eerstens het mnr. B Monale, Distrik Direkteur van die Dr Kenneth Kaunda streek, toestemming gegee dat navorsing gedoen mag word in skole in die distrik (kyk Bylaag B). Die studie is uitgevoer volgens die etiese vereistes van die navorsingsetiekkomitee van die Noordwes-Universiteit, wat beteken dat die komitee al die relevante dokumente aangaande die navorsing goedgekeur het en daarna aan die navorser 'n etiese sertifikaat uitgereik het. Die etieknommer van die studie is NWU-00780-18-S2 (kyk Bylaag F vir die etieksertifikaat).

In die lig van bogenoemde stelling is die korrekte etiese prosedures gevolg om toestemming te verkry om die navorsing te doen. Vertroulikheid en privaatheid van deelnemers is gewaarborg deur onder andere 'n toestemmingsbrief van die skoolhoofde wat as deelnemers in die studie opgetree het te verkry om onderhoude te voer. Verder is onderhoude direk getranskribeer en laastens is die finale produk ook aan die deelnemers beskikbaar gestel.

3.4.5.2 Ingeligte toestemming van deelnemers

Dit was van kritieke belang dat die navorser gedurende die onderhoude 'n toestemmingsbrief waarin die navorsingsproses verduidelik word aan die deelnemers gee (*cf.* 1.6.1). Die navorser het die deelnemers versoek om die brief te lees en vrae te vra indien nodig om duidelikheid te kry en ook om die toestemmingsvorm te teken indien hulle bereid was om betrokke te wees by die navorsing. Hierdie stappe is gevolg om die deelnemers in te lig oor die doel van die navorsing en hul rol as deelnemers (Corbin & Strauss, 2015:44). Die deelnemers is daaraan herinner dat hulle enige tyd

kon onttrek van die navorsingsproses en dat hulle nie hierdeur benadeel sou word nie (cf. 1.6.1).

3.4.5.3 *Reg op privaatheid en vertroulikheid*

Volgens Corbin en Strauss (2015:45) word navorsers versoek om deelnemers se identiteit en die inligting wat hulle verkry te beskerm. Deelnemers se persoonlike inligting, die name van die instellings en enige inligting wat die deelnemers kan blootstel moet as anoniem vertoon word, om hulle privaatheid te beskerm. Wanneer deelnemers dus enige inligting bekend maak, word hul identiteit beskerm.

Die vertroulikheid is duidelik aan die deelnemers verduidelik in die toestemmingsbrief asook hoe dit gehandhaaf sou word. Vertroulikheid beteken dat die inligting wat verkry is van deelnemers nie aan ander mense blootgestel word nie, behalwe aan die owerhede (eksaminators) wat toestemming verleen het vir die studie. Alhoewel die deelnemers aan die navorser bekend is, moet hul identiteit en persoonlike inligting egter steeds privaat gehou word. Nommers is aan die deelnemers toegeken om hul identiteit te beskerm. Volgens Burns (2000) word al die deelnemers se inligting en reaksies wat gedurende die onderhoud gedeel is privaat gehou en die resultate word op 'n anonieme manier aangebied om te verseker dat die identiteit van die deelnemers beskerm word. Kodes en fiktiewe name word dus gebruik in hierdie geval deur nommers aan die deelnemers toegeken wanneer verwys word na die deelnemers. Data word vir 'n periode van 7 jaar veilig gestoor waarna dit vernietig word. Deelnemers ontvang terugvoer rakende die resultate (cf. 1.6.3).

3.4.5.4 *Beskerming van deelnemers*

Volgens Maree (2016:300) is dit noodsaaklik dat 'n navorser die beskerming van deelnemers verseker en hulle van fisiese en sielkundige skade vrywaar. Een van die belangrikste eienskappe van etiek volgens Orb *et al.* (2001:93-96) is om uitbuiting en misbruik van deelnemers te voorkom. Die navorser moes toesien dat deelnemers nie blootgestel word aan enige onnodige fisiese of sielkundige skade nie (Leedy & Ormrod, 2010) (cf. 1.6.2). Tydens die studie het die navorser daarna gestreef om eerlik, respekvol en simpatiek teenoor alle deelnemers te wees. Indien die deelnemer emosioneel geword het tydens die onderhoud, kon die navorser die deelnemer na

professionele hulp verwys het. Die navorser se kontakbesonderhede is aan die deelnemers verskaf indien hulle enige vrae of probleme gehad het met betrekking tot die navorsing. Indien die deelnemers op enige tydstip gedurende die studie wou onttrek, kon hulle, sonder enige gevolge (Corbin & Strauss, 2015:44). Laastens is die deelnemers se beskerming verseker deur die navorsingsdata te genereer in 'n omgewing waarin hulle gemaklik gevoel het. Met hierdie studie is amper al die onderhoude gevoer in die skoolhoof se kantoor waar hulle gemaklik gevoel het en daar privaatheid was.

Etiek word as hoë waarde geag vir deelnemers, veral in kwalitatiewe navorsing waar daar mense as deelnemers betrokke was (*cf.* 1.6.2).

3.5 SAMEVATTING

In hierdie hoofstuk is die navorsingsontwerp en metodologie bespreek. Die navorsingsontwerp en metodologie het die persepsies van skoolhoofde aangaande gesondheidsgeletterdheid in die Dr Kenneth Kaunda distrik in die Noordwesprovinsie ondersoek. Die individuele onderhoude wat gebruik is om data te genereer en die data-analise is bespreek. Die kwalitatiewe metodologie het effektief geblyk deurdat dit ryk data gelewer het. Voorts is doelgerigte steekproefneming ook toegepas om die perfekte deelnemers te kies, wie se bydraes die navorser gehelp het om die navorsingsvrae te beantwoord. Die hoofstuk is afgesluit met die etiese oorwegings wat by die uitvoering van die navorsing in ag geneem is. In die volgende hoofstuk word die data ontleed en bespreek. Hoofstuk 4 gee 'n uiteensetting van die manier waarop die data versamel, gekodeer, in temas en kategorieë gegroepeer, dan geanaliseer en uiteindelik geïnterpreteer is.

HOOFSTUK 4: DATA-ANALISE EN BESPREKING

4.1 INLEIDING

In die vorige hoofstuk is die metodologiese aspekte van hierdie studie verduidelik. 'n Beskrywing is gebied van die navorsingsontwerp, asook die metodes en prosedures wat gebruik is om data in te samel, te interpreteer en te ontleed. Die studie was daarop gerig om skoolhoofde van sekondêre skole se geletterdheid ten opsigte van gesondheidsbevordering in skole te ondersoek. Hoofstuk 4 gee dus 'n uiteensetting van die manier waarop die data versamel, gekodeer en in temas en kategorieë gegroepeer is, dan geanaliseer en uiteindelik geïnterpreteer is. Die instrumente wat gebruik is vir data-insameling het semi-gestruktureerde onderhoude, waarnemings en veldnotas ingesluit. 'n Kwalitatiewe data-analise en bespreking volg hierna. Laastens is die ontluikende temas en kategorieë uit die analise as riglyne gebruik vir die interpretasie van die data.

4.2 DATA-ANALISE

In die volgende afdeling word die geanaliseerde kwalitatiewe data wat uit die onderhoude verkry is aangebied. Volgens Creswell (2007:167) behels kwalitatiewe data-analise die proses waardeur dinge, persone, gebeurtenisse en eienskappe geklassifiseer word wat hulle kenmerkend maak en ook die strewe daarna om patrone en temas te identifiseer en te beskryf in 'n poging om hierdie patrone en temas te verstaan en te verduidelik (kyk Bylaag F vir koderingtabel). Corbin en Strauss (2015:81) definieer data-analise as die proses waardeur data vir betekenis geïnterpreteer word, terwyl Maree (2010) verder byvoeg dat dit die proses is waartydens temas en sub-temas toegewys word om 'n geheelbeeld van alle gegewens te vorm.

4.2.1 Seleksie van deelnemers

Daar is gebruik gemaak van 'n doelbewuste steekproefmetode, waar daar onderhoude gevoer is met agt skoolhoofde in die Dr Kenneth Kaunda distrik in die Noordwesprovinsie in Suid-Afrika wat die populasie van die studie uitmaak (cf. 1.5.4.2) (cf. 3.4.2.1). Doelbewuste steekproefneming word gebruik in sekere situasies waar 'n

spesifieke doel voor oë is (Maree, 2010). Doelbewuste steekproefneming kan ook kriteriageoriënteerde steekproefneming genoem word (Bertram & Christiansen, 2014) (cf. 1.5.4.2) (cf. 3.4.2.1).

Die skoolhoofde is op grond van die volgende kriteria geselekteer:

- Die skole moet sekondêre openbare skole wees
- Hulle moet van die Dr Kenneth Kaunda distrik, rondom of sentraal geleë in Potchefstroom wees.
- Die skool moet geregistreer wees en erken word deur die Departement van Basiese Onderwys (Department of Basic Education [DBE]).
- Die deelnemers moet in besit wees van 'n erkende professionele onderwyskwalifikasie.
- Die skoolhoof moet ten minste drie jaar ondervinding hê as skoolhoof, omdat genoegsame ondervinding belangrik is om die behoeftes van 'n skool te identifiseer.

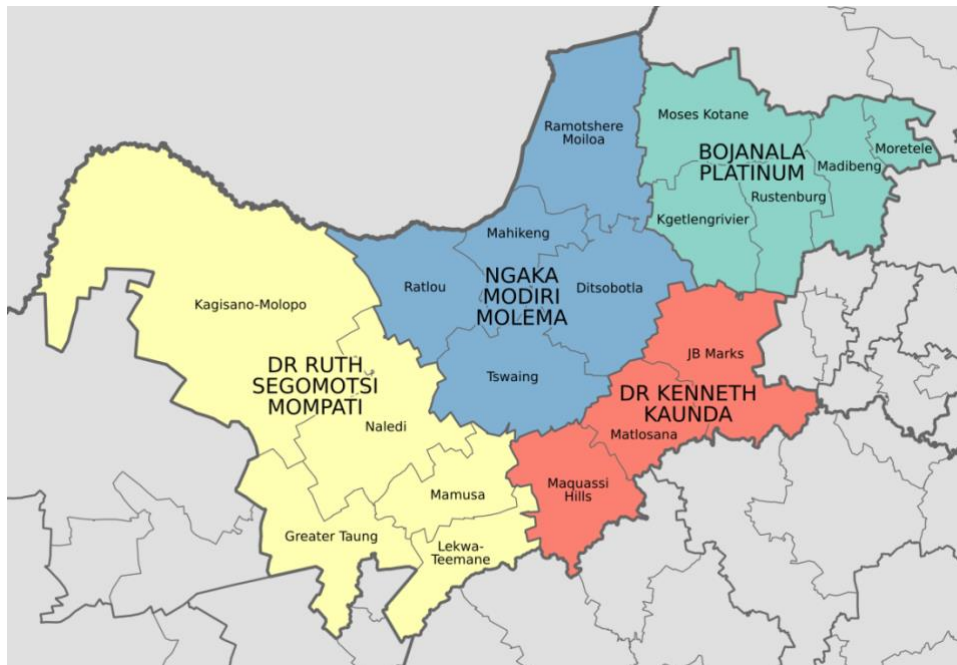
Die volgende onderafdelings bevat die kodering en beskrywing van die deelnemers en die onderhouddata. Die volgende tabel bied 'n algemene beskrywing van die deelnemers aan, wat hul kwalifikasies, aantal jare as skoolhoof en taal van onderrig insluit.

Tabel 4. 1: Beskrywing van deelnemers

Deelnemers	Geslag	Kwalifikasies	Aantal jare as skoolhoof	Onderrig taal
1	Manlik	BEd	4	Afrikaans
2	Manlik	PhD	5	English
3	Vroulik	BEd	10	English
4	Manlik	BEd	10	Afrikaans
5	Vroulik	BEd	6	English
6	Manlik	BEd Honneurs	14	Afrikaans
7	Manlik	BEd	12	Afrikaans

8	Manlik	BEd	15	Afrikaans
---	--------	-----	----	-----------

Ligging van die Dr Kenneth Kaunda distrik

Figuur 4. 1: Kaart van die Noordwesprovinsie

4.2.2 Kodering van deelnemers

Om die deelnemers se identiteit en persoonlike inligting te beskerm, is kodes toegeken aan die name van die deelnemende skole en skoolhoofde. Die skole is gekodeer as S1, S2, ensovoorts, en die deelnemers as D1, D2, ensovoorts. Daar het slegs een onderhoud plaasgevind by elke skool, omdat elke skool net een skoolhoof het. In totaal is daar dus onderhoude gevoer met agt skoolhoofde. Al die onderhoude is vooraf geskeduleer met die toestemming van die skoolhoof.

4.3 ANALISERING EN INTERPRETASIE VAN DIE DATA

In hierdie afdeling word die data geanaliseer en geïnterpreteer. Daarna word dit gekoppel met die literatuur soos in Hoofstuk 2 bespreek. Dit sluit aan by Corbin en Strauss (2015:66) wat beweer dat, wanneer 'n studie 'n verskynsel ondersoek, die interpretering van begrip van persoonlike idees geïmpliseer word (*cf.* 3.1). Daarom is die volgende vrae aan die onderskeie deelnemers gevra:

1. As skoolhoof, wat dink jy is die rol van die skool in die samelewing?
2. Wat verstaan jy onder die term gesondheid?
3. Wat is jou opinie/perspektief van die bevordering van gesondheid in skole?
4. Watter kennis dink jy moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?
5. Watter vaardighede dink jy moet 'n skoolhoof oor beskik om gesondheid te kan bevorder in skole?
6. Watter hindernisse ervaar 'n skoolhoof in die bevordering van gesondheid?
7. Watter oplossings dink jy is daar tot die probleme van die bevordering van gesondheid?
8. Is daar enige ander vrae, aanbevelings of opinies wat jy het in terme van die vrae oor gesondheidsbevordering?

Die volgende navorsingsvrae is gebruik om die studie te lei. Die belangrikste vraag wat die studie gelei het, was:

- Hoe geletterd is die skoolhoof van sekondêre skole ten opsigte van gesondheidsbevordering?

Die sekondêre navorsingsvrae was die volgende:

- Wat behels die bevordering van gesondheid in sekondêre skole deur die skoolhoof?
- Oor watter kennis behoort die skoolhoof in sekondêre skole te beskik rakende die bevordering van gesondheid in skole?
- Oor watter vaardighede behoort die skoolhoof in sekondêre skole te beskik rakende die bevordering van gesondheid in skole?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike struikelblokke gesien word in die bevordering van gesondheid in skole?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike oplossings gesien word in die bevordering van gesondheid in skole?

4.3.1 Die rol van die skool in die samelewing volgens die skoolhoof

Die eerste tema dui aan dat die deelnemers, wat almal skoolhoofde is en dus aan die stuur staan van die skole waar hulle betrokke is, van mening was dat die grootste verantwoordelik van die skool is om leerders te **leer** en toe te rus met die nodige **kennis en vaardighede**. Die opinies van die deelnemers het veral gefokus op die holistiese ontwikkeling van 'n kind, daarom behoort die skool die leerders op sport-skolastiese- asook kulturele vlak te help ontwikkel.

Ses uit die agt deelnemers het gesê die rol van die skool is om leerders op te voed en toe te rus met kennis en vaardighede. Die volgende aanhalings uit die deelnemers se response illustreer hierdie tema:

“....opvoeding speel 'n belangrike rol daar om gesondheid te bevorder. Ons moet ons se kinders leer en opvoed....” (D1:37)

“....without the school you cannot have educated people in our country...” (D3:15)

“.....die kind word blootgestel aan buitemuurse aktiwiteite buite kurrikulere aktiwiteite, sport kultuur, hys in 'n inter sosiale gemeenskap by die skool so dit leer hom om inter sosiale vaardighede te ontwikkel....” (D6:14,15,16)

Die tweede tema behels dat daar ook verwys word na die skool as 'n **tweede huis** vir baie leerders. Twee van die agt deelnemers het dit 'n paar keer genoem.

“.....jy kan 'n verskil maak, want ek het ontdek dat kinders in 'n jaar se tyd vir my pa sê en uh dan leer hulle van jou af hulle kyk heeltyd na jou gedrag....” (D1: 19,20)

“.....ons sit in 'n mooi gebied ons skool is mooi en ons probeer die skool so mooi laat lyk vir die kind jy kan ons toilets gaan kyk dis netjies en higiënies dis skoon, want hulle kry dit nie by die huis nie en hulle kry dit hier en hy voel dis sy huis...” (D7:129-131)

Die derde tema wat na vore gekom het was om vir leerders **respek** aan te leer. Vyf uit die agt deelnemers het tydens onderhoude die belangrikheid daarvan vir die samelewing beklemtoon.

“.....ons dissiplinêre stelsel fokus ons op die waardes van die...van die kinders soos respek, integriteit, hardwerkendheid...daar kan jy sien is respek, die volgende maand is uitnemendheid, eerlikheid uhm hardwerkendheid, orde en dissipline.....”

(D6:21-23)

“.....ons leer hom die normes en waardes as jy sien my skool is vol norms en waardes en uh laat hy weet wat is respek....” (D7:17,18)

Nog ‘n belangrike tema wat na vore gekom het was dat die skool as ‘n **gemeenskapsentrum** dien in die samelewing. Vyf deelnemers het daarna verwys in hul onderhoude.

“....the school hall must be used by die community as a community hall...” (D2:16)

“...vandag word ‘n skool die sentrum van die gemeenskap...” (D4:14,15)

Laastens het **voorbereiding** as deel van die skool se rol na vore gekom. Twee deelnemers het voorbereiding as deel van die skool se rol gesien. Die skool het ten doel om leerders voor te berei vir die wêreld daarbuite met al sy verantwoordelikhede.

“....jeug wat na ons skool toe gestuur word op so mate op te lei dat hy in die gemeenskap kan aanpas en dat hy kan buite toe gaan en as ‘n volwassene sy plek kan volstaan in die lewe dat hy hier kan uitstap....”(D7:15,16)

Uit die voorafgaande inligting wat uit die onderhoude verkry is, word bevestig dat die skoolhoof verantwoordelik is vir die holistiese ontwikkeling van ‘n kind, daarom moet die skool die leerders op ‘n sport-, skolastiese asook kulturele vlak help ontwikkel. Skole speel ‘n belangrike rol in die algemene verbetering van hul gemeenskappe en dien ook as ‘n belangrike platform vir die verbetering van kinders se welsyn (Lynch, 2015:89; Morrison, 2012:255) (cf. 2.6). Vir hierdie rede word skole regoor die wêreld erken as die perfekte instellings vir gesondheidsbevordering (Dooris & Barry, 2013:14). So te sê al die deelnemers se response stem ooreen met die literatuur, naamlik dat opvoeding en leer, dissipline, norme en waardes, sosiale vaardighede, sportvaardighede en die belangrikheid van Lewensoriëntering aan leerders geleer moet word by die skool (Jacobs, 2011) (cf. 2.3; 2.6). Die skool het dus ‘n baie groot verantwoordelikheid om leerders se fondasie goed te lê en sodoende al die nodige

kennis, vaardighede en lewenstyl aan hulle oor te dra om hul gesondheid te bevorder. Mense wat beter toegang gehad het tot skoolopvoeding en geletterdheid ontvang het, het 'n meer holistiese benadering tot die lewe (Whitman & Aldinger, 2009).

Buiten vir die leerder se huis en familiekonteks, spandeer leerders die meeste van hul tyd by die skool, wat 'n invloed op hul gesondheid en welsyn in die algemeen het (James, 2010). Dit is duidelik uit die onderhoude met die skoolhoofde dat leerders bemagtig behoort te word met inligting, kennis en vaardighede om verantwoordelike keuses te maak wat tot voordeel van hul gesondheid is. Kwaliteit onderwys en die rol wat skoolhoofde speel om gesondheidsgeletterdheid te bevorder is 'n voorvereiste vir lewensverryking, groei, bemagtiging, voorkoming, beskerming en verbetering van die individu. Volgens Zareipour *et al.* (2017) (*cf.* 2.7) is daar baie probleme soos armoede, losbandigheid, enkelouer-families en geweld wat in skole voorkom wat die rol van die skool baie belangrik maak. Derhalwe is die skool een van die min instansies wat leerders kan help om voldoende onderwys en opvoeding te kan bekom. Daar is 'n noue verband tussen gesondheid en onderwys (Whitman & Aldinger, 2009). Gesonde kinders bereik beter opvoedkundige uitkomst wat op 'n latere stadium in hul lewe verband hou met beter gesondheid (WGO, 1999; Weybright *et al.*, 2017) (*cf.* 2.6). Skole is die beste plek waar leerders blootstelling kan kry aan die bevordering van gesondheidsgeletterdheid. Die skool verskaf basiese inligting aan leerders oor gesondheid deur gesondheidspraktisyns te nader om na kinders se gesondheid om te sien. Die skoolhoof kan ook woordvoerders van buite inbring om met leerders te praat oor gesondheid en die bevordering daarvan (*cf.* 2.5.2.1; 2.5.2.5). Vir kinders om gesondheidsgeletterdheid te ontwikkel, moet hulle vaardighede aanleer en bemagtig word om die regte aksies te neem. Skole word regoor die wêreld erken as instellings vir gesondheidsbevordering (Mittelmark, 2007; WGO, 1986) (*cf.* 2.6). Skole speel 'n belangrike rol in die bevordering van gesondheid, veral deur leerders se gesondheidsvaardigheid, gedrag en akademiese prestasies te verbeter (Mukamana & Johri, 2016) (*cf.* 2.6). Volgens Croghan (2007) kan skole gesien word op twee maniere (*cf.* 2.6). Eerstens word dit gesien as 'n voorbereidingsarea vir die lewe in terme van opvoedkundige leer, begrip van sosiale norme en kontekste van die individue binne daardie samelewing en om kinders te onderrig oor die verwagtinge en sosiale norme van gemeenskapsdeelname. Tweedens kan skole gesien word as 'n beroepsplek, 'n plek waar mens werk. Daarom is onderwys sentraal in die ontwikkeling

van jongmense. Dit berei hulle voor vir die wêreld van werk en vir die lewe (Panday *et al.*, 2009) (*cf.* 2.6).

Verder het skoolhoofde ook genoem dat die skool sentraal staan in die gemeenskap. Dit beteken die skool moet die gemeenskap dien. Die skool moet die gemeenskap betrek in aktiwiteite en die skool se hekke moet altyd oop staan vir die gemeenskap, sodat kinders én grootmense baat kan vind by die skool. As die gemeenskap weet die skool is 'n anker in die gemeenskap, sal meer mense saamwerk om die skool te beskerm en om die leerders in die skool te beskerm en te help. Die skool moet die gemeenskap ondersteun. Die gemeenskap se deelname om gesondheid in skole te bevorder word aanbeveel in die gesondheidsbevorderende skoolraamwerk, reeds omdat meeste van die skool se uitdagings en siektes 'n refleksie van die gemeenskap is (Kwatubana, 2014; WGO, 1996) (*cf.* 2.7). Die meerderheid van individue in die gemeenskap is op een of ander manier verbonde aan die skool, hetsy as ouers of voogde of as leerders self. Baie van die ouers of voogde is verder betrokke by skole deur te dien op die SBL, deur kos te maak vir leerders van die voedingskemaprogram, deur badkamers en klasse skoon te maak en deur tuinwerk te doen. Die maak van 'n groentetuin word byvoorbeeld beskou as een van die maniere om 'n verhouding met die gemeenskap te bou (Department of Health and Ageing, 2004). Volgens die WGO (1999:8) word 'n gesondheidsbevorderende skool gedefinieer as *“a place where all members of the school community work together to provide students with integrated and positive experiences and structures which promote and protect their health”*. 'n Belangrike fokus van 'n gesondheidsbevorderende skool is dat dit 'n benadering is waar die hele skoolgemeenskap saamwerk om die gesondheid van die leerders, personeel en die gemeenskap ten beste te dien. Die sienings van die skoolhoofde in die onderskeie skole ten opsigte van die rol van die skool is dat, veral in 'n land met soveel ongelykhede in die samelewing, die skool 'n ideale plek is waar leerders kan ontwikkel, groei en hul potensiaal bereik en daarom is dit belangrik dat skoolhoofde gesonde leeromgewings by hul skole vestig.

4.3.2 Die skoolhoof se siening van gesondheid

Die eerste tema wat navore gekom het in die vraag na die skoolhoof se siening oor wat gesondheid beteken, was die begrippe **holistiese ontwikkeling en gesondheid**. 'n Mens se gesondheid word nie net bepaal deur fisiese welstand nie maar ook deur

emosionele en geestelike welstand. Sewe uit die agt deelnemers het gesê dat gesondheid holisties is en dat gesondheid dus omvattend gesien moet word. Die deelnemers het gesondheid soos volg beskryf:

“.....I break it into three parts, your spiritual path, your mental path, your physical path. So health is a, is the condition where all these areas of a human being acts in its highest level of potential...so when we say health then we say you live a quality life in all those areas and there must be balance...so so so...health is that state of being balanced and giving out your potential and your best....” (D2:38-41)

“....gesondheid is nie net jou liggaamlike gesondheid nie, daar is geestelike gesondheid ook en ‘n ou moet fiks bly, as jy fiks bly dan val die ander goed ook in plek...” (D4:28,29)

Die tweede tema wat navore gekom het was **leefstyl**, wat ook deur die deelnemers gesien word as deel van gesondheid. Vyf van die deelnemers het leefstyl soos volg in terme van gesondheid beskryf:

“....health actually deals with how I’m living how you’re eating very well or not eating well so that is health whether you are dirty or you are clean so that is health in a nutshell...health it depends on the lifestyle....” (D5:13,14,15)

Die derde tema wat navore gekom het uit skoolhoofde se antwoorde oor wat gesondheid vir hulle beteken was om **gelukkig** te wees. Die siening word gedeel dat, as mens gelukkig is, dan is ‘n mens gesond. Twee deelnemers sien gesondheid as gelukkigheid.

“...health and at the same time feeling happy...” (D2:42)

Volgens die WGO (1984:2) word die konsep gesondheid gedefinieer as ‘n toestand van totale fisieke, sosiale en psigiese/geestelike welstand en nie net slegs as die afwesigheid van siekte nie. Sewe uit die agt deelnemers het ‘n soortgelyke siening van wat gesondheid beteken. Deelnemers sien gesondheid as ‘n gesonde leefstyl wat gehandhaaf word wat verskeie elemente insluit soos goeie eetgewoontes, gereelde oefening, nie rook en drink nie en goeie higiëne. Deelnemers het ook uitgebrei oor die verskeie komponente van gesondheid en dat geestelike, emosionele en sosiale

gesondheid net so belangrik is soos fisiese gesondheid (cf. 2.2.1). Volgens deelnemers is gesondheid ook 'n leefwyse. Leefwyse word gesien om ingelig te wees oor gesondheidskwessies en siektes in die omgewing, om goeie gewoontes te hê, om 'n positiewe ingesteldheid te hê, om versigtig te wees wie en wat jy toelaat naby jou, om wyse besluite te neem bv. beskermde seks, om die omgewing skoon te hou, om gehoorsaam te wees aan jou ouers en onderwysers en om vir jouself en ander lief te wees. Deelnemers se sienings stem ooreen met die literatuur oor die belangrikheid om emosioneel en sosiaal ook te ontwikkel nie net fisiese nie. 'n Mens moet in geheel gesond wees om werklik gesond te kan wees. Literatuur dui ook aan dat gesondheid vanuit 'n holistiese perspektief benader behoort te word (WGO, 1986) (cf. 1.2.1). Dit beteken dat die mens nie net uit 'n biologiese liggaam bestaan nie, maar dat geestelike en emosionele welstand net so 'n belangrike rol speel. Skoolhoofde het dit so mooi gestel, naamlik 'n gesonde liggaam huisves 'n gesonde gees en brein.

Uit die onderhoud kan die afleiding gemaak word dat die verhouding tussen kinders se emosionele en fisiese welstand baie na aan mekaar is en dit behoort deur die skoolhoof aangemoedig te word. Dit is in ooreenstemming wat deur Marotz (2009) gerapporteer is (cf. 2.7). Die belangrikheid van gesondheid moet by leerders gevestig word. Sodra die leerders besef hoe ernstig en belangrik gesondheid is, sal hulle wil leer en verantwoordelikheid neem vir hul keuses en leefstyle (cf. 2.2.4). Indien gesonde lewenstyle, gedrag en gewoontes nie van kleins af deur die leerder aangeleer word nie, kan 'n bose kringloop van swak geestesgesondheid en swak skoolprestasie die leerder volg tot in die adolessensiejare (Persson & Haraldsson, 2013). Vir hierdie rede het die skoolhoof 'n verantwoordelikheid om deeglik kennis te neem van wat gesondheid beteken en hoe dit deel is van sy/haar taak as leier van die skool.

4.3.3 Die skoolhoof se persepsie van gesondheidsbevordering

Om te bepaal hoe gesondheidsgeletterd die skoolhoof is, is dit belangrik om vas te stel wat die skoolhoof se persepsies is oor gesondheidsbevordering, omdat gesondheidsbevordering 'n baie breë en komplekse term is om te verstaan. Dit is belangrik vir skoolhoofde om gesondheidsbevordering te verstaan omdat hulle natuurlik rolmodelle is, nie net vir leerders nie maar ook vir onderwysers. Die skoolhoof kan die leerders, onderwysers en gemeenskap inspireer deur gesondheidsgeletterd te wees in hul alledaagse lewe.

Met die analisering van die onderhoude is daar vier temas geïdentifiseer.

Die eerste tema wat na vore gekom het was dat skoolhoofde hulle **kennis moet verbreed** wat gesondheid betref. Hulle moet op hoogte wees van wat in die wêreld aangaan wat gesondheid raak en die leerders daaroor inlig. Drie deelnemers het genoem dat skoolhoofde moet bewus wees van en moet navorsing doen oor gesondheid. Hulle moet hul kennis met leerders deel en hulle sowel as leerders moet lees om hul **kennis te verbreed**. Die volgende is response aangaande die tema van **kennis verbreed**:

“....we need to be empowered one way or the other to address these health issues even though we are not health practitioners...” (D3:77,78)

“....die hoof moet weet wat is in die omgewing aan die gang en wat is in die land aan die gang wat gesondheid betref om kinders voor te berei....” (D4:48,49)

Uit die response van deelnemers het die navorser bevind dat **gesonde leefstyl** die tweede tema was. Verskillende sub-temas wat hieronder na vore gekom het was dat skoolhoofde ‘n voorbeeld moet stel aan kinders om oefeninge te doen, gesond te eet en baie higiënies te wees. Meer as die helfte van die deelnemers stem ooreen oor die belangrikheid daarvan om emosioneel en sosiaal ook te ontwikkel en nie net fisiese nie. ‘n Mens moet in geheel gesond wees, om werklik gesond te kan wees. Die volgende is response aangaande die tema van **gesonde leefstyl** as deel van gesondheidsbevordering:

“....as a human being growing up you become more busy there is a lot of things you need to do as so to sustain life, but that’s where you sometimes lack time in terms of uh going to the gym...” (D5:31-33)

“...gesonde kos nie junk food en en en nie ons probeer regtig wanneer ons vir hulle kos maak nie vir hulle junk food te gee nie, gesonde kos en selfs die department hulle het nou ‘n beleid dat daar moet Woensdae sport wees maar ons het elke dag sport en om die liggaam gesond...” (D7:35-37)

“....om mense te begelei tot volle wasdom en mense deur krissise te help wat ook gaan bydra tot gesondheid en hy gaan goed voel oor himself, want sodra jy goed voel oor jouself oorwin jy baie keer siektes...” (D8:45-47)

Die derde tema wat navore gekom het in die bevordering van gesondheid in die klaskamer of skool was **onderrig**. Skoolhoofde moet dit wat hulle leer en van kennis neem aan onderwysers en leerders oorvertel om hulle bewus te maak van die belangrikheid daarvan om 'n gesonde lewe te lei. Lewensoriëntering is die perfekte platform van die skool se kant af om leerders te **onderrig** oor gesondheid en die bevordering daarvan. 'n Gesonde kind is 'n gelukkige kind.

“....health promotion is when we teach during Life Orientation you know...” (D2:60)

“....hoe meer inligting 'n kind op sy vlak het rus dit hom toe om goeie besluite te neem soos wanneer hy gekonfronteer word met dwelms en sulke goed, sodat hy kan weet is dit goed vir my gesondheid of is dit nie goed vir my gesondheid nie en dan die kurrikulum moet voorsiening maak vir gesondheid jy weet in LO is dit deel daarvan...”(D4: 35-37)

Die vierde tema wat navore gekom het was dat skoolhoofde bewus moet wees van leerders se **gesondheidstoestande**, sodat hulle die leerders in die klaskamer/skool kan ondersteun. Die skoolhoof moet seker maak dat alle kinders goed funksioneer en dat hul **gesondheidstoestande** na wense is. Twee van die deelnemers het dit soos volg beskryf:

“....die kind wat uit die huis uit kom waar hy nie eers die gerieflikheid het om te kan was nie, kyk hulle het glad nie spoel water of lopende water...” (D1:66,67)

“....molestering, verkragting, aanranding, moord dit het alles 'n effek op gesondheid want as ek uhm in 'n situasie is waar ek deur 'n trauma gegaan het sonder hulp is my fisiese toestand ook geaffekteer maar my emosionele toestand ook so dit dra by tot 'n lae immuniteit sisteem...”(D8:35-37)

Die vyfde tema wat navore gekom het, was om die **omgewing te beskerm**. Twee van die deelnemers het gesê om die omgewing te beskerm dra by tot gesondheidsbevordering.

“....hoeveel tyd spandeer ons in ons skole sewe tot agt ure in sommige gevalle meer, so jy moet daardie omgewing van jou moet jy so gesond as moontlik hou. Hou jou omgewing skoon, hou jou omgewing gesond...” (D1:34,35)

*“.....having environmental clubs where learners look after the environment....”
(D2:73)*

Kwaliteit onderwys en die rol wat skoolhoofde speel om gesondheidsgeletterdheid in skole te bevorder kan gesien word as 'n voorvereiste vir die verryking van lewe, groei, bemagtiging, voorkoming, beskerming en verbetering van die kind (WGO, 1986) (cf. 2.6). Voorkomende gesondheid help om mens se gesondheidstatus te verbeter en om dit in stand te hou. Dit is ook 'n bewustheid aangaande sosiale kwessies wat die bevolking se gesondheid affekteer (Marotz, 2012). Die deelnemers se persepsie stem ooreen met navorsing dat skoolhoofde hulle kennis moet verbreed wat gesondheid betref. Hulle moet op hoogte wees van wat in die wêreld aangaan wat gesondheid raak en die leerders daarvoor inlig. Rudd en Keller (2013) beweer dat daar reeds navorsing gedoen is oor gesondheidsgeletterdheid en openbare gesondheid en mediese joernale verwys daarna dat siekte en dood die gevolg is van te min inligting oor gesondheidsorg en gesondheidsgeletterdheid onder kwesbare bevolkingsgroepe. Dit is dus van kardinale belang om almal in te lig oor gesondheidsgeletterdheid, oral in die wêreld en mense van alle ouderdomme.

4.3.4 Die kennis wat die skoolhoof moet hê om gesondheid te bevorder in skole

Die eerste tema wat navore gekom het uit deelnemers se response oor wat 'n skoolhoof behoort te weet om gesondheid te bevorder in die skool was **kennis**. Die deelnemers het genoem dat skoolhoofde moet weet van en navorsing doen oor gesondheid. Hulle moet die kennis met leerders deel en die skoolhoofde sowel as leerders moet lees om hul kennis te verbreed.

Vyf van die deelnemers het melding gemaak van kennis. Kennis gaan gepaard met 'n paar sake wat deelnemers genoem het, naamlik basiese kennis, om op hoogte te wees, om navorsing te doen, algehele gesondheid, om holisties gesond te wees, om

dokters of sielkundiges te nader, om higiënies te wees en om te weet hoe om sekere gevalle of situasies te hanteer.

“...eintlik moet ‘n mens ‘n baie wye kennis het...” (D1:53,54)

“...the principal needs to know which structures must be there in the school that will sustain health promotion in the schools you know like I’ve said in the cancer board, the peer education groups, the safety of the school...” (D2:81-83)

“...jy moet wysheid hê om onmiddellik te kan weet watter rigting moet jy daardie probleem of situasie wat op jou tafel lê, na wie toe kan jy dit dan analiseer en met watter groep moet jy dit bespreek en oplos...” (D6:104,105)

Die tweede tema wat navore gekom het uit die skoolhoofde se response was dat skoolhoofde **bewus moet wees van alle gesondheidskwessies in die omgewing** en op hoogte wees met en kennis dra van alle bedreigings vir die leerders en onderwysers se gesondheid en hulle dus inlig. Vier van die deelnemers het gesê skoolhoofde moet leerders by die skool monitor en sommer op die oog af kan sien wanneer leerders fisies, emosioneel of intellektueel siek is.

“....die kind byvoorbeeld wat uit die huis uit kom waar hy nie eers die gerieflikheid het om te kan was nie, kyk hulle het glad nie spoel water of lopende water....” (D1:66,67)

“...we must be able to identify issues such as depression and things like uh stress levels of educators so that we can help them to be referred as soon as possible...” (D3:78,79)

“...die hoof moet weet wat is in die omgewing aan die gang en wat is in die land aan die gang wat gesondheid betref om kinders voor te berei...” (D4:48,49)

Die derde tema wat navore gekom het was **samewerking** tussen skoolhoofde en onderwysers en belanghebbendes. Vier van die deelnemers het gepraat oor die belangrikheid van **samewerking**. Die skoolhoof moet kan deleger en saam met sy skool kan werk om die visie en missie van die skool te bereik.

“...the cancer board, the peer education groups, the safety of the school...we have a committee that looks after the safety policy of the school and safety includes many things it includes even health issues you know like uh health and then the policies of how the SGB should be run, the sub committees of the SGB that includes the parents there you know...” (D2: 82-85)

“...jy doen nie meer ‘n ding alleen in vandag se lewe nie. Jy’t ‘n bestuursplan, gekwalifiseerde persone wat op jou bestuur is jy’t mense met ongelooflike kennis en daai kennis word saamgevoeg om ‘n probleem aan te spreek en om ‘n oplossing te kry...” (D6:101-103)

Deelnemers se persepsie van gesondheid was baie duidelik, maar oor hoe om dit doeltreffend te bevorder, was hulle maar bietjie onseker. Die deelnemers het ‘n paar vereistes genoem wat volgens hulle absoluut noodsaaklik is. Hulle het uitgebrei oor die kennis en vaardighede waarvoor skoolhoofde moet beskik om gesondheid in die skool te bevorder. Die belangrikste aspekte wat deelnemers genoem het was om op hoogte te wees van gesondheidskwessies en om gereeld navorsing te doen oor gesondheid. Skoolhoofde moet die res van die personeel asook die leerders inlig en hulle monitor of help om sekere situasies te voorkom en te oorkom. Die skoolhoof moet hulp en leiding verleen aan leerders asook aan die ouers. Een deelnemer het ook gesê dat die skoolhoof bewus moet wees daarvan dat hy/sy nie alles alleen kan doen nie, maar dat ‘n mens hulp nodig het om ‘n visie en missie van die skool te bereik. Maedor (2018) se navorsing ondersteun hierdie deelnemer se respons deur aan te dui dat die skoolhoof nie by alle belangrike pligte van die skool kan uitkom nie en dus werk moet deleger onder onderwysers wat hy/sy vertrou en wat dit goed sal uitvoer (cf. 2.8). Hy/sy moet kennis dra van die kurrikulum, evalueringsprosedures, begrip hê vir die verskillende vorme van leierskap, goeie kommunikasievaardighede hê, kreatiewe en kritiese denkwysse besit asook krisisbestuur kan toepas (Tzeni *et al.*, 2019). Die skoolhoof moet vining op sy voete kan dink in elke situasie waarmee hy/sy gekonfronteer word en weet by wie om hulp te vra. Volgens Mendenhall *et al.* (2017) word onderwysers en skoolondersteuningspersoneel beskou as belangrike bronne van geestesgesondheid wat tradisioneel onderbenut is. Gesondheidsbevordering is die proses wat mense in staat stel om beheer te hê oor hul gesondheid en om hul gesondheid te verbeter (WGO, 1986). Gesondheidsbevordering het ten doel om

mense te help om 'n goeie gesondheid in stand te hou. Die skoolhoof kan nou die kennis gebruik en strategieë uitwerk om gesondheid te bevorder in die skool. Uit die deelnemers se response is daar bevind dat die skoolhoofde wat meer as tien jaar al skoolhoof is of 'n sport afrig of fisies baie fiks is baie meer agtergrondkennis het oor die konsep. Hulle pogings om gesondheid te bevorder lewer ook positiewe resultate. Die skool se akademiese, kulturele en sportprestasies korreleer met die vermoëns, toewyding en leierskap van die skoolhoof. Ongeag al die kennis en vaardighede wat skoolhoofde het oor gesondheidsgeletterdheid, het persoonlike motivering en bevoegdheid ook verder 'n direkte effek op die aanspreek van gesondheids- en welstandskwessies in die skool wat dan bydra tot die gesondheidsbevordering in skole (Leurs *et al.*, 2007:58-69; Speller *et al.*, 2010:490-507).

4.3.5 Vaardighede wat die skoolhoof moet hê om gesondheid te kan bevorder in skole

Hierdie tema het ten doel om die persepsies van skoolhoofde rakende hul vaardighede te ondersoek. Die skoolhoofde was baie duidelik oor die vaardighede wat vereis word.

Die eerste tema wat navore gekom het was **bestuursvaardighede**. Hierdie tema het baie sterk na vore gekom tydens die onderhoude. Ses deelnemers het gepraat oor die bestuursvaardighede wat die skoolhoof moet hê om gesondheid te bevorder in skole.

"...the principal needs to know which structures must be there in the school that will sustain health promotion in the schools you know like I've said in the cancer board, the peer education groups, the safety of the school...we have a committee that looks after the safety policy of the school and safety includes many things it includes even health issues you know like uh health and then the policies of how the SGB should be run, the subcommittees of the SGB that includes the parents there you know....its very very important that we sustain what is done in the school into the families..."

(D2:81-86)

"...jy moet regtig bestuursvaardighede het..." (D6:103,104)

Die tweede tema wat navore gekom het was dat die skoolhoof as 'n **voorbeeld en rolmodel** moet optree vir die res van die skool.

*“...you have to lead by example. Leading by example shows people ok this is do
able...” (D5:57,58)*

*“...’n voorbeeld te stel ek is aktief betrokke...en die kind selfs die kind ook as hy sien
jy’s aktief betrokke dan hy hou daarvan dis vir hom lekker om te sien jys ook aktief
betrokke...” (D7:30,31)*

“...being exemplary...” (D2:95)

Die derde tema was **kommunikasie vaardighede**. Vier deelnemers het genoem dat die skoolhoof goed moet kan kommunikeer.

“...ek moet kan kommunikeer...” (D8:96)

“...jy moet kan luister...” (D6:114)

Die vierde tema wat na vore gekom het, was die vermoë om **streng** te kan optree. Een deelnemer het gesê ‘n skoolhoof moet streng wees sodat daar orde in die skool is.

“...jy sal ook baie streng moet wees...” (D1:83)

Die vyfde tema was **ervaring**. Twee deelnemers het gesê dat ervaring die beste onderwyser is.

“...ervaring, kommunikasie vaardighede, administrasie is baie belangrik...” (D8:211)

Die sesde tema was **respek**. Net een deelnemer het dit genoem, alhoewel dit ‘n baie belangrike vaardigheid is vir skoolhoofde om gesondheid te bevorder.

*“...we have to also respect the individuals confidentiality when addressing issues to
health...” (D3:66,67)*

Die sewende tema was **terreindiens**. Net twee deelnemers het terreindiens genoem, wat ‘n baie belangrike vaardigheid is vir die skoolhoof om ‘n veilige omgewing te verseker vir leerders en onderwysers..

“....skoolterrein patroleer van tyd tot tyd om te kyk wat gaan aan op die skool...”
(D1:78)

Die agtste tema wat navore gekom het was die vermoë om probleme te kan **identifiseer**. Vier van die deelnemers het gesê skoolhoofde moet die vaardigheid het om leerders en onderwysers wat nie holisties gesond is nie te identifiseer voordat dit te laat is.

“...we must be able to identify issues such as depression and things like uh stress levels of educators so that we can help them to be referred as soon as possible...”
(D3:78,79)

“....expertise of identifying issues of depression...” (D3:83,84)

“...vaardighede hê om te kan identifiseer en hulp te vra of te verleen...” (D8:127)

Die negende tema was die vermoë om leerders te kan **verwys**. Twee deelnemers het van verwysing gepraat.

“...as ‘n kind seer kry of enige iets en ek praat nie net fisies nie, maar geestelik ook, dat jy verwysings kan doen end it bitter vining kan doen...” (D4:49,50)

Navorsing toon dat 'n individu oor sekere vaardighede en vermoëns moet beskik om bevoegdheid te verkry in gesondheidsgeletterdheid (Sorensen *et al.*, 2012). Hieruit word afgelei dat deelnemers 'n verskeidenheid relevante response gehad het oor 'n skoolhoof se rol, die eienskappe en vaardighede wat hy/sy oor moet beskik sodat gesondheid bevorder kan word in skole. Eerstens was bestuursvaardighede 'n tema wat baie sterk na vore gekom het tydens onderhoude. Volgens die DBE (2014) is die bestuursvaardighede van die skoolhoof van kardinale belang sodat die skool se doelstellings bereik kan word. Vier deelnemers se siening is dat die skoolhoof 'n voorbeeld en 'n rolmodel moet wees vir onderwysers en leerders. Dadaczynski en Paulus (2015) en die DBE (2014) ondersteun deelnemers se opinie deur aan te dui dat die skoolhoof 'n rolmodel binne en buite die klaskamer vir leerders en onderwysers moet wees. Hy/sy moet dus gesondheid as belangrik ag asook 'n gesonde leefstyl lei en die waardes van die skool modelleer. Verder het deelnemers nog belangrike vaardighede genoem soos om streng te wees, respek te hê vir jouself en ander en om

genoeg ervaring te hê, wat ook in die literatuur ondersteun word (DBE, 2014). Terselfdertyd het deelnemers genoem dat kommunikasievaardighede noodsaaklik is, want die skoolhoof moet 'n goeie luisteraar wees sodat hy/sy na probleme kan luister, maar ook streng en sensitief wees wanneer dit nodig is. Deur na leerders en onderwysers te luister gee die skoolhoof die onderwysers en leerders geleentheid om innoverende oplossings van probleme te bedink (DBE, 2014). Op só manier ontwikkel en ondersteun die skoolhoof sy/haar personeel en leerders (Tzeni *et al.*, 2019). Verder het net twee skoolhoofde genoem dat dit belangrik is om sekere maatreëls in plek te hê soos terreindiens by die skool, gereeld die stoepe te patrolleer en onderwysers se klasse te besoek (*cf.* 2.2.1). Dit is die primêre verantwoordelikheid van die skoolhoof om 'n veilige, koesterende en ondersteunende leeromgewing vir leerders en onderwysers te skep waar effektiewe onderrig en leer kan plaasvind (DBE, 2014). Deelnemers het ook genoem dat die skoolhoof soos 'n moeder- of vaderfiguur moet wees vir alle leerders (*cf.* 2.2.1). Croghan (2007) ondersteun hierdie stelling deur te sê dat skoolhoofde en onderwysers asook die res van die personeel beskou word as *loco parentis* wat beteken om ouers te wees vir die leerders by hul skool. Die skoolhoof moet die leerders by die skool ken en hul omstandighede asook gesondheidsgriewe kan identifiseer, volgens die helfte van die deelnemers (Kwatubana, 2017; DBE, 2014b) (*cf.* 2.2.2). Twee deelnemers het die belangrikheid van korrekte verwysings vir opvolg genoem, indien leerders of onderwysers hulp benodig. Volgens die SIAS (DBE, 2014b) moet gespesialiseerde dienste soos sielkundiges, spraakterapeute, fisioterapeute en arbeidsterapeute aan leerders verleen word vir verdere ondersteuning.

4.3.6 Struikelblokke wat gesondheidsbevordering in skole beïnvloed

Die eerste tema wat navore gekom het en wat die deelnemers bekommer het, was **armoede**. Ses deelnemers het genoem dat armoede 'n hindernis is in die bevordering van gesondheid in skole.

“...ons se baie arm gemeenskappe...” (D1:41)

“...poverty issues...” (D2:180,181)

“...armoede is een van ons grootste problem in ons skool...” (D7:125,126)

Die tweede tema wat ook sterk na vore gekom het was **alkohol- en dwelmmisbruik** onder leerders in sekondêre skole. Vier leerders het oor hierdie hindernis gepraat.

“...hier en daar sal hulle ‘n kans vat dan kom hulle in met die dagga om dit te rook...”
(D1:170)

“...the smoking of dagga but its drugs, let me say smoking drugs mixing dagga with drugs...” (D2:190)

Die derde hindernis wat vyf deelnemers genoem het was leerders se **ongesonde eetgewoontes**.

“...die kingsley koeldrank...daai koeldrank bevat so baie suiker...ongelooflik baie suiker end an die pakkies chips wat hulle eet...” (D1:151,152)

“Hulle verkoop gemors kos wat kinders wil hê en ons het ‘n voortdurende stryd daarteen om dit te probeer beperk uhm hierdie opkikkers wat die kinders gebruik hierdie drankies hierdie koeldrankies, Powerade en Monster, daai tipe van goed...”
(D4:25,26)

“‘n kind wat 22:00 in die aand ‘n pizza wil bestel...” (D4:84,85)

Die vierde hindernis wat ses van die deelnemers genoem het was **swak ouerbetrokkenheid**.

“...parental involvement is a major major problem...” (D2:185)

“...ouers is bereid om te betaal vir iemand anders om te doen wat hy eintlik moet doen...” (D4:17,18)

Die vyfde tema wat navore gekom het was **dissiplinêre probleme**. Vyf van die deelnemers het hierdie hindernis genoem.

“...baie dissiplinêre probleme, ons sukkel baie met discipline...” (D1:17,18)

“...jumping the fence using pangas...” (D3:152,153)

Die sesde tema wat uitgestaan het tydens onderhoude was **geweld**. Vier deelnemers het gepraat oor die geweld in skole.

“...disciplinary hearings that we’ve had, we’ve had about uh more than four learners of a short space of three months, stabbing each other...” (D2:191,192)

“...molestering, verkragting, aanranding, moord dit het alles ‘n effek op gesondheid...” (D8:35,36)

Die sewende tema wat vir deelnemers ‘n hindernis in die bevordering van gesondheid is, was dat leerders **fisies onaktief** is.

“...kinders wat nie oefen nie...” (D5:67,68)

“...ons kinders hardloop nie meer rond nie, hulle klim nie meer boom nie...” (D6:47,48)

“...liggaamlik die kind oefen nie, onaktief by die huis, hy speel met die selfoon of sit voor die TV, sit voor video games...” (D6:92,93)

Die agtste tema wat uit die response van deelnemers gekom het was **tienserswangerskap**. Net twee deelnemers het hierdie struikelblok genoem.

“...issues like teenage pregnancy...” (D2:193)

“....sit ons met ‘n groot dilemma in opsigte van tienserswangerskappe is ook deel van gesondheid...” (D8:75)

Die negende tema wat sewe van die deelnemers bekommer het in die bevordering van gesondheid in skole was **finansies**.

“...finansies, geld is ‘n groot probleem onder andere kyk soos ons se toilette...” (D1:126,127)

“...financially...we are struggling because we are no fees schools...” (D5:75)

Die tiende tema wat ook ‘n groot kopseer vir vier van die deelnemers was, was die skool se **infrastruktuur en hulpbronne**.

“...ons het nie die finansies om die plek in ‘n goeie toestand te hou nie...”
(D1:137,138)

“...resources and financial issues...” (D2:187)

“...it affects the school because we have to buy paper for exams and we don’t have paper... you see you can’t even buy...for the children to participate in sports we can’t even buy the sports equipment... the school must buy them food and we are unable to do that...” (D5:93, 94, 95, 96)

Die elfde tema wat navore gekom het was die **afwesigheid van leerders en onderwysers**. Twee deelnemers het hierdie hindernis genoem.

“...nou bly ‘n kind vir ‘n week of 14 dae uit die skool uit want hy’t nie die finansies om uh by ‘n dokter uit te kom nie, maar hy verloor twee weke se werk..”(D8:154,155)

Die laaste tema wat na vore gekom het was **siektes**. Slegs een deelnemer het hierdie hindernis in die skool genoem.

“...basically when they are sick they cannot work, they cannot be in class and on time, the children loses work and the school cannot afford substitute teachers...if a teacher is sick we lose a lot of contact teaching time is lost and then it boils up to the fact that it has an impact on our results...”(D3:32-34)

“...teachers are depressed...” (D3:179)

“...baie kinders wat oorgewig is...” (D4:68)

“...in ‘n huishouding uh is daar ouers wat sieklik is...” (D8:135)

Struikelblokke wat navore gekom het uit deelnemers se onderhoude was die lae sosio-ekonomiese agtergronde van baie leerders wat in skole voorkom (cf. 2.2.1). Deelnemers het genoem dat baie van hierdie kinders nie ordentlike klere het nie en ook nie ‘n gesonde bord kos in die aand by die huis kry nie. Volgens Sejanamane (2014) ontbreek arm kinders van gesondheidsorg, water en sanitasie en voedsel en voeding. Volgens die Grondwet van Suid-Afrika (Artikel 27,28 van 1996) is kinders geregtig tot ‘n veilige en skoon omgewing, skoon water, genoeg kos en

gesondheidsorgdienste. Derhalwe moet die skoolhoof verseker dat leerders se regte na omgesien word, omdat daar 'n noue verband is tussen leerders se sosio-ekonomiese agtergrond en opvoeding volgens die CSTL (2012) en die SAOG. Navorsingstudies deur Berry *et al.* (2002:1) en Morrison (2012:255) toon herhaaldelik dat kinders wat opgevoed word, versorg word en geleer word gesonder, gelukkiger en meer prestasiegerig is. Volgens die CSTL (2012) is armoede die onderliggende oorsaak van die kwesbaarheid van kinders. Armoede dryf ook baie ander hindernisse in die onderwys. Hierdie hindernisse sluit in die gebrek aan toegang tot onderwys, die registrasie van kinders se geboortes, gesondheidsorg, water en sanitasie, voedsel en voeding, drank- en dwelmmisbruik, geweld en dissiplinêre probleme (CSTL, 2012). Nog 'n bekommernis volgens deelnemers wat ook aangedui word deur die CSTL (2012) is die drank-en dwelmmisbruik onder leerders self. Volgens deelnemers staan vandag se generasie kinders elke dag baie uitdagings in die gesig. Hulle word elke dag gekonfronteer met dwelms en drank, tienerswangerskap en dit lei tot leerders wat die skool verlaat (*cf.* 2.2.2). Die literatuur dui ook aan dat vandag se jeug baie teenstrydighede in die gesig staan soos armoede, geweld en gesinsversteurings wat nadelig vir hul geestesgesondheid en gesonde ontwikkeling kan wees (Mendenhall *et al.*, 2017) (*cf.* 2.7). Alkohol en dwelmmisbruik is 'n probleem wat baie skole in Suid-Afrika ervaar, volgens Flisher *et al.* (2010). Alkohol en dwelms hou baie nadele in vir leerders se gesondheid, onder andere vir die brein – die brein se neurone word letterlik vernietig – en dan is dit ook nadelig vir die liggaam se organe soos die lewer. Verder het deelnemers gepraat oor leerders se ongesonde eetgewoontes en dat skole ook skuldig is aan die feit dat hulle leerders blootstel aan ongesonde kos, soos vetkoeke, gaskoeldrank, lekkers en koekies. Snoepies in skole voorsien meestal ongesonde items met 'n hoë energie-inhoud, vet- en/of suikereinhoud en wat laag is in vitamien, minerale en dieetvesel (Bekker, 2012). Twee deelnemers het gepraat oor tienerswangerskap wat ook 'n struikelblok in skole is. Die feit dat net twee skoolhoofde tienerswangerskap genoem het, kan waarskynlik beteken dat die ander skoolhoofde nie sulke struikelblokke ervaar in hul skole nie, alhoewel tienerswangerskap 'n gemeenskaplike sosiale en openbare gesondheidskwessie wêreldwyd is (Panday *et al.*, 2009) (*cf.* 2.7.9) en ook die nommer een rede is waarom meisies uit die skoolsisteem val (Ramulumo & Pitsoe, 2013). Net een deelnemer het MIV en VIGS genoem as 'n struikelblok in skole. MIV en VIGS is definitiewe 'n kwessie in gemeenskappe, wat 'n invloed op skole het. Baie mense word geraak deur MIV –

leerders, onderwysers, skoolhoofde en familieledede. MIV en VIGS is 'n wêreldwye siekte wat baie mense beroof van hul toekoms. Volgens Karim en Karim (2010) het MIV en VIGS 'n verwoestende impak op Suid-Afrika. Dit beroof skole van kinders en onderwysers, wat nadelig is vir die skool se akademiese resultate en groei. Die meerderheid van die deelnemers het ook baie klem gelê op die dissiplinêre probleme in skole, geweld in skole en gemeenskappe asook die misbruik van dwelms en drank. Volgens Ncontsa en Shumba (2013) is geweld en dissipline in skole 'n direkte refleksie van die gemeenskap. Suid-Afrika is 'n gewelddadige land en dit reflekteer in skole. Navorsing toon ook dat een van die grootste probleme in vandag se skole regoor die wêreld dissiplinêre probleme is (Simuforsa & Rosemary, 2014) (cf. 2.7.5). Die literatuuroorsig dui op 'n verskeidenheid van dissiplinêre gedrag, soos stokkiesdraai, baklei, skreeu, raas, boelie, ruk en slaan, bedrog, kyk van pornografiese material, dreigemente deur onderwysers en leerders, geraas maak, slaap in die klas, dwelm- en drankmisbruik en uitstap tydens klas en onderrig tyd (Simuforsa & Rosemary, 2014). Deelnemers het ook swak ouerbetrokkenheid genoem as 'n groot probleem vir skole ten opsigte van die bevordering van gesondheid. Ouerbetrokkenheid is nie net 'n goeie ding nie, maar is noodsaaklik vir leerders om akademies te presteer asook op sosiale en sportvlak (Holloway, 2013). Deelnemers het ook gepraat oor die finansies van die skool, wat verhoed dat die skool se gesondheid bevorder kan word (cf. 2.2.3). Sewe deelnemers het gepraat oor die belangrikheid van finansies vir die skool en hoe dit die skool benadeel as die skool nie geld het nie. Volgens deelnemers verontrief finansiële implikasies die onderwysers sowel as die leerders se onderrigtyd. Finansies is belangrik, volgens Bayat *et al.* (2014), om hulpbronne aan te koop vir die holistiese ontwikkeling van die leerder en sodat kwaliteit opvoeding en leer kan plaasvind. Nog 'n struikelblok in die bevordering van gesondheid vir deelnemers was dat skole nie genoeg hulpbronne aan onderwysers voorsien nie. Skole ervaar steeds probleme met betrekking tot toegang tot hulpbronne soos LOOM in klaskamers (Sedibe, 2011). Volgens die DBE (2019) (cf. 2.7.1) het 169 skole in Suid-Afrika nie elektrisiteit nie en baie skole in landelike areas maak gebruik van onhigiëniese water wat leerders en onderwysers se gesondheid belemmer (Mdikane & Allen, 2016). Daar is selfs leerders wat onder bome onderrig word en op die grond sit sonder stoele en tafels (Mdikane & Allen, 2016) (cf. 2.7.1).

4.3.7 Oplossings vir die probleem van die bevordering van gesondheid

Die eerste tema wat uitgestaan het tydens onderhoude rakende oplossings tot die probleme van die bevordering van gesondheid in sekondêre skole was **opleiding**. Ses deelnemers was van mening dat opleiding vir die skoolhoof, onderwysers, leerders en ouers sal 'n groot verskil maak.

“...we need to be empowered one way or the other to address these health issues even though we are not health practitioners...” (D3:77,78)

“...soveel as moontlik mense noodhulp kursusse laat doen...” (D4:62)

Die tweede tema, naamlik **samewerking en ondersteuning**, was volgens al agt deelnemers 'n belangrike oplossing.

“...samewerking van die social workers en selfs die gemeenskap betrokke te maak om bydraes te lewer tot die skool en die kind...” (D7:138,139)

“...want dit is wat die word van God sê ons moet vir mekaar omgee...” (D8:201)

Vyf deelnemers het voorgestel dat **hulpbronne**, die derde tema, 'n oplossing is tot die probleme met betrekking tot die bevordering van gesondheid.

“...die akkommodering van kinders met leergeremdheid en die toepassing wat ons het binne ekstra skryftyd vir die kinders wat stadig van begrip is wat ons die goed op laptop sit en die kinders luister met oorfone en hulle luister en dan ook scribes, dit beteken die onderwysers lees die vraag die kind antwoord die vraag en die onderwyser skryf die antwoord omdat ons van daai kinders het wat disleksies is...” (D6:170-174)

Die vierde tema wat uit die onderhoude voortgekom het was **sekuriteit**. Drie deelnemers was van mening dat sekuriteit die gesondheid in die skool sal bevorder, omdat leerders beskerm sal word teen dwelms en kriminele van buite die skool.

“...the department must provide security...” (D2:237)

“...if we have a full time security in our school and they can look after the school during school hours and make sure that people don’t come in...” (D3:154,155)

Die vyfde tema wat baie voorgekom het was dat skole **fondsinsamelings** kan hou. Vyf deelnemers het gesê fondsinsameling kan die skool se gesondheid bevorder, omdat belangrike hulpbronne wat noodsaaklik is vir ontwikkeling binne en buite die klas aangekoop kan word.

“...fondsinsamelings kan hou...” (D1:193)

“...as ons ons se ouers kan meer betrek, waar ons se ouers ons meer kan help met fondsinsamelings...” (D1:182,183)

Die sesde en laaste tema wat ook uitgestaan het tydens onderhoude was **berading** vir die leerders en onderwysers by die skool. Ses skoolhoofde het berading genoem as ‘n oplossing tot baie leerders en onderwysers se probleme.

“...beraders om kinders te help deur ‘n krisis...” (D8:26)

Toe die deelnemers van die studie gevra is watter oplossings daar is tot die probleem van die bevordering van gesondheid, is die belangrikheid van opleiding en werkswinkels, samewerking en ondersteuning, beskikbaarheid van hulpbronne, sekuriteit, fondsinsamelings en berading uitgelig. Ten opsigte hiervan het ses deelnemers uitgebrei oor die noodsaaklikheid van opleiding. Onderwysers, ouers en leerders behoort bemaagtig te word met kennis en gemotiveer te word om hul eie gesondheid te bevorder sodat ‘n gesondheidsbevorderende kultuur by die huis gestig kan word. Volgens Naidoo en Wills (2009) is onderwyser- en leerderbetrokkenheid belangrik om gesondheid in skole te bevorder. Deelnemers het gevoel dat die DBE ‘n werkswinkel of seminaar kan hou vir skoolhoofde en onderwysers om hulle kennis rondom gesondheidsgeletterdheid te verbreed. Die literatuur ondersteun die deelnemers se opinies dat skoolhoofde se kennis en houdings aangaande gesondheidsverwante probleme of kwessies ontwikkel moet word (Peerson & Saunders, 2009). Opvoeding moet geskied deur gesondheidsbevorderende beleide, programinfrastrukture en samewerkende skoolgesondheidsprogramme waarvan die ouer intensief deel behoort te wees. Die skoolhoof moet daardie selfde inligting oordra

aan die ouers en leerders in die gemeenskap. Bevordering van ouervaaridighede, insluitend die ouers as deelnemers in die leerproses en deelnemers in die besluitnemingsproses van gesondheidsbevordering in die skool, is uiters noodsaaklik vir die gesondheidsbevordering van die leerder.

Die bewusmaking van gesondheidsbevordering word geskep deur gesondheidsbevorderaars wat inligting aan die skool en gemeenskap verskaf, hulle op te lei oor siektes, deur vertonings te doen en vergaderings te reël (Weston, 2008). Die bewusmaking van gesondheid in skole en die gemeenskappe word dus gesien as 'n belangrike deel van gesondheidsbevordering, aangesien dit siektes kan voorkom. Die skepping van 'n gesonde omgewing binne die gemeenskap moedig die mense in die omgewing aan en motiveer hulle, wat ook gesien word as 'n deel van gesondheidsbevordering. Volgens die WGO (1988) moet openbare gesondheidsaktiwiteite individus en gemeenskappe in staat stel om meer mag te hê oor faktore wat hul lewens beïnvloed.

Om gesondheid in gemeenskappe doeltreffend te bevorder, is kennis en vaardighede van groot belang, soos bepaal deur deelnemers tydens onderhoude. Navorsing toon egter dat baie onderwysers en ondersteuningspersoneel in skole nie selfversekerd voel in die uitvoering van hul rol in fisiese en geestelike gesondheidsbevordering nie (Mendenhall *et al.*, 2017). Die meerderheid deelnemers het ondersteun hierdie stelling ondersteun en voel dat hulle nie oor die nodige kennis en vaardighede oor gesondheidsbevordering beskik nie, aangesien die meeste van hulle nie opleiding in gesondheidsbevordering ontvang het nie. Skoolhoofde is dus veronderstel om opleiding te ontvang in noodhulp, gesinsgeweld, ouerskapvaardighede, dwelmmisbruik, voeding, voorgeboortelike sorg, tandheelkundige higiëne en interpretasie en voltooiing van vorms om saam met maatskaplike werkers en verpleegsters te werk. Dit is egter belangrik om in gedagte te hou dat skoolhoofde nie as plaasvervangers of verpleegsters in die gesondheidsorgstelsel beskou moet word nie.

Die algemene mening was dat die rol van die skoolhoof in die skepping van 'n gesonde skoolomgewing is om gesondheidsbevorderende programme te verbeter, om te help met die ontwikkeling en implementering van beleide, om leerders en onderwysers in hul pogings om gesondheidsbevordering in skole te verseker te ondersteun en om

vennootskappe tussen die skool en die plaaslike gemeenskap te ontwikkel (Suid-Afrika, 2002:10). Al die deelnemers het gepraat oor die belangrikheid van samewerking en ondersteuning om gesondheidsbevordering in skole te verwesenlik. Almal wat betrokke is by die skool en leerders moet dieselfde visie en missie deel. Volgens die DBE (2014a) (cf. 2.8.2) behoort die skoolhoof saam met die SBL, die SBS, onderwysers, leerders en ouers in die skoolgemeenskap te werk om 'n gedeelde visie, misie en strategiese plan te skep en te implementeer om almal wat in en met die skool werk te inspireer en te motiveer om leiding te gee vir die skool se deurlopende gesondheidsbevordering. Om gesondheid te bevorder moet die ouers, leerders en onderwysers daarom hande vat en saamwerk en soveel mense as moontlik, soos maatskaplike werkers, sielkundiges, oogkundiges, arbeidsterapeute, pastore, verpleegsters en selfs die ouers in die gemeenskap en maatskappye te betrek. Die skoolhoof moet ook goeie bestuursvaardighede hê sodat alle komitees en programme funksioneer en toegespits is op die bevordering van gesondheid en algehele welstand. Die skoolhoof moet verder uitreik na maatskappye en besighede in die gemeenskap ten einde moontlike borge en donasies ter bevordering van gesondheid en leerders se algehele welstand te verkry. Hierdie plig kan egter ook aan 'n ander personeellid toegesê word., sodat die skole borge en donasies kan kry.

Vyf deelnemers het genoem dat die beskikbaarheid van hulpbronne ook gesondheid in skole kan bevorder. Deelnemers het verduidelik dat baie leerders nie eers boeke of potlode het nie en dat hulle meestal nie eers die nodige sporttoerusting het om aan atletiek of netbal te kan deelneem nie. Hierdie opinies word deur die literatuur ondersteun wanneer die DBE (2019) berrig dat daar in Suid-Afrika 14 726 skole is wat nie biblioteke het nie, 12 587 wat nie rekenaarfasiliteite het nie, 19 853 wat nie laboratoriums het nie en 10 011 skole wat nie sporttoerusting het nie.

Baie leerders het nie eers stoele of tafels nie; hulle sit op die vloer in die klaskamers wat oorvol en onhigiënies en ongesond is. Volgens Mdikane en Allen (2016) is daar selfs leerders wat onder bome onderrig word. As stoele en tafels en die nodige fasiliteite en toerusting beskikbaar gestel word aan leerders, sal gesondheid bevorder kan word, omdat leerders dan toegerus kan word met kennis en vaardighede sodat kwaliteit leer kan plaasvind.

Nog 'n oplossing tot die implikasies van geweld en dissiplinêre probleme in skole is sekuriteit. Drie van die deelnemers het 'n behoefte uitgespreek om sekuriteit by hul skole te kry, sodat skole veiliger kan wees vir onderwysers en leerders. Volgens Tzeni *et al.* (2019) is dit die skoolhoof se verantwoordelik om 'n veilige en positiewe klimaat by die skool te skep vir onderwysers en leerders. Die ander vyf deelnemers het nie sekuriteit genoem nie, omdat hulle alreeds sekuriteit het by die hekke van hul skole.

Ses deelnemers het 'n nood vir beraders uitgelig. Deelnemers is van mening dat die DBE beraders aan elke skool moet bied. Volgens SIAS (DBE, 2014b) moet leerders verwys word na sielkundiges, beraders of terapeute vir verdere emosionele ondersteuning. Deelnemers is van mening dat beraders en terapeute nie net aan die leerders voorsien behoort te word nie maar ook aan die onderwysers.

4.4 SAMEVATTING

In hierdie hoofstuk is die data van die agt deelnemers van die Dr Kenneth Kaunda distrik aangebied. Hierdie data is deur middel van onderhoude, veldnotas en waarnemings versamel, waarna dit geanaliseer en geïnterpreteer is. Die navorser moes verskeie uitdagings konfronteer om die gegewens te bekom. Die belangrikste kenmerk van hierdie hoofstuk was om 'n uiteensetting te gee van die ontleding van die verskillende vrae wat aan die skoolhoofde gestel is om sodoende skoolhoofde se gesondheidsgeletterdheid te verken en uiteindelik gesondheid in skole te bevorder. Die deelnemers was beide baie vriendelik en openlik oor hul ervarings en opinies van gesondheid en die bevordering daarvan in skole.

Agt sleutelvrae is aan die skoolhoofde gestel en die vrae is ontleed om die persepsies van skoolhoofde rakende gesondheidsbevordering in skole te ontrafel en te verstaan. Die resultaat van die proses het 'n versameling van kategorieë en sub-kategorieë opgelewer wat 'n insig geskep het in die werk van skoolhoofde in die Dr Kenneth Kaunda distrik.

Gevolgtrekking gee die finale hoofstuk (Hoofstuk 5) 'n samevatting van die navorsingsbevindinge, gevolgtrekkings en aanbevelings van die studie.

HOOFSTUK 5: BEVINDINGE, GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

5.1 INLEIDING

Die vorige hoofstuk het die empiriese komponent van die ondersoek en die bespreking van bevindinge uiteengesit. Die doel van hierdie laaste hoofstuk is eerstens om die sleutelpunte wat uit die literatuuroorsig en die empiriese bevindings verkry is, op te som en daarna om gevolgtrekkings te maak oor die skoolhoof se gesondheidsgeletterdheid en riglyne te gee vir skoolhoofde in die poging om gesondheidsbevorderende skole te stig in die Dr Kenneth Kaunda distrik in die Noordwesprovinsie in Suid-Afrika.

Die navorsingsvrae wat die studie gelei het was:

- Hoe geletterd is die skoolhoof van sekondêre skole ten opsigte van gesondheidsbevordering?
- Wat behels die bevordering van gesondheid in sekondêre skole deur die skoolhoof?
- Oor watter kennis behoort die skoolhoof in sekondêre skole te beskik rakende die bevordering van gesondheid in skole?
- Oor watter vaardighede behoort die skoolhoof in sekondêre skole te beskik rakende die bevordering van gesondheid in skole?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike struikelblokke gesien word in die bevordering van gesondheid in skole?
- Wat kan deur die skoolhoof in sekondêre skole as moontlike oplossings gesien word in die bevordering van gesondheid in skole?

5.2 BEVINDINGE

Die volgende afdeling gee 'n samevatting van die literatuuroorsig en die empiriese bevindinge wat uit die data verkry is.

5.2.1 Opsomming van sleutelbevindinge in die literatuur (Hoofstuk 2)

Skole word gesien as omgewings waar kinders toegerus word met kennis en vaardighede wat verseker dat kinders sosiaal en intellektueel bereid is om

verantwoordelike volwassenes te word en wat 'n positiewe bydra tot die samelewing kan lewer. Skole word juis vir hierdie rede regoor die wêreld erken as perfekte instellings vir gesondheidsbevordering (paragraaf 2.1). Ongelukkig, as gevolg van die beperkte kapasiteit, kennis, vaardighede en hulpbronne in skole, is die bevordering van gesondheid in skole in gedrang en nie op standaard nie. Daarom behoort die skoolhoof hom-/haarself toe te rus met gespesialiseerde kennis en vaardighede om die hedendaagse komplekse en veeleisende take effektief te bestuur. Skoolhoofde moet dus goed opgelei wees en gesondheidsgeletterd wees om hul rol in die samelewing vol te staan.

Daar is 'n noue verband tussen gesondheid en opvoeding, omdat gesonde kinders beter opvoedkundige uitkomst bereik wat op 'n verdere ouderdom voordelig is vir hul gesondheid en welstand. Gesondheid is 'n holistiese perspektief en nie net die afwesigheid van siekte nie. Gesondheid sluit in die mens se fisiese, emosionele, geestelike en spirituele welstand (paragraaf 2.1).

Die WGO, ENHPS en die IUHPE vorm almal deel van die gesondheidsbevorderende skoolbeweging, wat al in verskeie lande versprei het, selfs in Afrika. Hierdie organisasies ondersteun die netwerk van gesondheidsbevordering wêreldwyd in skole (paragraaf 2.2). Internasionale lande soos Skotland, Australië en Kanada het hul eie gesondheidsbevorderende skool organisasies wat die onderwyssektor ondersteun en lei met gesondheidsbevorderende skoolraamwerke en -beleide. Die samewerking tussen die verskeie sektore en belanghebbendes is per slot van rekening belangrik vir die organisasies om doeltreffend te funksioneer (paragraaf 2.3).

In Suid-Afrika is gesondheidsbevorderende skole in 1994 bekendgestel en in 2000 is die NCSNET en NCESS gestig om ondersteuning in die onderwys in Suid-Afrika te bied (paragraaf 2.4). Ongelukkig word daar nie voldoende aan die vereistes en riglyne van die gesondheidsbevorderingsbeleid voldoen nie as gevolg van al die uitdagings wat aan die skoolhoofde en onderwysers gestel word omdat hulle nie ten volle ingelig is oor die vereistes van gesondheidsbevordering in skole nie. Hulle begryp nie ten volle wat van hulle verwag word nie en neig dus om te verwag dat al die inhoud rondom gesondheidsaangeleenthede aan die onderrig van die vakke Lewensoriëntering en Lewensvaardigheid (paragraaf 2.4.2.5) oor te laat. Suid-Afrika se Departement van

Onderwys het wel beleide en programme ontwikkel vir die bevordering van gesondheid in skole, naamlik ISHP, CSTL, SIAS en Onderwyswitskrif 6 (2.4).

Die behoeftes en regte van kinders in Suid-Afrika word baie hoog geag en moet na omgesien word volgens die Handves van Menseregte in Suid-Afrika (paragraaf 2.4.1). Die Departement van Gesondheid in Suid-Afrika se missie is om die gesondheidstatus van kinders en mense te verbeter deur die voorkoming van siektes en die bevordering van gesonde leefstyle (paragraaf 2.4.2.7). Daarom het die Departement van Gesondheid die gesondheidsbevorderende skoolinisiatief begin, juis omdat die skool 'n omgewing is waar baie kinders en ouers bereik kan word. In hierdie opsig het die skoolhoof ook toegang tot die vorming van leerders en onderwysers se persepsies van gesondheid, omdat die skoolhoof op 'n daaglikse basis in kontak kom met onderwysers en leerders tydens personeelvergaderings, klasonderrig en skool-samekomste.

Die literatuur verwys ook na die verskillende faktore wat struikelblokke is in die bevordering van gesondheid in skole. Armoede is een van die uitdagings wat in skole voorkom (paragraaf 2.5). Armoede belemmer leergeleenthede, byvoorbeeld die kind se kognitiewe vermoëns kan nie tot hul volle potensiaal ontwikkel nie omdat hulle nie die nodige gesonde kos inneem nie en daar is ook 'n gebrek aan addisionele ondersteuning en leermateriaal of hulpbronne. Nog 'n struikelblok in die bevordering van gesondheid in skole, soos vervat in die literatuur, is 'n tekort aan hulpbronne en infrastruktuur wat noodsaaklik is vir effektiewe onderrig en leer. Baie skoolhoofde het die finansiële probleme wat skole ervaar ook genoem as hindernis asook ongekwalifiseerde onderwysers, swak ouerbetrokkenheid, geweld, dissiplinêre probleme, alkohol- en dwelmmisbruik, MIV en VIGS, tienerswangerskap en afwesigheid wat lei tot vroeë skoolverlating (paragraaf 2.5).

Tot op hede is daar baie min navorsing gedoen oor die skoolhoof se persepsie van gesondheidsgeletterdheid en die bevordering daarvan in skole. Die skoolhoof se rol in die bevordering van leerders en onderwysers se gesondheid is egter van kardinale belang, omdat hy/sy as hekwagter dien vir innoverings in die skool en verantwoordelik is vir die suksesvolle implementering daarvan (paragraaf 2.7.2). Skoolhoofde het die oorkoepelende verantwoordelikheid om skole te lei en te bestuur (paragraaf 2.7.1), asook verandering te lei deur 'n rolmodel te wees vir die res van die skool en

gemeenskap (paragraaf 2.8). Die skoolhoof moet 'n goeie verhouding bou met alle rolspelers in die skool, naamlik die onderwysers, SBL, SBS, leerders, ouers, gemeenskap en selfs winkels en maatskappye in die gemeenskap, sodat almal hande kan vat en saamwerk aan die visie en missie van die skool.

Uit die literatuur kan die navorser ook die belangrikheid van opleiding en werkswinkels aflei. Skoolhoofde en onderwysers moet bemagtig word in terme van gesondheid en die bevordering daarvan. Indien hulle die konsep beter verstaan, sal hulle dit beter kan ondersteun in skole en die inligting en vaardighede aan leerders en die res van die gemeenskap kan oordra.

5.2.2 Opsomming van die sleutelbevindinge in die empiriese ondersoek: Hoe geletterd is die skoolhoof rakende gesondheid (Hoofstuk 4)

Tydens hierdie navorsingstudie het agt skoolhoofde van sekondêre publieke skole in die Dr Kenneth Kaunda distrik in die Noordwesprovinsie deelgeneem. Die data is versamel deur onderhoude, veldnotas en observasies. Die volgende sleutelbevindinge het na vore gekom en gevolglik is die navorsingsvrae beantwoord.

Die eerste tema behels die skoolhoofde se persepsie van die rol van die skool in die samelewing (paragraaf 4.2.3). Die belangrikste verantwoordelikhede van die skool teenoor die gemeenskap, volgens die deelnemers, is om leerders op te voed en te leer, om sekere waardes en norme aan hulle oor te dra, om vir leerders dissipline te leer en om leerders ook te bemagtig ten opsigte van sport en sosiale vaardighede. Die skoolhoofde het ook bygevoeg dat hulle soos 'n ouer is vir baie van die leerders, juis omdat so baie kinders nie ouers het nie as gevolg van sterfte of afwesigheid van ouers in hul lewens. Skoolhoofde het bygevoeg dat die skool vir sommige kinders soos 'n tweede huis is. Hulle voel veilig by die skool, hulle kry kos by die skool en hulle word akademies ondersteun. Die data wat uit hierdie navorsingsvraag navore gekom het blyk baie ryk te wees, omdat skoolhoofde baie soortgelyke en relevante persepsies gehad het oor die rol van die skool.

Verder is ook bevind dat meeste van die skoolhoofde dieselfde siening oor gesondheid het, naamlik dat gesondheid holisties is. Volgens skoolhoofde bestaan gesondheid uit verskillende komponente, naamlik fisiese gesondheid, emosionele gesondheid,

geestelike gesondheid en spirituele gesondheid. Daar moet aan al die komponente aandag gegee word in die skool en daarom behoort die skoolhoofde goed ingelig te wees oor elke komponent en verder bemagtig te word met vaardighede om dit te kan doen. Alhoewel die skoolhoofde se persepsie van gesondheid baie eenvormig is, is daar verdeeldheid oor hoe gesondheid bevorder behoort te word en het die skoolhoofde dit met moeite beantwoord. 'n Paar sleutelbevindinge was dat die skoolhoof 'n rolmodel behoort te wees en 'n gesonde leefstyl behoort te lei, 'n veilige omgewing vir leerders en onderwysers moet skep asook die gereelde bewusmaking van gesondheid by die skool deur byvoorbeeld praatjies te hou vir die leerders. Skoolhoofde moet dus goed ingelig wees oor gesondheidskwessies in die wêreld, sodat hulle daardie inligting kan oordra aan die leerders en onderwysers sowel as die gemeenskap.

In terme van skoolhoofde se kennis is daar bevind dat hulle erken het hulle is nie gesondheidspraktisyne nie, maar dat hulle darem 'n basiese kennis moet hê, soos om op hoogte te wees van siektes en kieme, om die omgewing skoon te hou en om self higiënies en netjies te wees. Die onderhoude met die skoolhoofde het ook 'n verskeidenheid vaardighede beklemtoon wat skoolhoofde behoort te hê om gesondheid te bevorder en die belangrikste hiervan is uitstekende bestuursvaardighede, kommunikasie vaardighede, leerders en selfs onderwysers wat probleme ervaar moet kan identifiseer en om 'n goeie voorbeeld en rolmodel te wees.

Die meerderheid van die skoolhoofde kan as gesondheidsgeletterd beskou word, maar daar is te veel struikelblokke wat in skole voorkom wat die skoolhoofde se gesondheidsgeletterdheid beperk. Die belangrikste struikelblokke wat na vore gekom het is finansiële probleme. Sewe van die skoolhoofde voel dat die Departement van Onderwys nie skole voorsien van genoeg finansies nie. Skole het meer geld nodig om die nodige hulpbronne aan te koop om gesondheid te kan bevorder. Die skoolhoofde het baie gekla oor die swak ouerbetrokkenheid wat skole ervaar - ouers woon nie vergaderings by nie, hulle ondersteun nie eers hul kinders akademies nie en kry maar baie swaar by die huis. Baie kinders kry nie eers die regte voedsame kos by die huis soos die nodige groente en vrugte nie. Een skoolhoof het genoem dat dit so hartseer is dat baie ouers hul kinders afskeep en hul kinders (dogters) gaan soek dan aandag by seuns, wat nadelige aandag is. Skoolhoofde het genoem dat sommige ouers nie

eers skoolfonds betaal nie en dit selfs agterweë laat om aansoek te doen vir kwytsekking. Een skoolhoof het genoem dat die skool soos 'n besigheid bedryf word en hy geld moet maak om aan die gang te bly. Nog struikelblokke wat sterk na vore gekom het is ongesonde eetgewoontes van leerders en die misbruik van alkohol en dwelms onder leerders wat verder lei tot dissiplinêre probleme, geweld en tienerswangerskap. Skoolhoofde voel alleen in hierdie situasie en voel ook dat werksinkels en opleidings noodsaaklik is sodat hul bemagtig kan word en onderwysers en leerders ook bemagtig kan word. Nog 'n belangrike bevinding is die belangrikheid van die samewerking en ondersteuning van die belanghebbendes, gesondheidspraktisyns, die gemeenskap, ouers en onderwysers in die skool.

Verdere moontlike oplossings wat genoem is vir die struikelblokke tot die bevordering van gesondheid is sekuriteit vir die skool. Al hierdie planne het egter finansies nodig en daarom behoort fondsinsamelings gehou te word om die nodige hulpbronne vir die skool aan te koop en sodat daar berading vir onderwysers en leerders wat emosioneel worstel met probleme, verskaf kan word.

5.3 GEVOLGTREKKINGS

5.3.1 Gevolgtrekkings oor die bevordering van gesondheid in skole: Hoe geletterd is die skoolhoof oor gesondheid?

Na die opsomming van die sleutelbevindinge wat uit die literatuuroorsig en die empiriese studie na vore gekom het, word die volgende navorsingsgevolgtrekkings gemaak. Eerstens, die Departement van Gesondheid en Onderwys deel dieselfde verantwoordelikhede om die gesondheid in skole te bevorder, daarom moet die kommunikasie tussen die twee sektore verbeter sodat gesondheidsbevordering doeltreffend kan wees. Tweedens kan die Departement van Gesondheid en Onderwys die skole beter ondersteun deur moeite te doen met die leweringstelsel vir gesondheidsorg, sodat die gesondheidstelsel meer toeganklik is vir die skool.

Aangesien die gesondheidskwessies in die land net meer en meer aandag verg, word gesondheidsbevorderende skole as uiters noodsaaklik beskou vir leerders en onderwysers. Suid-Afrika is 'n unieke en diverse land met sy eie hindernisse en uitdagings met betrekking tot gesondheidsbevordering in skole, daarom moet

universele/internasionale raamwerke en beleide vir gesondheidsbevordering aangepas word om in die unieke behoeftes en konteks van Suid-Afrika te pas. Suid-Afrikaanse skole het 'n unieke gesondheidsbevorderende organisasie soos Skotland en Australië nodig, wat die gesondheidsbevorderende prosesse, programme, raamwerke en beleide ondersteun en begelei, asook om kontak te maak met belanghebbendes in die gemeenskap rakende gesondheidsbevordering.

Vir die suksesvolle implementering van hierdie beleide en programme in skole is die belangstelling en toewyding van skoolhoofde 'n vereiste. Skoolhoofde dien as hekwagters vir die innoveringsinisiatiewe in die skool. Dit hang van die skoolhoof af of 'n skool 'n gesonde organisasie sal word of nie. Die skoolhoof benodig gespesialiseerde kennis en vaardighede om die hedendaagse komplekse en veeleisende take en omgewings effektief te beheer. Die skoolhoof se gesondheidsgeletterdheid is belangrik in hierdie situasie, omdat skoolhoofde en onderwysers leerders se persepsies kan vorm en die vermoë het om 'n veilige en positiewe skoolklimaat te kan kweek. Alhoewel die skoolhoof die gesondheidsgeletterdheid het, kan gesondheidsbevordering net plaasvind as almal wat betrokke is by die skool hul samewerking gee en as 'n span saamwerk. Gesondheidsbevordering is dus 'n spanpoging.

5.3.2 Gevolgtrekkings oor die bevordering van gesondheid: Hoe geletterd is die skoolhoof oor gesondheid? Empiriese ondersoek

Die skoolhoof lei en bestuur die skool en moet dus 'n rolmodel wees vir die onderwysers en leerders by die skool. Die skoolhoof moet goed op hoogte wees van siektes en kieme, sodat hy/sy die res van die skool ook kan inlig. Verder moet hy/sy self ook 'n gesonde leefstyl lei en gesondheid as holisties sien en nie net as die afwesigheid van siekte nie. Vir skoolhoofde om egter hul gesondheidsgeletterdheid en die toepassing daarvan te verbreed, is werkswinkels en opleidings noodsaaklik. Indien skoolhoofde nie al die kennis oor gesondheid het nie, kan hulle kragtige woordvoerders nader wat gereeld met leerders en onderwysers kom praat oor gesondheid en die bevordering daarvan.

Die skoolhoof is die brug tussen die skool en die Departement van Onderwys sowel as al die belanghebbendes en maatskappye. Hy/sy moet gereelde betrokkenheid van

belanghebbendes en ouers se kant motiveer en maniere vind om sielkundiges, maatskaplike werkers, verpleegsters en arbeidsterapeute by skole te betrek. In terme van die ouers se betrokkenheid, bevorder dit baie positiewe uitkomst asook akademiese prestasie, gelukkige kinders en 'n laer uitvalsyfer.

Om die gesondheid in skole te bevorder is nie 'n maklike taak vir skoolhoofde nie, omdat daar alreeds so baie probleme in skole voorkom, naamlik MIV/VIGS, armoede, geweld, afwesigheid van onderwysers en leerders, ongesonde leefstyle, swak ouerbetrokkenheid en beperkte hulpbronne vir suksesvolle onderrig en leer.

5.4 NAVORSINGSBEPERKINGE

Alhoewel hierdie navorsing volgens wetenskaplike beginsels beplan en uitgevoer is, het die volgende beperkings na vore gekom tydens onderhoude en data-analise.

- Identifisering van deelnemers. Die navorser het probleme gehad om toegang tot 'n paar van die skoolhoofde te kry. Die navorser het meer as twintig skole gekontak om toestemming te vra, maar in meeste gevalle het die sekretaresse die foon geantwoord en dan 'n verskoning vir die skoolhoof gemaak dat hy nie aan die studie sal kan deelneem nie.
- Die Dr Kenneth Kaunda distrik is baie wyd verspreid en 'n paar van die gemeenskappe is baie dig bevolk en onveilig. Die navorser moes persoonlik na die verskeie skole ry en probeer afsprake reël met die skoolhoof, net om

hom/haar te vertel oor die navorsingstudie en om toestemming te vra of hy/sy sal deelneem aan die studie.

- Daar was drie gevalle waar die sekretaresse baie onvriendelik was en die navorser baie onwelkom laat voel het. Die navorser kon ook nie die skoolhoof sien of met hom/haar praat nie.
- Ongelukkig was daar deelnemers wat onttrek het en dit het die navorsingsproses uitgereik en ongemaklik gemaak. Twee deelnemers het onttrek as gevolg van persoonlike sake.
- Daar was te min deelnemers; die navorser wou verkieslik tien onderhoude voer.
- Die onvoorspelbaarheid van die lewe het 'n besondere uitdaging geskep, aangesien die navorser afsprake gemaak het wat die skoolhoofde nie altyd kon hou nie. Die redes hiervoor was omdat skoolhoofde te besig was, siek geword het, uitstедig was ten tye van die afspraak of afsprake vergeet het.
- Al agt onderhoude met skoolhoofde is in die skoolhoofde se kantore gevoer, wat eintlik perfek was, maar ongelukkig was daar by al agt onderhoude onderbrekings en geraas. Daar was altyd 'n leerder of 'n ouer of 'n onderwyser wat die skoolhoof gesoek het by sy/haar kantoor, of die skoolhoof het oproepe ontvang of is oor die interkom geroep.
- Tyd is altyd 'n faktor in mense se lewens. Party van die skoolhoofde was gejaag om by ander verpligtinge uit te kom.
- Taal was ook 'n buitengewone uitdaging, aangesien vier van die onderhoude in Engels gevoer is en dit die navorser en deelnemers se tweede taal was. 'n Paar

van die skoolhoofde het nie altyd al die vrae verstaan nie en die navorser moes dan die vrae verduidelik en meer duidelik stel.

- Die navorser het die transkribering ook uitdagend gevind, omdat al die skoolhoofde nie duidelik en hard genoeg gepraat het nie.

5.5 AANBEVELINGS

5.5.1 Algemene aanbevelings

Met verwysing na die bevindinge van hierdie navorsing word die volgende aanbevelings gemaak om skoolhoofde se gesondheidsgeletterdheid te verbreed om sodoende gesondheid in skole te bevorder.

- Die 'Department of Basic Education' en die Department van Basiese Gesondheid moet geleentheid skep vir skoolhoofde om opleiding te ontvang sodat hul geletterdheid rakende gesondheid verbreed om sodoende gesondheid in skole te bevorder.
- Die 'Department of Basic Education' moet duidelike riglyne stel vir die skoolhoof om te volg, sodat hy/sy weet wat hul verantwoordelikheid rondom gesondheidsbevordering is.
- Die Departement van Gesondheid moet skole beter ondersteun deur gesondheidspraktisyns te voorsien wat gereeld skole besoek en dienste lewer.
- Die 'Department of Basic Education' moet ook skole beter ondersteun in terme van finansies en hulpbronne, sodat onderrig en leer van kennis en vaardighede effektief kan plaasvind.
- Die Departement van Gesondheid en Onderwys moet aandag gee aan hulle kommunikasie wat gebrekkig is. Hulle moet uiteindelik gemeenskaplike doelstellings vir die gesondheidsbevordering in skole hê.

5.5.2 Aanbevelings vir verdere navorsing

Alhoewel daar in die literatuuroorsig en empiriese data gevind is dat die skoolhoof 'n belangrike rol speel in die bevordering van gesondheid, moet daar ondersoek ingestel word oor die tipe opleiding wat die Departement van Gesondheid viri skoolhoofde moet oorweeg. Verder kan daar ook ondersoek ingestel word oor die skoolhoof se

verantwoordelikhede en wat van hom/haar verwag word om gesondheid te bevorder. Nog 'n verskynsel wat verken kan word is oplossings vir die reeks uitdagings wat Suid-Afrikaanse skole op 'n daaglikse basis ervaar.

5.6 SAMEVATTING

Die hoofdoel van hierdie studie was om die geletterdheid van skoolhoofde rakende gesondheid en die bevordering daarvan in skole vas te stel. Na afloop van 'n in-diepte studie van literatuur oor hierdie verskynsel, het die navorser bewus geword van die belangrike rol wat skoolhoofde speel in die skep van 'n veilige, koesterende en ondersteunende leeromgewing vir leerders en onderwysers, sodat effektiewe leer en onderrig kan plaasvind. Alhoewel die meerderheid van die skoolhoofde 'n goeie persepsie het van wat gesondheid en die bevordering daarvan in skole is, is dit steeds teleurstellend om te hoor hoe baie struikelblokke hulle ervaar in die bevordering van gesondheid op 'n daaglikse basis. Verder het skoolhoofde ook voortdurend die hulp van gesondheidspraktisyne genoem. Skoolhoofde erken hulle het nie die wêreld se kennis oor gesondheid of die nodige vaardighede nie en dat hulle wel opleiding benodig om meer gesondheidsgeletterd te wees en hul kennis werklik te verbreed oor hierdie verskynsel.

Laastens is dit duidelik vir die navorser dat die skoolhoofde wat aan hierdie studie deelgeneem het goed ingelig is oor gesondheid en dit as baie belangrik beskou. As gevolg van die veranderinge in die samelewing en skoolhervormings het die skoolhoof se werkslading drasties verander en vermeerder. Die rol en taakoms krywing van skoolhoofde moet dus weer hersien word en hulle behoort daarvolgens opleiding te ontvang.

BIBLIOGRAFIE

Agiovlasitis, S., Jin, J. & Yun, J. 2017. Impact of enjoyment on physical activity and health among children with disabilities in schools. *Disability and Health Journal*:1-6.

Alase, A. 2017. The interpretative phenomenological analysis (IPA): A guide to a good qualitative research approach. *International Journal of Education & Literacy Studies*, 5(2):9-19.

Australian Commission on Safety and Quality in Health Care. 2015. *Health literacy: taking action to improve safety and quality*. s.l.

Australian Health Promoting Schools Association. 2001. *A national framework for health-promoting schools (2000-2003)*. Canberra: Commonwealth Department of Health and Family Services.

Barret, J.R. 2007. The researcher as instrument: Learning to conduct qualitative research through analyzing and interpreting a choral rehearsal. *Music Education Research*, 9(3):417-433.

Bassett-Gunter, R., Yessis, J., Manske, S. & Gleddie, D. 2016. Healthy school communities in Canada. *Health Education Journal*, 75(2):235-248.

Basson, C.J.J. 2014. *Aspekte van effektiewe skoolbestuur*. <https://ujcontent.uj.ac.za>
Datum van gebruik: 10 Jul. 2017.

Bayat, A., Louw, W. & Rena, R. 2014. The role of school governing bodies in underperforming schools of Western Cape: A field-based study. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(27):353-353.

Bekker, F. 2012. *The provision of healthy food in a school tuck shop: Does it influence Bloemfontein primary school learners' perceptions, attitudes and behaviour towards healthy eating*. Stellenbosch: Stellenbosch University (Dissertation – MNutr).

Berkman, N.D., Davis, T.C. & McCormack, L. 2010. Health literacy: what is it? *Journal of Health Communication*, 15(2):9-19.

Berry, J.W., Berry, J.W., Poortinga, Y.H., Segall, M.H. & Dasen, P.R. 2002. *Cross-cultural psychology: Research and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bertram, C. & Christiansen, I. 2014. *Understanding research. An introduction to reading research*. Pretoria: Van Schaik.

Bickenbach, J. 2015. WHO's definition of health: Philosophical analysis
http://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-94-017-8706-2_48-1#page-1
Date of access: 15 Mar. 2017.

Blandford, S. 1997. *Middle management in schools: How to harmonise managing and teaching for an effective school*. London: Pitman.

Borzekowski, D.L.G. 2009. *Considering children and health literacy: A theoretical approach*.

http://pediatrics.aappublications.org/content/124/Supplement_3/S282.short Date of access: 15 May 2017.

Bronfenbrenner, U. 1979. *The ecology of human development*. Cambridge: Harvard University Press.

Bruce, E. & Klein, R. 2012. Parliamentary inquiry into health promoting schools in Victoria: Analysis of stakeholder views. *Journal of School Health*, 82(9):411-417.

Buchel, A.J. 2006. *The leadership role of the principal in dealing with the impact of HIV/AIDS in South African schools*. Pretoria: University of South Africa. (Dissertation – PhD).

Burns, R.B. 2000. *Introduction to research methods*. London: Sage.

Bush, T. & Glover, D., 2016. School leadership and management in South Africa. *The International Journal of Educational Management*, 30(2):211-231.

Capra, F. 1982. *The turning point: Science, society, and the rising culture*. New York, NY: Simon & Schuster.

Chowdhury, M. 2018. Emphasizing morals, values, ethics and character education in science education and science teaching. *Malaysian Online Journal of Educational Sciences*, 4(2):1-16.

Collay, M. 2016. Teaching is leading. *On Being a Teacher: Readings from Educational Leadership (EL Essentials)*:91-96.

Collett, K.S. 2013. *Teacher perceptions of the role of a primary school principal in supporting their well-being: Learning from a south African public school in challenging conditions*. Cape Town: University of the Western Cape. (Thesis – PhD).

Connelly, L.M. 2016. Trustworthiness in qualitative research. *Medsurg Nursing*, 25(6):435-437.

Corbin, J. & Strauss, A. 2015. *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. 4th ed. Los Angeles, CA: Sage.

Creswell, J. 2014. *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches*. 4th ed. Los Angeles, CA: Sage.

Creswell, J. 2016. *30 essential skills for the qualitative researcher*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Creswell, J.W. 2007. *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.

Dadaczynski, K. & Paulus, P. 2015. Healthy principals – healthy schools? A neglected perspective to school health promotion. In Theory, Research and Practice., ed. *Schools for health and sustainability*. Dordrecht: Springer. p. 253-273.

Damons, B. & Abrahams, S. 2009. *South Africa. Case studies in global school health promotion*. New York, NY: Springer.

DBE (Department of Basic Education) (South Africa). 2010. *Educational information standards: dictionary of education concepts and terms 2010*. Pretoria.

DBE (Department of Basic Education) (South Africa). 2012. *Curriculum and assessment policy statement. Foundation Phase Grade R-3*. Pretoria.

DBE (Department of Basic Education) (South Africa). 2014a. *Education for All (EFA): country progress report of South Africa*. Pretoria.

DBE (Department of Basic Education) (South Africa). 2014b. *Policy on screening, identification, assessment and support*. Pretoria.

DBE (Department of Basic Education) (South Africa). 2018. *A message to schools on identifying and supporting learners at risk of depression and suicide*. Pretoria.

DBE (Department of Basic Education) (South Africa). 2019. *National Educational Infrastructure Management System*. Pretoria.

DBE (South Africa). 2001. *Education White Paper 6: special education: building an inclusive education and training system*. Pretoria.

De Vos, A.S., Delport, C.S.L., Fouché, C.B. & Strydom, H. 2011. *Research at grass roots: A primer for the social science and human professions*. 4th ed. Pretoria: Van Schaik.

Department of Health and Human Services (United States). 2010. *National Action Plan to Improve Health Literacy*. Washington.

Department of Health, Health Promotion, Department of Education, Department of Welfare (South Africa). 2000. *National Guidelines for the development of health promoting schools/sites in South Africa (Draft 4)*. Pretoria.

Dodd, J.T. 2003. *A guide to research ethics*. Minneapolis, MN: University of Minnesota, Center for Bioethics.

Dooris, M. & Barry, M.M. 2012. Overview of implementation in health promoting settings. In Taylor and Francis Group., ed. *The implementation of health promoting schools*. Canada: Routledge. p. 31-50.

Du Plessis, A. & Heystek, J. 2019. Possibilities for distributed leadership in South African schools: Policy ambiguities and blind spots. *Educational Management Administration & Leadership*:1741143219846907.

Dwarika, V.M. 2020. Positive behavior supports in South Africa: Training teachers to implement a systemic strategy. *Intervention in School and Clinic*:1053451219842212.

Erradu, J. 2012. *Learner support to foundation phase learners who are intellectually impaired: A case study*. Pretoria: University of South Africa. (Dissertation – M.Ed).

Flisher, A.J., Townsend, L., Chikobvu, P., Lombard, C.F. & King, G. 2010. Substance use and psychosocial predictors of high school dropout in Cape Town, South Africa. *Journal of Research on Adolescence*, 20(1):237-255.

Glaser, J. & Laudel, G. 2013. Life with and without coding: Two methods for early – stage data analysis in qualitative research aiming at causal explanations. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research*, 14(2):5.

Grant, C. 2006. Emerging voices on teacher leadership: Some South African views. *Educational Management Administration and Leadership*, 34(4):511-532.

Greeff, M. 2005. Information collection: Interviewing. In De Vos, A.S., Strydom, H., Fouché, C.B. & Delport, C.S.L., eds. *Research at grass roots. For the social sciences and human service professions*. 3rd ed. Pretoria: Van Schaik. p. 286-313.

Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika 1996.

Gunawan, J. 2015. Ensuring trustworthiness in qualitative research. *Belitung Nursing Journal*, 1(1):10-11.

Hancock, T. 2011. Health promotion in Canada: 25 years of unfulfilled promise. *Health Promotion International*, 26(2):263-267.

Harris, A. 2007. Distributed leadership: Conceptual confusion and empirical reticence. *International Journal of Leadership in Education*, 10(3):315-325.

Hay, R.B. 2009. *Inclusive education: Educators' perceptions of teaching learners with emotional, cognitive and physical barriers to learning*. Johannesburg: University of the Witwatersrand. (Thesis – M.Ed).

Heaton, T.B. 2014. Race differences in education attainment of youth aged 7-18 in post-apartheid South Africa: The role of family structure, resources and school quality. *South Africa Review of Sociology*, 45(1):101-121.

Heystek, J. 2015. Principals perceptions of the motivation potential of performance agreements in underperforming schools. *South African Journal of Education*, 35(2):1-10.

How How, C. 2004. *A review of health literacy: Problem, tools and interventions*. <http://psh.sagepub.com/content/20/2/119.short> Date of access: 15 May 2017.

Idu, A.P. & Ojedapo, D.O. 2011. Indiscipline in secondary schools: A cry to all stakeholders in education. *Journal of Educational and Social Research*, 1(4):729-735.

Inchley, J., Muldoon, J. & Currie, C. 2007. Becoming a health promoting school: Evaluating the process of effective implementation in Scotland. *Health Promotion International*, 22(1):65-71.

Jacobs, A. 2011. Life Orientation as experienced by learners: A qualitative study in North-West Province. *South African Journal of Education*, 31(2):212-223.

Jain, Y.K., Joshi, N.K., Bhardwaj, P. & Suthar, P. 2019. Health-promoting school in India: approaches and challenges. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8(10):3114.

James, C. 2010. The contribution of parents. In Aggelton P., Dennison C. & Warwick, I., eds. *Promoting health and well-being through schools*. New York, NY: Routledge. p. 134-146.

Joubert, I., Hartell, C. & Lombard, K. 2016. *Navorsing: 'n Gids vir die beginnervorsers*. Pretoria: Van Schaik.

Kamenopoulou, L. 2016. Ecological systems theory: A valuable framework for research on inclusion and special educational needs/disabilities. *Global Observatory for Inclusion*, 88(4):515-527.

Karim, S.A. & Karim, Q.A. 2010. *HIV/Aids in South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kerstetter, K. 2012. Insider, outsider, or somewhere in between: The impact of researchers' identities on the community-based research process. *Journal of Rural Social Sciences*, 27(2):99-117.

Key, E. 2000. Making a difference: Strengthening the nursing, midwifery and health visiting contribution to health and healthcare. *AIMS Journal*, 11(4):21-22.

Kickbusch, I.S. 2001. Health literacy: Addressing the health and education divide. *Health Promotion International*, 16(3):289-297.

Kolokoto, M.G. 2014. *The role of management in promoting healthy learning environments for grade R learners*. http://dspace.nwu.ac.za/bitstream/handle/10394/13150/Kolokoto_MG.pdf;sequence=1 Date of access: 15 Mar. 2017.

Kwatubana, S. & Nel, M. 2014. *Health promotion in South African schools. Life orientation for South African teachers*. Pretoria: Van Schaik.

Kwatubana, S. 2014. School community participation and school health promotion: Challenges and opportunities. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 27(5):3.

Kwatubana, S. 2017. The principal's role in developing social capital for the promotion of healthy school environments. *International Journal of Social Sciences And Humanity Studies*, 9(2):109-125.

Landsberg, E., Krüger, D. & Nel, N. eds. 2005. *Addressing barriers to learning: A South African perspective*. Pretoria: Van Schaik.

Lazarus, S. 2006. *Executive summary. National Health Promoting Schools Conference*. Cape Town: University of the Western Cape.

Leardo, M. 2016. *Principal, not food experts, most influential in the school cafeteria*. [Blog post]. <https://www.brookings.edu/blog/brown-center-chalkboard/2016/08/29/principal-not-food-experts-most-influential-in-the-school-cafeteria/> Date of access: 31 Jan. 2016.

Leedy, P.D. & Ormrod, J.E. 2010. *Practical research: Planning and design*. 9th ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Leurs, M.T.W., Bessems, K. & Schaalma, H.P. 2007. Focus points for school health promotion improvements in Dutch primary schools. *Health Education*, 22(1):58-69.

Lorenz, K.A., Styliou, M., Moore, S. & Kulinna, P.H. 2016. Does fitness make the grade? The relationship between elementary students' physical fitness and academic grades. *Health Education Journal*, 76(3):302-312.

Lynch, T. 2015. Health and physical education (HPE): Implementation in primary schools. *International Journal of Educational Research*, 70:88-100.

Maree, K. 2010. *First steps in research*. Revised ed. Pretoria: Van Schaik.

Maree, K. 2016. *First steps in research*. 2nd ed. Pretoria: Van Schaik.

Marotz, L.R. 2009. *Health, safety and nutrition for the young child*. 7th ed. Clifton Park, NY: Thomson Delmar Learning.

Mayeza, E. & Vincent, L. 2019. Learners' perspectives on life orientation sexuality education in South Africa. *Sex Education*, 19(4):472-485.

McMillan, J.H. & Schumacher, S. 2001. *Research in education: A conceptual introduction*. 5th ed. New York, NY: Addison-Wesley Longman.

Mdikane, S. & Allen, C. 2016. *The use of renewable energy systems to improve education infrastructure in South African rural schools. Investigating market demand and supply of construction industry waste as*, p.145.

Meier, C. & Marais, P. 2007. *Education management*. Pretoria: Van Schaik.

Meier, C. & Marais, P. 2012. *Education management in early childhood development*. 2nd ed. Pretoria: Van Schaik.

Mendenhall, A., Moon, J. & Williford, A. 2017. Educators perceptions of youth mental health: Implications for training and the promotion of mental health services in schools. *Children and Youth Services Review*, 73:384-391.

Merriam, S.B. 2009. *Qualitative research: A guide to design and implementation*. 2nd ed. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Milligan, L. 2016. Insider-outsider-inbetweener? Researcher positioning, participative methods and cross-cultural educational research. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 46(2):235-250.

Mittelmark, M.B. 2007. Setting an ethical agenda for health promotion. *Health Promotion International*, 23:78-85.

Mkentane, M.A. 2003. *The role of School governing bodies in transforming education in South Africa: A study of selected secondary schools in the Tsomo district of Eastern Cape Province*. Stellenbosch: Stellenbosch University. (Dissertation – M.Ed).

Mobius, M. 2017. *South Africa: Key issues and challenges*. [file:///C:/Users/Africa/Downloads/south-africa-key-issues-and-challenges%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Africa/Downloads/south-africa-key-issues-and-challenges%20(1).pdf)
Date of access: 10 Feb. 2020.

Modisaotsile, B.M. 2012. The failing standard of basic education in South Africa. *Policy Brief*, 72:1-7.

Mohamed, S. 2015. *Factors influencing the implementation of health promoting schools: A multiple case study of three secondary schools in a resource limited community in Cape Town*. Cape Town: University of the Western Cape. (Thesis – PhD).

Molepo, G., Khumalo, B. & Mji, A. 2016. Perceptions of school stake holders on school governing body elections in rural areas: Are stake holders keen to participate? Towards excellence in educational practices. *South Africa International Conference on Education*. Pretoria: African Academic Research Forum.

Mukamana, O. & Johri, M. 2016. What is known about school-based interventions for health promotion and their impact in developing countries? A scoping review of the literature. *Health Education Research*, 31(5):587-602.

Myende, P.E., Samuel, M.A. & Pillay, A. 2018. Novice rural principals' successful leadership practices in financial management: Multiple accountabilities. *South African Journal of Education*, 38(2):1-11.

Naidoo, J. & Wills, J. 2009. *Foundations for health promotion*. 3rd ed. London: Elsevier.

Naidoo, J. & Wills, J. 2010. *Foundations for health promotion*. 4th ed. London. Elsevier.

Ncontsa, V.N. & Shumba, A. 2013. The nature, causes and effects of school violence in South African high schools. *South African Journal of Education*, 33(3):15.

Nel, M., Engelbrecht, P., Nel, M.M. & Tlale, L.D.N. 2013. South African teachers views of collaboration within an inclusive education system. *International Journal of Inclusive Education*, 18(9):903-917.

Netshitangani, T. 2018. Management style and school violence: South African perspectives. *International Journal of Educational Management*, 32(1):96-106.

November, I., Alexander, G. & Van Wyk, M.M. 2010. Do principal-educators have the ability to transform schools? A South African perspective. *Teaching and Teacher Education*, 26(4):786-795.

Nuamah, C.A., Arthur, C., Jecty, R. & Asare, B. 2020. Remedying the abysmal effects of poor personal hygiene on teaching and learning in basic schools, in the Assin North Municipality, Ghana. *European Journal of Public Health Studies*, 2(1):1-16.

Nutbeam, D. 2009. Building health literacy in Australia. *Medical Journal of Australia*, 191(10):525.

Onya, H., Tessera, A., Myers, B. & Flisher, A. 2012. Adolescent alcohol use in rural South African high schools. *African Journal of Psychiatry*, 15(5):352-357.

Paakkari, L. & Paakkari, O. 2012. Health literacy as a learning outcome in schools. *Health Education*, 112(2):133-152.

Panday, S., Makiwane, M., Ranchod, C. & Letsoala, T. 2009. *Teenage pregnancy in South Africa: With a specific focus on school-going learners*. Human Sciences Research Council. Department of Basic Education, Pretoria.

Park, S. & Holloway, S.D. 2013. No parent left behind: Predicting parental involvement in adolescents' education within a sociodemographically diverse population. *The Journal of Educational Research*, 106(2):105-119.

Peerson, A. & Saunders, M. 2009. Health literacy revisited: What do we mean and why does it matter? *Health Promotion International*, 24(3):285-296.

Persson, L. & Haraldsson, K. 2013. Health promotion in Swedish schools: School managers' views. *Health Promotion International*, 32(2):231-240.

Pieterse, J.N. 2010. *Development theory*. London: Sage.

Rahimi, B. & Tavassoli, E. 2019. Measuring health literacy of elementary school teachers in Shahrekord. *Journal of Health Literacy*, 4(1):25-32.

Ramulumo, M.R. & Pitsoe, V.J. 2013. Teenage pregnancy in South African schools: Challenges, trends and policy issues. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(13):755.

Rangongo, P., Mohlakwana, M. & Beckmann, J. 2016. Causes of financial mismanagement in South African public schools: The views of role players. *South African Journal of Education*, 36(3):10.

Resources Aimed at the Prevention of Child Abuse and Neglect (RAPCAN). 2013. *Game changing leaders: Understanding learner participation in school governance*. Cape Town: Human Sciences Research Council.

Rootman, I. & Ronson, B. 2005. Literacy and health research in Canada: Where have we been and where should we go? *Canadian Journal of Public Health*, 96(2):S62-S77.

Ross, E. & Deverell, A. 2010. *Health, illness and disability-psychosocial approaches*. Pretoria: Van Schaik.

Roux, J. 2013. *Life orientation in the health promoting school: Conception and practical implication*. Potchefstroom: NWU. (Thesis – PhD).

Rowling, L. 1996. The adaptability of the health promoting schools concept: A case study from Australia. *Health Education Research*, 11(4):519-526.

Ryan, D.P.J. 2001. *Bronfenbrenner's ecological systems theory*. https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=Ryan%2C+D.P.J.+2001.+Bronfenbrenner%E2%80%99s+ecological+systems+theory&btnG= Date of access: 9 Jan. 2017.

Samdal, O. & Rowling, L. eds. 2013. *The implementation of health promoting schools: Exploring the theories of what, why and how*. London: Routledge.

Scotland National Health System. 2014. *Making it easy – a health literacy action plan for Scotland*. Scotland.

Scottish Health Promoting School Unit (SHPSU). 2004. *Being well – doing well: A framework for health promoting schools in Scotland*. Scotland.

Seabi, J. 2012. *Research designs and data collection techniques. Complete your thesis or dissertation successfully, practical guideline*. Pretoria: Juta and Co.

Sedibe, M. 2011. Inequality of access to resources in previously disadvantaged South African high schools. *Journal of Social Sciences*, 28(2):129-135.

Sejanamane, C.M. 2014. *The perceptions and experiences of school management teams (SMTs) on teamwork*. Pretoria: University of South Africa. (Thesis – PhD).

Simuforosa, M. & Rosemary, N. 2014. Learner indiscipline in schools. *Review of Arts and Humanities*, 3(2):79-88.

Smith, J.A., Flowers, P. & Larkin, M. 2009. *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. Los Angeles, CA: Sage.

Smith, K. 2010. *Health promotion: Is it having an impact?* http://workforcesolutions.sssc.uk.com/new/docs/research/Health_Promotion_is_it_having_an_impact.pdf Date of access: 10 Jan. 2020.

Sorensen, K., Van den Broucke, S., Fullam, J., Doyle, G., Pelikan, J., Slonska, Z. & Brand, H. 2012. Health literacy and public health: Systematic review and integration of definitions and models. *BMC Public Health*, 12(1):80.

South Africa. 2016. Personnel Administration Measures. (Notice 170). *Government Gazette*, 39684, 12 February.

Speller, V., Byrne, J., Dewhirst, S., Almond, P., Mohebati, L., Norman, M., ... Roderick, P. 2010. Developing trainee school teachers' expertise as health promoters. *Health Education*, 110(6):490-507.

Speros, C. 2005. Health literacy: Concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 50(6):633-640.

Steyn, T. 2010. 'n Skoolhoof se perspektief op professionele ontwikkeling – 'n enkele gevallestudie: navorsing- en oorsigartikels. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 50(2):243-260.

Suid-Afrikaanse Skolewet 84 van 1996.

Swart, R.E. & Pettipher, O.R. 2005. Framework for understanding inclusion. In Landsberg, E., Kruger, D. & Nel, N., eds. *Addressing barriers to learning*. Pretoria: Van Schaik. p. 3-21.

Thomas, G. 2013. *How to do your research project: A guide for students in education and applied social science*. London: Sage.

Turner, D.W. 2010. Qualitative interview design: A practical guide for novice investigators. *The Qualitative Report*, 15(3):754-760.

Tzeni, D., Ioannis, A., Athanasios, L. & Amalia, S. 2019. Variation of perceptions of physical education teachers on the principal's level of effectiveness according to their age, gender, years of service in the same school and stage of service. *Journal of Physical Education and Sport*, 19:134-142.

United Nation Education Science and Cultural Organisation. 2005. *Literacy for all: education for all global monitoring report 2006*. Paris.

Van der Westhuizen, C. 2007. Qualitative research designs and data gathering techniques. In Maree, K., ed. *First steps in research*. Pretoria: Van Schaik. p. 70-97.

Webber, C.F., Mentz, K., Scott, S., Okoko, J.M. & Scott, D. 2012. Principal preparation in Kenya, South Africa, and Canada. *Journal of Organizational Change Management*, 27(3):499-519.

Wet op Indiensneming van Opvoeders 76 van 1998.

Weybright, E.H., Caldwell, L.L., Xie, H., Wegner, L. & Smith, E.A., 2017. Predicting secondary school dropout among South African adolescents: a survival analysis approach. *South African Journal of Education*, 37(2).

WGO (World Health Organization Commission on Social Determinants of Health and World Health Organization). 2008. *Closing the gap in a generation: Health equity through action on the social determinants of health: Commission on Social Determinants of Health final report*. Geneva.

WGO (World Health Organization). 1948. *World Health Organisation Constitution: basic documents*. Geneva.

WGO (World Health Organization). 1986. *Ottawa Charter*. Geneva.

WGO (World Health Organization). 1998. *WHO information series on school health. Document five*.
<file:///C:/Users/Africa/Downloads/Tobacco%20Use%20Prevention%20An%20Important%20Entry%20Point%20for%20the%20Development%20of%20Health-Promoting%20schools.pdf> Date of access: 15 Mar. 2017.

WGO (World Health Organization). 1999. *Making a difference*.

WGO (World Health Organization). 2013. *Health literacy: the solid facts*.
<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/128703/e96854.pdf> Date of access: 15 Mar. 2017.

WGO (World Health Organization). 2013. *Intersectoral case study: the health schools programme in South Africa*. Geneva: WHO Regional Office for Africa.

WGO (World Health Organization). 2015. *World Health Organization* [Online].
<http://study.com/academy/lesson/what-is-the-world-health-organization-definition-history-purpose.html> Date of access: 20 Aug. 2019.

WGO (World Health Organization). 2018. *Global standards for health promoting schools*.
https://www.who.int/maternal_child_adolescent/adolescence/global-standards-for-health-promoting-schools-who-unesco.pdf Date of access: 10 Jan. 2020.

Whitley, J., Smith, J.D. & Vaillancourt, T. 2013. Promoting mental health literacy among educators: Critical in school-based prevention and intervention. *Canadian Journal of School Psychology*, 28(1):56-70.

Whitman, C.V. & Aldinger, C.E. eds. 2009. *Case studies in global school health promotion: From research to practice*. Springer Science & Business Media.

Williams, H.A. & Lawson, M.J. 2013. Teachers knowledge and confidence for promoting positive mental health in primary school communities. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 41(2):126-143.

Zareipour, N., Sadaghianifar, A., Valizadeh, R., Alinejad, M., Noorani, S. & Ghogh, G.M. 2017. *The effect of health promoting schools programs in improving the health status of schools in Urmia, North West of Iran*. *International Journal of Pediatrics*, 5(2):4319-4327.

BYLAAG A: Toestemmingsbrief aan die Distrik Direkteur om navorsing te doen

Letter to the District Director

Private Bag X6001, Potchefstroom
South Africa 2520

Tel: 018 299-1111/2222
Web: <http://www.nwu.ac.za>

**School for Educational
Psychology/Special Education**
Tel: 018 299 4765
**Research Ethics Number: NWU-
00780-18-S2**

Attention: The District Director: Dr Kenneth Kaunda District

PERMISSION TO CONDUCT RESEARCH AT HEALTH-PROMOTING SECONDARY SCHOOLS

Dear Sir/Madam

I hereby request permission to conduct research at health-promoting secondary schools in the Dr Kenneth Kaunda District. I am registered for a master's degree (Special Needs Education) at the North-West University (Potchefstroom Campus) under the supervision of Professor JA Rens (cell no. 083 235 2359). The research is about the health literacy perceptions of secondary school principals. I would like to conduct interviews at 8 secondary schools in the North-West Province, with 1 principal who are willing to participate in the study at each school – thus 8 principals in total.

The objectives of the study are:

- to understand how principals perceive health and health promotion in schools;
- to investigate the nature and scope of the knowledge and skills of principals concerning health promotion;
- to examine the various ways by which principals are contributing towards health promotion in schools;

- to investigate the possible barriers that principals are encountering in their health-promoting activities in schools; and
- to develop possible guidelines for principals for the establishment of health-promoting schools.

A qualitative design will be used in conducting the research and the methods for data collection will be in the form of interviews, observation and documents pertaining to the role of the principal in the promotion of health in schools.

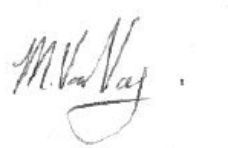
The participants in the study will be a diversity of school principals. They will be interviewed by the researcher in English or Afrikaans. The interviews will take no more than one hour after normal teaching time. The interviews will be audiotaped with the consent of the participants. The interviews will be transcribed and the transcripts stored for seven years in the archives of the North-West University, after which they will be destroyed. The data will be used to develop a framework on how principals can become involved in the promotion of health in schools. A copy of the transcript will be returned to the participants to ensure that no misunderstanding has occurred.

Rest assured that the principles of confidentiality, anonymity and privacy will be adhered to. I have already requested permission to conduct the research from the Provincial Department of Education (GDE) and have been granted permission to do it. (See attached permission.)

Thanking you in advance.

Yours truly

Monique van Voore

Please use the following contact details to refer any inquiries:

Monique van Voore

Tel: 072 819 2160

vanvooremonique@gmail.com

Supervisor:

Professor JA Rens

Julialet.Rens@nwu.ac.za

Cell: 083 235 2359

BYLAAG B: Toestemmingsbrief van die Distrik Direkteur wat toestemming verleen om navorsing te doen

Education and Sport Development
Department of Education and Sport Development
Departement van Onderwys en Sportontwikkeling
Lefapha la Thuto le Tlhabololo ya Metshameko
NORTH WEST PROVINCE

Teemane Building, 8 O.R. Tambo Street,
Potchefstroom
Private Bag X1256, Potchefstroom 2520
Tel: (018) 299-8216 / Fax: 294-8234
e-mail: bmonale@nwpg.gov.za
Office Manager: Linda Nelson - Tel: (018) 299-8264
e-mail: Lnelson@nwpg.gov.za

**OFFICE OF THE DISTRICT DIRECTOR
Dr KENNETH KAUNDA DISTRICT**

Enquiry: P Tyatya; 018 299 8264

Tel:(018) 299 8264 / e-mail : ptyatya@nwpg.gov.za

**To: Dr. Charles Viljoen
North West University
School of Educational Psychology/Special Needs**

18 October 2018

**o.b.o. M. Den Hond
Monique Van Voore
J.M.Keyser**

**From: Mr. B. Monale
District Director**

PERMISSION TO CONDUCT RESEARCH STUDY AT HEALTH PROMOTING SECONDARY SCHOOLS IN THE DR. KENNETH KAUNDA DISTRICT

Reference is made to your undated correspondence which was delivered per courtesy of hand-move on 16th October 2018, regarding the fore-going matter. The content is noted and accordingly, approval is hereby granted to the under-listed students to conduct the research work in Secondary Schools as per your request;

- M. Den Hond
- Monique Van Voore
- J.M.Keyser

Note that the Research Project undertaken must conform to the following provisions:

- That the onus to contact your target schools in Dr. Kenneth Kaunda District about the research and this letter of permission remains with you and the research team, and that participation by schools, principals, teachers and parents in the research project will remain voluntary.
- That the general functionality of the school should not be compromised by the research process, considering that your research will in instances involve the Principals and Educators.
- That the findings of your research will be made available to the NW Department of Education & Sports Development upon request.
- That the principle of confidentiality will be observed in its strictest terms in relation to information sourced from such research.

With our Best Wishes

**Mr. B. Monale
District Director:
Dr. Kenneth Kaunda District**

BYLAAG C: Toestemmingsbrief aan die skoolhoof

Letter to the principals

Private Bag X6001, Potchefstroom
South Africa 2520

Tel: 018 299-1111/2222

Web: <http://www.nwu.ac.za>

**School for Educational
Psychology/Special Education**

Tel: 018 299 4765

Research Ethics Number: NWU-00780-18-S2

PARTICIPANT INFORMATION AND CONSENT FORM

I herewith wish to request your consent to participate in this research, which involves secondary school principals from the Kenneth Kaunda District. Before you give consent, please acquaint yourself with the information below.

The details of the research are as follows:

TITLE OF THE RESEARCH PROJECT:

**Gesondheidsbevordering in skole: 'n kwalitatiewe verkenning van
gesondheidsgeletterdheid by die skoolhoof**

**Health promotion in schools: a Qualitative exploration of health literacy of the school
principal**

ETHICS APPLICATION NUMBER:

NWU-00780-18-S2

PROJECT SUPERVISOR: Professor JA Rens
CONTACT NUMBER: 083 235 2359

MEMBER OF PROJECT TEAM MEd-Student: Monique van Voore
ADDRESS: 29 Malherbe Street, Potchefstroom, 2520
CONTACT NUMBER: 072 819 2160

This study has been approved by the Ethics Committee of the Faculty of Education Sciences of the North-West University and will be conducted according to the ethical guidelines of this committee, which will also act as the university gatekeeper.

What is this research about?

The aims of this research are:

- to establish the meaning of health promotion for principals in secondary schools;
- to determine what knowledge should be available to principals regarding the promotion of health in secondary schools;
- to establish what skills should be available to principals regarding the promotion of health in secondary schools;
- to determine what potential barriers can be seen among principals in promoting health in secondary schools; and
- to determine what can be seen as possible solutions to the barriers faced by principals promoting health in secondary schools.

Participants

- Secondary school principals

What is expected of you as a participant?

As a participant, you are expected to share your knowledge of health, health promotion and health literacy.

Benefits to you as a participant

The participant will possibly learn more about health, health promotion and health literacy.

Risks involved for participants

The participant will have to disclose information about his/her work at school and his/her personal experiences.

Confidentiality and protection of identity

During the interviews, confidentiality will be guaranteed by ensuring that the participant gives informed verbal and written consent after the participant has been fully informed about what the study entails. With an interview, it will not be possible for the participant to stay anonymous, but his/her identity will be protected by not mentioning his/her name during the interview or in the findings and the final dissertation. Neither the name of the school nor any other names that may be mentioned during the interview will be mentioned by the researcher.

Participation in the research is voluntary and the participants may withdraw at any time, without giving reasons for doing so. Such withdrawal from the project will not be held against the participant.

Dissemination of findings

Unpublished dissertation.

If you have any further questions or inquiries regarding your participation in this research, please contact the researchers for more information.

DECLARATION BY PARTICIPANT:

By signing below, I agree to take part in a research study titled:

Gesondheidsbevordering in skole: 'n kwalitatiewe verkenning van gesondheidsgeletterdheid by die skoolhoof

Health promotion in schools: a Qualitative exploration of health literacy of the school principal

I declare that:

- I have read this information and consent form and understand what is expected of me in the research;
- I have had a chance to ask questions to the researcher and all my questions have been adequately answered;
- I understand that taking part in this study is voluntary and I have not been pressured to take part in it;
- I may choose to leave the study at any time and will not be penalised or subjected to prejudice in any way; and
- I may be asked to leave the research process before it is finished if the researcher feels that it is in my best interest, or if I do not follow the research procedures as agreed to.

Signed at (place) _____ on (date) ____/____/2019

Signature of participant

Signature of witness

BYLAAG D: Onderhoudsvrae

Private Bag X6001, Potchefstroom
South Africa 2520

Tel: 018 299-1111/2222

Web: <http://www.nwu.ac.za>

**School for Educational Psychology/Special
Education**

Tel: 018 299 4765

Research Ethics Number: NWU-00780-18-S2

ONDERHOUDSVRAE VIR SKOOLHOOFDE

1.1 Primêre navorsingsvraag

Wat behels die persepsies van skoolhoofde in sekondêre skole met betrekking tot gesondheidsgeletterdheid in skole?

1.1 Primary research question

What entails the perception of secondary school principals regarding health literacy in schools?

1.2 Sekondêre navorsingsvrae

1. As skoolhoof wat dink jy is die rol van die skool in die samelewing?
2. Wat verstaan jy onder die term gesondheid?
3. Wat is jou opinies / perspektief van die bevordering van gesondheid in skole?
4. Watter kennis dink jy moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?
5. Watter vaardighede dink jy moet 'n skoolhoof kan hê om gesondheid te kan bevorder in skole?
6. Watter hindernisse ervaar 'n skoolhoof in die bevordering van gesondheid?
7. Watter oplossings dink jy is daar tot die probleme van die bevordering van gesondheid?

8. Is daar enige ander vrae, aanbevelings of opinies wat jy het in terme van die vrae oor gesondheidsbevordering?

Secondary research questions

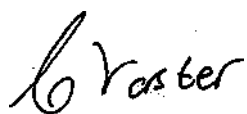
1. As the school principal, how do you view the role of the school in society?
2. What do you understand about the term health?
3. What do you know about health promotion within the school setting?
4. What knowledge should a school principal acquire to promote health in a school environment?
5. What skills should a principal possess in order to promote health in a school setting?
6. What barriers prevent health promotion in your school?
7. What interventions do you think should be put into place in order to reduce the barriers?
8. Do you have any questions, recommendations or opinions regarding the questions of health promotion?

BYLAAG E: Sertifikaat van tegniese en taalversorging

VERKLARING

Hiermee verklaar ek, C Vorster (ID: 710924 0034 084), Taalversorger en Vertaler en lid van die Suid-Afrikaanse Vertalersinstituut (SAVI lidnommer 1003172) dat ek die skripsie van me MAL Van Voore van die Noordwes Universiteit (studentenommer: 23884274) taalkundig en tegnies versorg het.

Titel van die skripsie: Gesondheidsbevordering in skole: 'n kwalitatiewe verkenning van gesondheidsgeletterdheid by die skoolhoof in sekondêre skole

11 Mei 2020

C Vorster

Datum

BYLAAG F: Etiekklaring

Fakulteit Opvoedkunde / Faculty Education
Privaatsak / Private Bag X6001, Potchefstroom
Suid-Afrika / South Africa 2520
T: 018 299 4656
F: 086 661 8589
<http://www.nwu.ac.za>
6 April 2020

To Whom It May Concern

I hereby confirm that the ethics application, as stated below, is approved by the Ethics Committee of the Faculty of Education at the meeting on 5 April 2019.

Ethics number: NWU-00780-18-A2

Project head: Prof J Rens

Project team: Ms M van Voore

Title: Sekondêre skoolhoofde se persepsies van gesondheidsgeletterdheid

Period: 5 April 2019 – 5 April 2020

Risk level: Low

Should you have further enquiries in this regard, you are welcome to contact Prof Jako Olivier at 018 285 2078 or by email at Jako.Olivier@nwu.ac.za or Ms Erna Greyling at 018 299 4656 or by email at

Erna.Greyling@nwu.ac.za .

Yours sincerely

Prof J Olivier

Chair Edu-REC

BYLAAG G: Voorbeelde van transkripsies van onderhoude wat gevoer is

Onderhoude 1 – 8 (volg)

1 **ONDERHOUD 1**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 21 Mei 2019**

5 **Tyd: 11:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV. As skoolhoof wat dink meneer is die rol van die skool in die samelewing/gemeenskap ?**

12 **D1.** Hoofsaaklik wat ek van weet, ons moet dien, ons moet die gemeenskap dien. Ons moet heeltyd eintlik uitreik na die
13 gemeenskap toe, veral in onse tipe gemeenskappe kry jy die geval waar jou ouers is nie baie na aan die skool nie hulle
14 beweeg maar bietjie ver van die skole af en uhm van die skool se kant af moet jy maar uitreik na hulle toe om om om
15 hulle betrokke te kry by die skool.

16 **OR.** As Meneer nog iets het oor die rol van die skool?

17 **D1.** Dis omtrent dit, ons moet uitreik na die gemeenskap, want dit is die skool wat in 'n groot mate.....kyk ons het baie
18 dissiplinêre probleme, ons sukkel baie met dissipline en uh dit is in die skool waar jy in 'n mate miskien nie honderd
19 persent nie maar jy kan 'n verskil maak, want ek het ontdek dat kinders in 'n jaar se tyd vir my pa sê en uh dan leer hulle
20 van jou af hulle kyk heeltyd na jou gedrag en so groot soos wat hulle is dan leer hulle van jou af. Ek dink dit is die rol wat
21 ons moet speel in ons se gemeenskappe en ons moet maar uitreik en hulle dien.

22 **OR.** Ok ja, goed beantwoord dankie. Die tweede vraag is.

23 **OV. Wat verstaan Meneer onder die term gesondheid ? Wat beteken gesondheid vir meneer ?**

24 **D1.** Gesondheid vir my is.....om jouself te beveilig, weg te wees van of dit wat jou negatief kan beïnvloed....., want dit is
25 nie noodwendig 'n virus of 'n kiem wat jou siek maak nie dit strek mos baie verder dit gaan oor stres dit gaan oor 'n hele
26 klompie dinge wat wat jou gesondheid kan affekteer so vir my is dit 'n kwessie van jy moet maar probeer aanpas ek weet
27 nie ek weet nie antwoord ek jou vraag reg nie....

28 **OR.** Nee dis reg....

29 **D1.** Jy moet maar by jou omgewing aanpas en dan gaan jy selektief moet wees. Jy moet maar kyk wat gaan jy toelaat om
30 jou spasie te betree en wat gaan jy vêr van jou af weg hou om jouself te beskerm en wat dit ook al mag wees.

31 **OR.** Ok, en dan die derde vraag is.

32 **OV. Wat is meneer se opinies/perspektief/verstaan van die bevordering van gesondheid in skole ?**

33 **D1.** Uhm...ons se kinders moet geleer word, veral as jy kyk na ons omgewing. Kyk gesondheid om uit jou omgewing uit,
34 kyk hoeveel tyd spandeer ons in ons skole sewe tot agt ure in sommige gevalle meer, so jy moet daardie omgewing van
35 jou moet jy so gesond as moontlik hou. Hou jou omgewing skoon, hou jou omgewing gesond en dan ek dink dan kan jou
36 omgewing na jou kyk. So met ander woorde ons sal ons se kinders moet leer. Dit begin maar in elk geval by opvoeding.
37 Opvoeding speel 'n belangrike rol daar om gesondheid te bevorder. Ons moet ons se kinders leer en opvoed...waarom is
38 gesondheid belangrik en veral vir jouself as persoon en kyk wat doen ons aan ons omgewing wat doen ons aan
39 uhm....wat sê hulle....wat noem hulle die waar....ons ons se die atmosfeer wat ookal beskadig neh....daardie tipe
40 dinge so ons moet ons se kinders leer ons kan nie mors ons se plek, vuil los en daardie tipe dinge, jy moet na jouself en
41 jou persoonlike higiëne kyk daardie tipe dinge. Kyk ons skool dien ons se ons se baie arm gemeenskappe, dele van
42 Promosa as jy gaan kyk byvoorbeeld na ons se “by pay” as jy gaan kyk na ons se aksie park as jy gaan kyk na uhm die
43 nuwe gebied wat nou ontstaan het sommer so rof daar, daar is nie eers toilet fasiliteite nie, sulke tipe dinge. Die kinders
44 kom daar uit. Dit wat die kinders by die huis geleer het en nou pas hulle dit by die skool toe, so dit is 'n kwessie van jy

45 moet maar weer die ekstra myl loop van die skool se kant af om opvoeding of om gesondheid te bevorder, so jy sal
46 daardie kind moet leer. Hulle kom uit, ek weet nie kan ek dit so noem nie, hulle kom uit rou omgewing en daar is sekere
47 goed wat ons se kinders nie geleer word nie, hulle weet nie van beter nie, daarom sê ek as my vertrekpunt vir my ons
48 gaan hulle moet leer.

49 **OR.** Ok, die volgende vragie.

50 **OV. Watter kennis dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole ? Watter kennis vir**
51 **die klaskamer vir die skool ?**

52 **D1.** Watter kennis moet ek het? Watter kennis moet ons hê wat moet die personeel hê? Die kennis wat jy moet het is, is is
53 is is basiese dinge soos persoonlike higiëne, jou omgewing en uhm stres, al daardie tipe dinge. Eintlik moet 'n mens 'n
54 baie wye kennis het, maar waar kry mens die kennis, waar gaan mens die kennis vandaan kry? As jy vat ons wat nou al
55 ou onderwysers is, jy moet nou nuwe dinge eintlik aanleer, kyk ek meen dit wat vandag jou gesondheid bedreig het 'n
56 paar jaar gelede nie mens se gesondheid bedreig nie, dinge het, die samelewing of nee die lewe het in 'n ware ...ek weet
57 nie kan 'n mens sê dit het geevolwe nie, maar dinge is net nie meer dieselfde nie. As ek dink as kind hoe het ons gespeel,
58 en jy kon in die grond speel en van daardie grond het ons geëet en jy het niks oorgekom nie, vandag as 'n kind in
59 dieselfde sand en grond speel dan word som van hulle siek, dinge is net nie meer dieselfde nie. Die omgewing het
60 verander, die omgewing is nie meer so gesond nie. Besoedeling onder andere is een van die groot faktore en uhm ons
61 kyk net nie na ons omgewing nie, so ek dink 'n mens moet geleer word.

62 **OR.** So hoe kan 'n mens na die omgewing kyk? (opvolg vraag)

63 **D1.** 'n Mens moet goed geleer word, die beginsel as jy 'n gesonde samelewing wil hê, begin dit in elk geval by opvoeding.
64 Ons moet opgevoed word, mense moet opgevoed word, geleer word dis die kennis waaroor jy moet beskik ten einde
65 daardie een wat niks weet, iets aan hom te kan oordra, want wat ons het is basies. Ons het die basiese kennis, dit is jy

66 moet skoon wees, jy moet jouself was, jy moet jouself netjies aantrek. Maar wat van die kind byvoorbeeld wat uit die huis
67 uitkom waar hy nie eers die gerieflikheid het om te kan was nie, kyk hulle het glad nie spoel water of lopende water in
68 uhm....wat is die omgewing se naam daar in die agter kant nie, daar is nie toiletgeriewe nie ensomeer ensomeer
69 ensomeer en ek bedoel dit is wat jy kinders moet leer die basiese dingetjies. Dit is wat jy vir hulle kan leer, maar soos die
70 tyd verander het dinge al hoe moeiliker geraak.

71 **OR.** Ok, kom ons gaan maar aan.

72 **OV.Watter vaardighede dink meneer moet 'n skoolhoof kan hê om gesondheid te kan bevorder in skole?**

73 **OR.** Ek weet die vraag klink amper dieselfde, soos watter kennis, maar watter vaardighede moet die skoolhoof het?

74 **D1.** Die doen?

75 **OR.** Ja, die doen in die skool om gesondheid te bevorder.

76 **D1.** Jy moet, jy moet, jy moet wel belese wees om sekere dinge te kan doen nê, om seker vaardighede te kan
77 aanleer...wow ek moet nou dink.....jy sal byvoorbeeld...jy moet iemand wees wat absoluut betrokke is by die skool. Ek sal
78 byvoorbeeld die heeltid verwag dat ek as hoof die skool terrein patroleer van tyd tot tyd om te kyk wat gaan aan op die
79 skool, ek sal byvoorbeeld sonder waarskuwing in die toilette stap om te kyk wat gaan daar aan sodat jy mense wat moet
80 skoonhou ensomeer op hulle tone kan hou...jy moet, jy moet hands on wees...ek dink een van jou vaardighede as hoof jy
81 moet hands on wees, want....sodat jy ingelig kan wees, as jy hands on is gaan jy ingelig wees oor wat aan gaan in jou
82 skool sodat jy kan dit kan affilter na die res van die van die personeel en so en dan natuurlik na die leerders. Ek dink een
83 van jou vaardighede sal wees jy moet, jy sal ook baie streng moet wees....een van jou vaardighede sal wees jy sal moet
84 streng wees, want mens kan baie maklik dit mis kyk en dit oor sien en sê nee ok dit kan maar verby gaan, terwyl dit 'n
85 ding is wat jy onmiddelik moet kan aanspreek en sê die is ontoelaatbaar en dit mag nie gebeur in skole nie....sulke tipe
86 dinge..

87 **OR.** Het meneer dalk nog inligting in die L.O gebied? (opvolg vraag)

88 **D1.** Ja

89 **OR.** Meneer major mos in L.O?

90 **D1.** Nee, ek is in sosiale wetenskappe, maar hulle hulle die department het gevoel hulle sit uhm Lewensoriëntering

91 saam...saam met dit.

92 **OR.** En dit is eintlik ook 'n vak op sy eie.

93 **D1.** Dit is 'n vak op sy eie, maar hulle sit dit ongelukkig saam en ek is oorhoofs verantwoordelik vir dit.

94 **OR.** En in daardie module, hoe kan of watter vaardighede kan die skoolhoof het om gesondheid in daardie vak te

95 bevorder?(opvolg vraag)

96 **D1.** In die module Lewensoriëntering te bevorder. Jy moet maar die vak ook ken, jy moet die vak ken, want in die vak self

97 leer hulle daai daai is van die dingetjies wat hulle ook oplet...hulle lê klem op dit en gesondheid en kyk uit na gesondheid.

98 Kyk gesondheid strek mos...dis 'n breë ...dis 'n breë spektrum...nie net fisies nie....dit is mentally, dit is emosioneel dit is

99 wat ook al, ja dit is 'n klomp dinge wat daarmee gepaard gaan en uh.....dit is goedjies wat hulle in die vak hanteer. Kyk

100 soos jou kinders doen...liggaams oefeninge, hulle doen liggaams oefeninge en uh ons weet dit is waar uh byvoorbeeld

101 daar was 'n windstilte as ek dit so kan noem...waar hulle ek weet toe ons op skool was was daar liggaams oefeninge

102 was'n vak by die skool, ons moes 'n periode het waar...net vir dit, en dan was daar voorligting gewees en in die

103 voorligting....daar was 'n vak voorligting en in die vak voorligting was daar goedjies soos gesondheid en persoonlike

104 higiëne...in die vak gesondheidleer was daar ook daai jare op skool gewees...die vak gesondheidsleer en in die vak kon

105 ons daai goedjies alles leer, toe het hulle gekom met die Lewensoriëntering en Lewensoriëntering het van die goedjies

106 geinkorporeer en dit as een vak gemaak en dit is mos nou natuurlik 'n bietjie van die en 'n bietjie van daai en jy moet nou

107 kennis en vaardighede daaruit leer.

108 **OR.** Ok, en is dit te min?

109 **D1.** Dis te min, as jy as jy...jy sien as jy so 'n wye gebied soos gesondheid vat dan kan jy hom nie in een ding in vasdruk
110 nie...kyk soos liggaams oefeninge op sy eie wat 'n groot rol speel in 'n persoon se gesondheid nê...waar hy op sy eie
111 gewees het en daar was 'n periode voorsien vir dit en daar kon jy regtig oefen...fisies geoefen dat die sweet loop, vandag
112 is dit meer window dressing en met Lewensoriëntering is dit meer 'n window dressing...kinders dans 'n bietjie want hulle
113 wil by bly met die tyd, kyk kinders stel vandag meer belang om te dans as om 'n bietjie fisiese oefeninge te doen en
114 liggaamsoefeninge...ek weet nie dans is seker ook 'n mate van oefening, maar dit is meer gemakliker....dit pas my beter
115 as wat ek myself moet strek ensomeer ensomeer ja dit, maar as jy die vak gesondheidsleer soos ons hom gehad het daai
116 jare dan het hulle hom vir jou in diepte geleer...jyt dit in diepte geleer want hy het van die primêre skool gekom tot en met
117 graad 7, graad 8, graad 9 of standard 7 daai jare het jy gesondheidsleer gedoen en daar kon jy dit, hulle kon vir jou die
118 basiese dinge soos voor ek gaan eet moet ek my hande was...ek meen dis klein maar dit maak 'n groot verskil...

119 **OR.** Ja presies..

120 **D1.** En vir 'n onderwyser om daai vak aan te bied, moet jy daardie kennis hê, om daai vak destyds vir die kinders te kon
121 gee...maar vandag hoef jy nie veel te weet oor Lewensoriëntering nie....want die inligting daar is baie min dis baie
122 elementer...dis baie min.

123 **OR.** Hmmm...Kom ons gaan aan na die volgende vraag. Ok, die volgende vraag is...

124 **OV.** Watter hindernisse ervaar meneer om gesondheid te bevorder in die skool? Watter probleme of wat keer jou
125 om dit te kan bevorder in die skool?

126 **D1.** By ons in die skool kan ek vir jou sê finansies, geld is 'n groot probleem onder andere kyk soos ons se
127 toilette..verskoon tog...die skool was destyds gebou om iets soos 600 kinders te kan bedien...600 kinders, vandag sit ons
128 met 1200...dit wil sê dit is dubbel dit waarvoor hy gebou was en die toilette is dus vir daardie 600 kinders byvoorbeeld,

129 maar nou bedien hy 1200 en dis dubbel die getal en wat beteken die bestuur van die skool moet dan die heelyd sorg dat
130 daardie goed in 'n werkende toestand bly, maar as jy die nodige finansies het sal jy byvoorbeeld nog kan bou, nog 'n
131 badkamer kan bou om vir die ander 600 wat by is...vir hulle dit makliker kan maak en vir hulle geriefliker kan maak en
132 meer higiënies kan maak ensomeer ensomeer....en uh as jy byvoorbeeld kyk na ons se speelterrein vir 'n 1200 kinders
133 en dit is ongemaklik....dit is ongemaklik....ja dit is net so, ons se kinders vertrap amper mekaar...nou is die skool 'n no
134 fees skool...die kinders kry kos ook by die skool...die plek waar ons vir hulle kos voorsien kan ons nie instand hou want
135 die geld wat die department voorsien is uitsluitlik vir die kos, want daar is voorskrifte maar intussen moet daai plek mos
136 instand gehou word, dit moet geonderhou word, die gebou waarin die kos voorberei word, waar hulle kom sit en eet moet
137 instand gehou word en dit is waar ons gebreke bly, ons het nie die finansies om die plek in 'n goeie toestand te hou nie,
138 maar in dieselfde tyd kom daardie mense wat kom kyk of die kinders reg eet want hulle het 'n spesifieke uh...uh...wat sê
139 'n mens 'n menu en jy moet by daardie menu bly...jy kan nie afwyk van dit af nie,dis 'n menu per week....dit kom van die
140 department af....dit is die department van onderwys met oorleg met hulle ja....kyk hulle het hulle het natuurlik hulle eie
141 dieticians...wat die spyskaart vir hulle opstel...so dit is wat gebeur...so ons het nie die finansies om die plek byvoorbeeld
142 in stand te hou nie....en daar waar jy vir kinders kos voorberei daar waar jy sit en eet....kyk ons probeer ons uiterste bes
143 om daai plek ten minste skoon te hou, al kan ek nou nie iets doen aan die verf wat afdop of die muur nie kan ek ten
144 minste die vloer skoon hou die oppervlak waar die kind gaan sit en eet kan ek darm dit skoon hou en die bordjies en die
145 bakkies waaruit hulle eet dit darm probeer skoon hou, dan dink ek het ons halfpad darm gewen al en dan voorsien ons vir
146 hulle darm ook wasbakke daarso...dit is nou nie lopende water daar waar hulle hande was nie maar daar is 'n seepie
147 daar.....

148 **OR.** Ons kom nog daar, by die oplossings. Maar is daar enige ander probleme of hindernisse wat die skool keer om meer
149 gesond te wees ? (opvolg vraag)

150 **D1.** Ja kyk ons se kinders is nie baie ingenome nie, hulle is nie baie gesondheids bewus nie en dis 'n probleem. Hulle sal
 151 byvoorbeeld die kingsley koeldrank.....daai koeldrank bevat so baie suiker....ongelooflik baie suiker en dan die pakkies
 152 chips wat hulle eet...daai met die kleursel en die verskillende goedjies in daai is goedjies wat 'n geweldige geweldige
 153 negatiewe effek op ons se kinders se gesondheid het, maar hulle jy kan hulle nie weghou van dit af nie....hulle eet dit.
 154 **OR.** Verkoop hulle dit by die skool?

155 **D1.** Ja hulle verkoop dit by die skool, kyk ons laat ons se ouers toe om in te kom sodat ons dit ook kan kontroleer en ons
 156 kan sien wat hulle aan die kinders verkoop...sodat hulle nou nie onwettige goed aan die kinders verkoop nie.

157 **OR.** Dan sit hulle 'n tafel op en hulle verkoop uit die skool uit?

158 **D1.** Ja, hulle sit 'n tafel op en verkoop uit die skool uit. Ons het natuurlik beter planne vir die toekoms....

159 **OR.** Snoepie gewys ?

160 **D1.** Die skool wil ons nie so seer by 'n snoepie betrek nie, want ons wil die ouers geleentheid gee om 'n entrepreneur te
 161 wees...nie dat die skool dit nie nodig het nie, die skool het die geld nodig maar ons gemeenskap....ons gemeenskap het
 162 die geld nog meer nodig om te oorleef. Ons het omtrent 7 verskillende groepies ouers wat inkom en dan aan die kinders
 163 kom verkoop...so help ons die gemeenskap om uit te reik na die gemeenskap toe en ons kry ten minste vir hulle hier.

164 **OR.** Dan verkoop hulle goed wat ongesond is?

165 **D1.** Dit is ongelukkig so, maar ten minste nie goed wat onwettig is nie.

166 **OR.** Soos dagga of wat ?

167 **D1.** Ja

168 **OR.** Het julle sulke probleem hier by die skool ? Soos dwelm en drank misbruik ?

169 **D1.** Nee gelukkig nie, weet jy nê ons moet vir die Here baie dankbaar wees vir dit, dat ons nie werklik sulke harde
 170 probleme het nie. Ons het so paar seuns...so hier en daar sal een 'n kans vat dan kom hulle in met die dagga om dit te

171 rook, maar as ons dit optel dan spreek ons dit aan, maar ons het nie 'n probleme wat ons sê yoh ons het 'n probleem en
 172 ons kan dit nie hanteer nie, ja ons is nog in beheer van dit.

173 **OR.** Ja in baie skole gaan dit maar rof.

174 **D1.** Nee ons is nog in beheer van dit.

175 **OR.** Veral in Hoërskole.

176 **D1.** Maar daarom sê ek die skool is aanvanklik gebou vir 600 leerders en ons sit met 1200. Dit is moeiliker om heeltemal
 177 die hele ding dop te hou nê, want want want wat baie van die kinders doen is nou gaan hulle na die agter geboue om
 178 moeilikheid te doen, en wanneer dit terrein diens is dan gaan kyk mens mos nie agter die geboue nie en dis waar die
 179 kwaad doeners is.

180 **OR.** Sjoek.Ok.

181 **OV. Watter oplossings dink meneer is daar tot die probleem van die bevordering van gesondheid?**

182 **D1.** Een van ons se oplossings sou wees as ons ons se ouers kan meer betrek, waar ons se ouers ons meer kan help
 183 met fondsinsamelings...fondsinsamelings vir die skool dat ons byvoorbeeld een van die dinge dat ons vir ons se meisie
 184 kinders ons se dogters sanitêre doekies en wat ook al hulle nodig het en die tipe dinge ons dit vir hulle gee...'n spesiale
 185 plek waar hulle dit kan kry en niks bedreig hulle daar...veral vir ons se dames...en dit is nou van 'n leerder tot by 'n
 186 personeel lid as'n mens vir hulle voorsiening kan maak.

187 **OR.** Meneer het netnou iets gesê van wasbakke...

188 **D1.** Ja ja, as ons lopende water en wasbakke vir ons kinders beskikbaar kan maak, want nou was ek my hande alhoewel
 189 ek dit met 'n bietjie seep was en afspoel in die wasbak met dieselfde water is dit ongelukkig 'n probleem....'n oplossing
 190 sou wees om lopende water daar te kon hê waar jy jou handjies gaan was ...dit sou vir ons baie beter gewees
 191 het....lopende water, maar ons het ongelukkig nie die fasiliteite vir dit nie.

192 **OR.** En wat van die lekkers probleem en die kingsley koeldrank, is daar nie oplossings vir dit nie ? (opvolg vraag)

193 **OR.** So vir die finansies probleem sal meneer sê sal julle fondsinsamelings kan hou om die badkamers te verbeter en die

194 terrein....

195 **D1.** Die terrein bietjie meer veiliger te maak vir ons se kinders, as ons byvoorbeeld...kyk ons het sekuriteit, maar die

196 sekuriteit is net by die hek...ons kan nie meer mense aanstel nie.

197 **OR.** O...julle het darm sekuriteit.

198 **D1.** Ja ons het sekuriteit, gedurende die dag is hulle net by die hek en dan nou natuurlik in die aand sal hulle op die

199 terrein wees, maar ons sal graag wou gehad het hulle moes gedurende skooltyd op die perseel ook gewees het op die

200 terrein saam met die kinders tussen die kinders sodat hulle kan kyk dat dit met die kinders goed gaan...sodat daar niks

201 ongewens van buite...kyk dit is niks om vir iemand daar deur die heining vir 'n kind iets te gee of te verkoop...ons het

202 probeer om dit 'n bietjie veiliger te maak...daarom sal jy sien die heining is dubbel...hys 'n meter...die een is 'n meter weg

203 van die ander een sodat jy nie jou hand kan deurstee en iets vat van iemand af nie.

204 **OR.** Wow...dis interessant.

205 **D1.** Ja

206 **OR.** En die uhm snoepie? Die goedjies wat hulle verkoop? Is daar nie 'n oplossing vir dit dalk nie?

207 **D1.** Weet jy wat, kingsley is ongelukkig die helfte prys van die prys wat jy vir coke byvoorbeeld sou betaal het, want dit is

208 wat ons se kinders kan bekostig. 'n Kind kan vandag by die skool....kyk alhoewel hulle kos kry by die voedingskema so

209 10h...maar as dit hier by 1h kom dan is daai kind weer honger so dan wil hulle weer eet, dan gaan hulle daai eet. Vandag

210 kan 'n kind met 'n R5 kom en hy kan regtig hy kan behoorlik eet met dit wat hulle op die skool verkoop...jy kan vir jou 'n

211 vetkoek koop....'n vetkoek wissel van R1.50 tot R3...so as jy 'n R5 het kan jy koop....jy kan koop...daai pakkies chips wat

212 hulle het is so 50c tot 'n R1...hulle kan koop, kyk hoe vêr strek die R5 al....so dit gaan moeilik wees om daai tipe

213 dingetjies van hulle af weg te vat, want dit is wat hulle kan bekostig...as ons 'n alternatief kan kry deur kos aan hulle te
214 voorsien...maar kyk waantoe gaan dit alweer....geld.

215 **OR.** Sjoë, ok.

216 **OV. Is daar enige ander vrae, aanbevelings of opinies wat meneer het in terme van die vrae of**
217 **gesondheidsbevordering?**

218 **D1.** Wat ons sal graag wil hê is as julle nou lekker navorsing gedoen het, dat julle ons een of ander tyd lekker
219 terugvoering kan gee en ons te help met oplossings...dit sal baie welkom wees, want ons is al foos gedink want ons moet
220 die heelyd aanpas...as jy dit toepas dan is dit alweer 'n ander ding wat daar gebeur. So jy moet die heelyd
221 aanpas....soos wat die tyd verander moet jy die heelyd aanpas. Jou grootste bedreiging vir 'n skool kom van buite af,
222 daarom sê ek jy moet jou ouers betrek, die ouers se samewerking...as jy nie die ouers se samewerking het nie dan sal hy
223 verby die skool loop en sien 'n kind klim oor die hek dan gaan hy niks doen nie, maar as jy jou ouer betrokke het by jou
224 skool en jou ouers stel belang in jou skool dan gaan hulle sê "nee nee nee jy mag nie dit doen nie".

225 **OR.** Hoe kry julle die ouers betrokke by die skool? (opvolg vraag)

226 **D1.** Ons se ouers.....ons het fantasties genoeg hierdie jaar 'n baie baie baie sterk beheerliggaam.

227 **OR.** Ok

228 **D1.** Ja, en hulle is heelwat in die gemeenskap betrokke....hulle kry die ouers tot by die skool. Ja die ouers is betrokke, en
229 baie van die ouers is kinders wat ons 'n hele paar jaar gelede geonderwys het.

230 **OR.** So hulle is heelwat jong ouers?

231 **D1.** Ja die meeste van die ouers is jong ouers. Maar dan het ons ongelukkig ook die probleem waar ons kinders van buite
232 het...kinders van buite en dan ander omgewings byvoorbeeld as jy nou vat extension...uitbreiding 11 daai kant, dis baie
233 vêr hier vanaf...dis mos daar op die Klerksdorp pad op die N12...ja ons het kinders van daar af. Die kinders stap....baie

234 vêr en hulle lewens is in gevaar. Hierdie jaar het daar darm niks gebeur nie, maar verlede jaar was 'n paar van hulle
235 geroof oppad skool toe en so. Maar gelukkig, hierdie jaar niks. Dan het ons natuurlik ons se....gelukkig kan die skole mos
236 nou 'n polisie man aanneem, daai adopt a cop en hulle is ook betrokke by die skool. So hulle help ook met die dwelms so
237 ons het nie regtig 'n probleem met dwelms nie.

238 **OR.** So die polisie is op stand by?

239 **D1.** Die polisie is daar vir ons. Daar is 'n spesifieke polisieman wat behoort aan die skool, hy is deel van die skool en ons
240 se personeel. En dan natuurlik het ons 'n reëling met hulle die offisier kom net in na die skool toe en dan kom hulle met
241 die honde eenheid en dan gaan hulle deur die skool, die kinders wissel nie nou nie ons gaan vir die volgende 3 of 4
242 periodes net in onse klasse bly en dan kom die polisie en hulle gaan deur die skool en dit is een van ons se
243 gesondheids...dit help ook.

244 **OR.** Een van die gesondheidsoplossings ?

245 **D1.** Een van die gesondheidsoplossings ja.

246 **OR.** Ok.

247 **D1.** Die polisie kry soos wapens by hulle, so dit strek vêr.

248 **OR.** Sjoë ek is beindruk. Maar ons is nou aan die einde van die onderhoud. Baie dankie meneer, ek kan sommer heeldag
249 na meneer luister.

1 **ONDERHOUD 2**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 26 Mei 2019**

5 **Tyd: 10:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV.As the school principal, how do you view the role of the school in the community?**

12 **D2.** The school plays a major major role, the school....the school...the school actually is a...is a...is like a one-stop shop
13 for the community....you see, that's where....that's where everything centers around a school for example sports, the
14 school must be such that even the community can come in and use facilities for sports, the library....the library should be
15 open for the community....you see. The school hall must be used by the community as a community hall...you know, the
16 classrooms you know...when the community has like uhm training you know they must be able to use the school, so that
17 the school is like a it must be used like a temple in the past, our forefathers used the temples as places of
18 worship...places where planning, places of business...that is what it must be like, the school must have vegetable
19 gardens where where the community can come in and even maybe buy something from the school so that the school
20 can raise funds....the school must buzz with activities...from Monday to Sunday churches who don't have uhm....that
21 do not have uhm...buildings where they can go and worship they must come to the school and also the school must at
22 least...they must at least contribute something to the school as part of the fundraising project.....the school is a buzz of
23 activities it must be like a festival...you know and only then...then the community will value the school and protect the
24 school and then they will feel this is our place...this is how a school must be. A school must be like a center of teaching

25 people about issues of health...the centre of teaching people about businesses...you know....and basically all the
26 subjects must be alive....so you can imagine if all the subjects are alive then it means the school itself must be alive as
27 well....so the school is live itself, so the learners must bring their subjects to life and once they do that the school is the
28 center it's the community itself...you see...

29 **OR.** Wow...that's true.

30 **D2.** So that's how....that's how I think of a school and that is what I want to turn this school into you see uhm....when they
31 are...when they are ...funerals the community can come in ...of course contributing something to the school....when there
32 are weddings....they may use the hall....the school is the community. When we have international events like sports
33 activities ...the school must rent out that out to the athletics maybe...ASSA for example....you see. That's what a school
34 must be.

35 **OR.** Ok, the next question.

36 **OV. What do you as the principal of the school, how do you understand the term health ?**

37 **D2.** Usually I dissect health. I break it into three parts, your spiritual path, your mental path, your physical path. So health
38 is a is the condition where all these areas of a human being acts in its highest level of potential...highest potential, so
39 when we say health then we say you live a quality life in all those areas and there must be balance...so so so...health is
40 that state of being balanced and giving out your potential and your best...to life and to the community and the people
41 around you...so that is that is that is health and at the same time feeling happy...you see as we do those things you'll feel
42 happy its automatic that state when you go around people smiling because they know they can fall back on you for
43 everything you see...that state of where you meet people out there you greet each other that state where you have no
44 fear you see people feel secure and safe you know...physically that state where we love each other ja you see. So that
45 state is a is what I call health is that state and all these things starts with the mind right...so having a healthy mind and of

46 course physically having a healthy brain you know and uh...developed brain...I can go on and on...this thing of
47 health...because health it also touches on your mother and it touches on your father, but especially your mother...who
48 when you were in their womb they gave you what what supplements and what they were suppose to give you and stay
49 away from things like alcohol from smoking from all those things and having a healthy mother and a healthy parent so
50 it's a it's a broad broad very broad concept but if I were to summarize it health is a state where you feel not that you feel
51 actually you do things you you act out a a in a way that contributes to society in a positive way you know because
52 they do things negatively, you can do things negatively really....I can go for example I'm the principal of the school but I'm
53 I'm using the money of the school for my own advantage...corruption. I'm the principal of the school but you don't even
54 want to come in my office...you know I'm the principal of the school but I can't even make the learners laugh about what
55 they do but health is all those things health is like paradise my sister.....health is paradise

56 **OR.** Wow it's true, health is paradise.

57 **D2.** Yes it's paradise...

58 **OV.What do you as the school principal know about health promotion within the school context?**

59 **D2.** Within the school context health promotion is when we teach during Life Orientation you know...wow again this is very
60 very deep but it starts with Life Orientation...when learners are taught about....taught about uhm....about the performance
61 that I talked about...the high performance and in different ways...your issues like different types of illnesses you know...if
62 it's like ...let me put it broadly ...when you are sick how do you conduct yourself in such a way that you become healthy
63 again right...in other words in in in in a way that will help you say uh uh uh I don't want to use the word healthy
64 because we talked about health you know, but for me optimally...that sort of sick or illness no longer inflict on me uh and
65 then when you are healthy and you don't get any illnesses neh...how do you live in a way that will prevent that illness or
66 getting sick...in all areas you know ...like those relationships like I said spiritually, like those mentally and then the

67 body...because ja. So that is that and uhm health also ja there are there are things like uh....I want to talk principal
68 because there are a lot of things like uh....

69 **OR.** If I could perhaps rephrase this question to what is your opinion about health promotion in schools? (opvolg vraag)

70 **D1.** On health promotion?....Ja uh.....ja...the principal must ensure that there are structures to promote health things like
71 having a school board we call the cancer board committee uhm....which is also the peer.
72 Having environmental clubs where learners look after the environment.

73 **OR.** I think sir you might have answered one of the other questions now, but let's go to the next question....maybe you
74 can just repeat that.

75 **OV.What type of knowledge do you think principles should have to promote health in schools?**

76 **OR.** To implement...

77 **D2.** We must know those policies....white paper 6, inclusive and education...they must know that uh...they must know
78 those policies, they must know how to implement them and the regulations, the laws that govern promotion in our schools
79 so this integrated policy where we integrate all the other departments, the principal must know those and what is very
80 important again....like I said the principal needs to know which structures must be there in the school that will sustain
81 health promotion in the schools you know like I've said in the cancer board, the peer education groups, the safety of the
82 school...we have a committee that looks after the safety policy of the school and safety includes many things it includes
83 even health issues you know like uh health and then the policies of how the SGB should be run, the sub committees of
84 the SGB that includes the parents there you know....it's very very important that we sustain what is done in the school into
85 the families into the homes of the kids....it's very important.

86 **OR.** Ok then.

87 **OV.What are the skills that the school principal must have to promote health in the schools?**

88 **OR.** It's the projects you were talking about maybe...

89 **D2.** Ja....uh....

90 **OR.** The skills, we already answered the knowledge now I want the skills about the white paper 6 and what teachers
91 should know.

92 **D2.** Ja ja ja the planning, the principal must be able to plan uhm...you must know how to first of all how to how to help
93 people dissolve their issue, how to develop their vision of the school and then plan around that strategy right....but what is
94 very very important what I always see is most most important is being exemplary....you see you yourself as the
95 principal...how can I promote health in a school environment and yet I don't live a healthy lifestyle you see. The principal
96 must be there, he must be there within the thick of things with sports the principal must be there if we say uh even getting
97 in the classroom and teaching and particularly Life Orientation as the principal physical exercise you know. The principal
98 must have all those skills you know uhm...ja I think so. Uhm what else...but basically the most important one is that one
99 of planning...the principal must know these things and he must be able to implement them so that the level of
100 implementation, you plan around that vision and mission statement where are we going people mission statement and
101 based on our vision and that strategy planning in terms of strategizing around all those missions because one of the
102 missions could be having a healthy school you know and then we strategize around them you know...

103 **OR.** What other missions could there be? You said something earlier...something about the projects.

104 **D2.** Ja.....

105 **OR.** Something about the projects with the SGB?

106 **D2.** Ja uh....come again?

107 **OR.** The the...I thought you said something earlier about the projects that they have what projects are those?

108 **D2.** Oh ok....

109 **OR.** To make the school more healthy?

110 **D2.** Projects like uhm...like uh..maybe uhm...keeping the environment clean. Projects like uh especially the toilets
 111 maintaining them, basically it's a lot of maintenance, projects like maybe then raising funds, being able to cope up with
 112 issues like regarding health issues in the school uhm ja..

113 **OR.** So you guys focus a lot on the environment at the school?

114 **D2.** Ja we focus a lot on the environment and we focus on projects like having counseling groups...

115 **OR.** Oh you have counseling group?

116 **D2.** Ja we planning, we already have a building for it, but what we have to do again is we have to make sure it's well
 117 furnished. For instance we would be conducting that this interview in that room, if it was well furnished you see.

118 **OR.** Oh that's smart, a lot of schools don't don't have that.

119 **D2.** Ja ja, projects like uhm conducted by die sub committee of the SGB we call it PLTC quality learning and teaching
 120 campaign where we have social workers come in from time to time to assist with counseling from time to time and
 121 identifying the learners with those needs with you know assessment...things like uh....having the health department
 122 coming in the school and screening learners...regarding say uh....you know uh...checking their eyes and also educating
 123 learners regarding issues like HIV/AIDS, issues of cancer, issues of TB especially, projects like having a vegetable garden
 124 like I said earlier ja...we got a section already there and a old mutual has even assisted the school in having like
 125 education and all that

126 **OR.** When do the learners eat the food from the vegetable garden?

127 **D2.** Actually at the moment it's also not so effective but it is intended to be in the NSP.

128 **OR.** Ok but at least you have a focus...

129 **D2.** Ja we know where we are going, at around 10:40h is when learners have their break and they must sit and eat...

130 **OR.** And the food? Who decides on the menu?

131 **D2.** The menu is decided from the department, they must have the carbohydrate, the protein, the starch, they must have
132 starch, protein you know, there are russians that the department prescribes you know, a project like we are planning to
133 have a sort of like a sort of a place where learners can sit and eat you know almost like a hall, at the moment they eat in
134 their classes or sometimes they sit outside which is our main worry, as they sit outside and eat there what are their health
135 issues.

136 **OR.** Wow, that is a lot of projects and a lot of skills.

137 **D2.** And another thing as you go out you'll see there is paving, there was no paving before I came in here. That was to
138 assist learners I mean to make sure that the area is free of rocks and is free of wires and electricity wires you see and
139 then there we intend to have we want to have things like water therapy aqua therapy where we want to have for instance
140 when we get into the school yard there must be a fountain there and it must have the sound of water you know it does
141 promote health...

142 **OR.** What does that do? The water fountain

143 **D2.** Yoh uhm the water...you see the thing is what I've ...that's why I'm saying living by example I'm not sure if you've had
144 the smell of water how refreshing the smell of water ja and the sound of running water the sound is almost like music,
145 those are things that promote the spiritual health.

146 **OR.** Wow that's true it brings like a soothing...

147 **D2.** It brings calmness and a soothing feeling you know. The other thing that we want to do is have a flag area around the
148 fountain you know. So that our learners every morning will have different flags raised, sporting and school flag. Well first
149 we'll start with....we want to have a already we have a....we call it a ...AU the African Flag ja.....we should have the

150 SADEC flag we should have the South African Flag, we should have the school flag, from there we should have the flag
151 from the different sporting quotes

152 **OR.** What does the flag mean?

153 **D2.** Ja, it should promote love for ones country and what we do, you know a love for being African a love for being in the
154 African region, the love for being I'm bringing it down now...a love for being a South African and for being a proudly
155 Tlokwe learner and proud for taking part in the different sporting activities, we want to have a healthy mind and a healthy
156 body so the learner must feel proud for instance a karate flag, the soccer flag we must have it, athletics flag we must have
157 it you know so when we go out there they must raise their flag high, so those things are apart of promoting love, a love for
158 who they are and where they are you know, they must not feel like I don't want to be in that school it's the small little
159 things that promotes health, so those are the different projects and then from there we move in into the different classes
160 where like sort of a area or fields smaller fields in the in the buildings where learners will be able where it is break after
161 that when they are trying to relax at the moment we are not there yet but those are the projects.

162 **OR.** Where do they play at the moment?

163 **D2.** At the moment they play at their classes and it's not really safe, I don't like the dust there you know.

164 **OR.**Is it sand?

165 **D2.** It's not really sand its just ground.

166 **OR.** Ok

167 **D2.** There is also stools and all that so it is a huge project we working on. So there is a lot that has to be done, because at
168 the moment you look at the learner, we look at how the learner walks, you look at what how the learner wears and how
169 they wear it you can see that this learner is not proud of who he or she is, you can see that there are issues, so once we
170 create an environment at the school that is like with pride of a learner, the learner will from 7:45 in the morning when they

171 come to school and when they leave later the school knocks off at 2:40 when they leave they must at least have
172 experienced the whole day, our intention is that we have a Whole School Program where learners stay the whole day until
173 4h o clock, because the learners that go home around 2h and they at home and the parents are at work who looks after
174 them you see. There is where the issues of abuse come in, you see.

175 **OV.What are the difficulties, the barriers that schools face that's keeping them from being a health promoting**
176 **school?**

177 **D2.** The parents, parents don't come to meetings, that is the main thing.

178 **OR.** Why don't they come?

179 **D2.** Ja you see and if we can find out why they don't come you see we will be able to defeat that, but mostly its poverty
180 issues. If you look at the culture of poverty, you'll see the parents drink a lot and they don't take part in the education of
181 their children, unemployment you know, poor education, so I think that is basically that what's keeping...you see if you
182 can have parents say for instance more than half like three quarters population parents come into the school it will make a
183 huge difference just imagine, but how I wish I can also invite you so you can see how many parents come to meetings
184 they don't even make the school hall full, so parental involvement are a major major problem, the others are minor hmm,

185 **OR.** What other barriers are keeping the school from being healthy?

186 **D2.** Uhm yoh, resources and financial issues...the finances uhm the finances, just imagine if we had the finances. Let's
187 talk about the fountain, let's talk about the paving, the grass that we want to plant, all those things involve money. Now
188 eish...we have section 21 it's not enough, we want to have a counseling room, also issue of safety like gangsterism,
189 drugs...I don't want to say it's the smoking of dagga but it's drugs, let me say smoking of drugs, mixing dagga with
190 something else and all those things and its happening....if I can give you more a less disciplinary hearings that we've had
191 we've had about uh more than 4 learners of a short space of 3 months, stabbing each other you know its bad its not safe.

192 We have other issues like teenage pregnancy, its rising uh but the main main thing my sister is the most important thing is
193 parents, ja the parents. If the parents cannot take part in the role of their children, if we have a fundraising project how
194 many of them will come tjo but poverty, unemployment you see.

195 **OR.** And the problem about the children that go home which you said and there's no parents at home

196 **D2.** Ja ja, that problem uh sort of neglect, you know if you can sort of you know again maybe if now we can drive from
197 here maybe go towards that area of Mohadine or go towards Promosa and just count how many children and I'm talking
198 about children who are about even up to around 3, 4 or 5 years that we met on the street unattended you see and the
199 state they are in you'll be surprised there was a stage when we had the oral moderation when I was a subject advisor we
200 had oral moderation cluster form so we invited the children from the Ferdinand Postma and uh....let me give you a
201 example of Ferdinand Postma who came to....and when the others from the oral moderation, and we advised those
202 teachers to go to the township and they must not go back to town they must go through the township and they must see
203 what is going on in the township and you know what happened when I asked a teacher how was it and she said there was
204 so many learners outside who is looking after these children so you see that it is a culture of poverty people are grabbling
205 for survival you know basic things you know....so that is that. What was the question again?

206 **OR.** The barriers that's stopping you from being a health promoting school.

207 **D2.**Ja ja ja, that's basically what I said....parental involvement and then uhm example we have a huge ground here it's
208 very big, in fact the municipality also build houses that's how big is it....the school yard, but we cant even have a simple
209 soccer field why because resources...if we go the hall we talked about its vandalized its difficult for us to upgrade it

210 **OR.** Why do the learners vandalize it?

211 **D2.** Ja there are those who break into the school premises you know you'll see, the fence has be cut off they even break
212 the palisades.

213 **OR.** Is it people from outside or the school children?

214 **D2.** I wouldn't say it's the people from outside it's the school children.

215 **OR.** They come in?

216 **D2.** Ja, the school children and people from outside but even now during the school neh when learners go out to the
217 toilets and they see they have an opportunity some of them even bring mos eh like tools ja to disconnect some even come
218 in to say we are here to study but they don't study, so we decided to even say half past five no more children on the
219 school premises, that thing that I talked to you about the schools relationship with the community and uh you know lack of
220 love self love or taking care of this thing that is ours, the learners will come in for instance the hall eh during break some of
221 them eat outside some of them will come inside the hall, the sealing of the hall, they went up the sealing you know, so its
222 that type of thing. You see if we had the money for instance wed hire security and then the school will be safer, but the
223 school security is not in a good state you see we will not be able to protect the property school. They stole laptops about
224 21 laptops, the school has got tablets, I had to take it to the department for safe keeping so the school was broken into
225 some other time even if the department can send we will look after the buildings and get security.

226 **OR.** Ok, I think we should get to the next question.

227 **OV.** As the principal what do you think is the solution for these problems?

228 **D2.** I've spoken about the challenge one is the lack of parental involvement eish sister that one is a tough tough one to get
229 the solutions is a tough tough one like I said the issues of poverty and unemployment and is a tough one and the thing
230 that can be done is to what we are doing now is to make sure you have the contacts of all the parents which is in the
231 SAMS system when this particular learner has problems you must use the uhm community workers to go get the parents
232 for us because even learners themselves don't even take the communication the letters to the parents so those people

233 must be able to assist us if you can learn with parents top two is we want the parents to come in the community workers
234 should maybe go there for the teachers and find out where the learners are and invite this parents to the school you see.
235 **OR.** And the other problems? The violence, the vandalism and the stealing?

236 **D2.** Those things need security, the department must provide security. Let's take for example the University, let's assume
237 there is no security what will happen. Remember even at the University there was a stage where people came in to just
238 steal and yes there was a time at the University when people came just to ...where car theft was rising. So just
239 imagine if they didn't have a high structure security, people will be coming in they go through a system and you check
240 them you give them tickets right eh and then the same kind of systems must be used in the schools and by the way the
241 building in town the departmental building has security they see the need to have security in their buildings because
242 basically its for theft you see but here the schools we need security for more its not only for theft its also for protecting the
243 learners so gangsters don't come in and for learners so they don't come in with dangerous weapons and all those things
244 going around that and if you look at schools in town they have securities, so if you can get the department to assist with
245 security because like I said the best way to deal with it when I came into this school I talked to the SGB to employ to get
246 the service of the security company they did it started good but then later on funds started to get depleted so the main
247 main thing that is critical is for the department to give security and then uhm you see when you get the money to ...it's
248 about three, four the security we need that kind of technique.

249 **OR.** What other ways are there to get solutions for the health problems? Like you said the pregnancy, the drugs. How do
250 you think we can prevent those stuff or how do you think we can find solutions?

251 **D2.** Teaching

252 **OR.** Teaching?

253 **D2.** Teaching, teaching Life Orientation must be alive ja Life Orientation needs to be alive...and now I'm telling you about
254 something we can do about money you see. So teachers must teach it well, and I have a very good staff, they must teach
255 it well. And then eh eh involve learners more in physical activity like sports, this program of the department of the
256 education and sports is good in our schools then they must give resources, sporting fields and all that.

257 **OR.** And where they eat how can you do?

258 **D2.** There's where again, making sure that they eat in the classrooms but the classrooms are not there for eating, it's a
259 place for learning. Now then again the parents are very very important, the SGB very very very important cause they are
260 the ones that has got the representation of the parents, again the governing body must be active, they must know their
261 story, they must know their roles and responsibilities, but now the SGB they are more than a barrier themselves, because
262 they don't know what needs to be done, the relationship between the staff and the SGB is bad between the chairperson
263 and the principal is not good you see, so that structure is very very important and that's what you see in town. Take for
264 instance a school like Ferdinand Postma, which is able to bring up the merry go round people, they raise funds in the
265 circus and the merry go round right there at the say for example the the that park there in town they go there and bring the
266 merry go round and make a lot of money, they make a lot of money. The SGB plays a major major role but unfortunately
267 again the SGB is parents if parents are not involved you won't have quality and a strong SGB, when we lack the SGB they
268 don't even form a

269 **OR.** And the issues on the finances, how do you think you can you can find solutions for that?

270 **D2.** That's where the fundraising comes in, the department as per learner they give about R1394 for 2019 if I have the
271 figure right but it's around there but for each learner, so you can just imagine if we have 1200 and something
272 learners....so for 1200 and something learners you have R1394 but it is split into two where the other 50% goes for
273 textbooks and learner teacher material and where other issues come in for maintaining the school building, the bathrooms

274 and all that management becomes key, the SGB is in charge of that money so the SGB must be able to have a very good
 275 functional committee finance committee must make sure they plan well with the money and use the money well and the
 276 other committees must play they role well and come up with other plans and management plans and then ...Can you see
 277 how deep that thing is ? So if you have parents who are not really well workshopped parents who do not have grade 12
 278 level of education you are doomed to fail, that's why you see in town they survive, my child goes to school in town when
 279 they call me for meetings I go because I'm involved, homework I help my child with homework
 280 **OR.** Oh homework is very important, I know if my parents didn't help me with homework I would've do bad in school.
 281 **D2.** That's why I'm saying again a full day school program where learners go home at 4h. It brings in again the SGB if
 282 teachers knock off at 2h, then maybe the SGB comes and get people to come in and assist and pay them a statement
 283 and assist learners with homework, those who want to play sports coaching you see because the teachers are actually
 284 managers but they are not like I said I cannot coach learners, I can teach them karate I can coach them any other subject
 285 because of my nature and how I believe in being exemplary. But what about those principals that are not health
 286 conscience you see. So what must they do, they must just manage that they've got different teams but the person who
 287 runs around with those learners and teaches them the skill like we've been talking about the skill, those who teach them
 288 the skill must be people who are informed about it and that's how we can also use the university where the students can
 289 come in and talk to the learners and those who are involved in sports can talk to the learners but we must move away
 290 from being a begging kind of school where you go out and ask for donations and ask for that, you must go and raise funds
 291 and have a good cash flow but I'm telling you sister...the main main thing the solution to the problem is like I said good
 292 governance SGB, good management principal, SMT and teachers you know, if we have those things learners ...children
 293 are children they must be ...when you see a child is late and you see his dangerous you see the child and you teach the
 294 child and you follow it up so children want to be followed up if a child does something wrong you get the child into a

295 certain program and you correct the behavior and you follow up but who must also assist you there it's the parent at
296 home, the SGB must have a very good structure you know a disciplinary structure, they must recommend expulsion
297 where they need to recommend you know expulsion where they need to recommend you see so the solution there is good
298 governance and good management and if if the SGB is able to raise good money and they have a good finance
299 management and they have planned well then the person the principal who is the manager must know how to do those
300 things well the skills we talked about you know they must do it well.

301 **OR.** So there is a lot of solutions actually...

302 **D2.** Ja ja, and the people themselves are the solution, they are the solution. Look I am a Dr, but I cannot come because
303 I'm a Dr the school is going to be automatically right, no I need people and I need to win them over to my side and I also
304 need to motivate and inspire, inspire, make them love what they do, motivate, they must be disciplined if they are not
305 correct, discipline is actually correcting the behavior, teachers must be disciplined right and once learners can see that we
306 are in an environment of discipline a disciplined committed environment they will get their act together you see that is how
307 it is. This learner cannot just come in and slap me and get away with it you see, this learner cannot just bully me and get
308 away with it you see, they will get their acts together and then will feel safe and secure environment and then perform
309 well.

310 **OR.** Ok, and then the last question...

311 **OV.Is there anything you would like to add to this whole conversation?**

312 **D2.** Ja yoh we've got a long way to go, ja we've got a long way to go. But I believe those people that say change happen
313 in a minute, if people just make a decision and say enough is enough, now I'm a different person, I'm going to behave this
314 way. Just that just that, that on its own I'm telling you it will bring about a good and healthy environment and good and
315 healthy human beings ja ja.

1 **ONDERHOUD 3**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 27 Mei 2019**

5 **Tyd: 12:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV.As the school principal how do you view the role of the school in the community?**

12 **D3.** The school plays an important role in the community, when you have a challenge in the community, socio economic
13 factors that affects our community, attitudes of our learners, how they prosper. For the community to be very successfull
14 and to prosper we need the school, you cannot do it without the school that is the most important thing, it plays a very
15 important role. Without the school you cannot have educated people in our country, we need that one, we agree on that
16 one. We need professionals that can help develop our schools, but basically we just hope that we can produce those
17 things in the same community as we live in and that's where the school comes in.

18 **OR.** Hmmm, ok. Thank you ok.

19 **OV. What do you understand about the term health?**

20 **D3.** Health? (laughs)

21 **OR.** Ja, what does health mean to you?

22 **D3.** The well-being of a person.

23 **OR.** Ja...

24 **D3.** Considering that, free from illnesses can i put it that way ja....free from illness, not only illnesses but uh physically fit.
25 When a person is in good health it means they can deliver be on time and work, he can be more productive and a working
26 environment when his in good health. That's basically what I can say about health. The well-being of a person, free of any
27 illnesses uh.....and physically active, but not all healthy people are physically active neh....but ja basically that will do.

28 **OR.** Ok, and when you mentioned “deliver”, what did you mean with “deliver” ? (opvolg vraag)

29 **D3.** In a place we expect the teacher to be on time and to teach and delivering means the teacher can deliver the
30 curriculum to the learners everyday and on time and good education.

31 **OR.** And when they sick?

32 **D3.** Ja, basically when they sick they cannot work, they cannot be in class and on time, the children loses work and the
33 school cannot afford substitute teachers. So that is basically it, if a teacher is sick we lose a lot of contact teaching time is
34 lost and then it boils up too the fact that it has an impact on our results, because when teachers lose time not teaching
35 some content will not be covered, some work will not be done by the learners as a result the likelihood for results to
36 improve is likely diminished in that case.

37 **OR.** Wow, yes that's true.

38 **OV.**What do you know about health promotion within the school context?

39 **D3.** Hmmmmmm

40 **OR.** Your opinion?

41 **D3.** We usually have these things uhm, we usually have these things. People from, from Gems, people from medical aids
42 and also educational EHWP there is that branch in our system, basically when they come here they just

43 **OR.** Sorry can you repeat that name again...

D3. EHWP, Education Health Wellness Program. It's a program, it's also done by the district. They usually come and give us workshops, they usually come and give us health tests like BP's...

OR. What is BP's ?

D3. Blood Pressures. Every teacher is going through that program, they come in and they take your sugar level your blood pressure, they test your eyes, they test your what what, they even test for AIDS, but everybody is not comfortable with testing for that. Now that is the program that we basically have to to ascertain the health of our teachers.

OR. So how do you feel about the health promotion in schools?

D3. It's nice we, we actually do it twice. They come and then we do those check ups it's medical health check ups and then they also come and advise us on have a workshop on things like stress and how does it impact your work things like depression, at first I thought it was the same thing and then how learned that it's not. We plan for that even next year for 2020 program we also try to secure places for that. In a year we have one presentation on health matters from medical aid like Gems here and then we also have EHWP to at least say have a workshop on they call it education wellness where they talk about stress, how to deal with stress, they talk about depression and how to deal with depression and they also have some counseling for teachers when they feel they are depressed and the nice thing they also give some financial advise, because apparently some teachers are depressed because of our low income you know and they don't have money. They can also help you with financial planning, so then your finances can improve, your health can improve and your work can also improve.

OR. Hmm, okay thank you.

OV. What type of knowledge do you think school principals should have for the promotion of health?

D3. Uh, we have to agree that we are not health practitioners right, but the least we can do is..is to rope in the stakeholders from different governing departments as we basically said and to come and assist us to help us promote

health in our institution. Uh, as much as in some cultures, health status of individuals are more secretive and they will not tell whether they are sick or what what...uh we have to also respect the individuals confidentiality when addressing issues to health, but in that way we must not compromise the quality of teaching and learning and that we have to deliver that's what basically we have, we need to do as managers, uh we on ourselves you see we even struggle to address issues of occupational health like when a teacher got injured on work now there's a lot of stories because....then we have to go to policies and have somebody to intervene on that matter, but we prioritize that matter of our educators and then we we take it upon them, if a teacher is not feeling well we personally, like I personally advise a teacher to go home or take him to the clinic or hospital, because his health comes first, then his work comes ja. I might lose my job if I say a teachers health comes first and the job comes second, but basically that is what happens, because if he is not healthy he cannot work and one thing about our teachers, today you are ill an not healthy tomorrow someone else is already applying for the job, that is basically it.

OR. Wow!

D3. You see the challenges, we need to be empowered one way or the other to address these health issues even though we are not health practitioners, but uh...we must be able to identify issues such as depression and things like uh stress levels of educators so that we can help them to be referred as soon as possible. You know we had a situation where the teacher, she was like depressed and then we could pick it up from kids that she shouted them and at one stage she even through a calculator at the learner. Now had we identified that earlier we could've asked for the teacher to be referred much earlier and it's only that now when the learner reports to the parents and the parents came in and we only learned that this has been happening for quite some time since January, now that is it if we can have that expertise of identifying issues of depression. You know when a person is sick you can see it on his face, but when a person is depressed and stressed it is not easy to see it, he will come to you and just pretend and then he goes to the learners and the learners are

86 the ones who sees the teachers and then will bring it to your attention that his doing this and his doing that, but one way
 87 or the other we need to be empowered to be more hands on, on addressing health matters that affects our teachers.

88 **OR.** And and and what other knowledge to the learners should teachers have in health promotion to help learners maybe?

89 **D3.** Teachers also need to be like ai, as I said it's a long story let me just tell you about the scenario that we had, if we see
 90 that the learner is not like this not fine the least we do is to take the learner to the clinic that is the least we can do as I
 91 said we are not health practitioners and it's also not safe to take the learner from here to the clinic because anything can
 92 happen along the way and then the learner passes out and then you are account for lots and lots of things but the
 93 challenges if you call an ambulance it takes ages to come you see that is a challenge that we have but uh uh uh we
 94 usually encourage our teachers to be on the look out of some changes on learners and when you teach the learner and
 95 the learner is not the way he used to be call him aside try to understand the challenge that the learner have and then we
 96 have a sick room.

97 **OR.** Ok, you have a sick room?

98 Ja, if the learner is not feeling well we call and let him sleep there we have a first aid kit here, but we only have some pain
 99 killers because we are not health practitioners if we only have pain killers for the learner, uh we let them rest. The
 100 challenge that we have especially with female learners is if they are on their period time and what what and then what we
 101 basically do is we prefer that if it is a girl it should be addressed by a lady teacher and if it is a boy we as male teachers
 102 help and we have one sick room for boys and one sick room for girls.

103 **OR.** Ok that's good.

104 **D3.** But as I said we might be empowered we need some informant on these issues of health and addressing learners on
 105 it. What we also do there is this teacher...ai I don't know her name...I think you also interviewed her, she's also the one
 106 who helped us on this other matter especially on issues of where we have identified learners are objected to drugs, now

107 the thing is not only drugs and illegal substance they are also in our schools you see that now our learners can be
108 engaged in some drugs and then she's the one who usually has somebody outside who address learners on such matters
109 and even social workers they organize that. The other time they had this nice program where people from prison come to
110 address boys so that they show them the danger of using alcohol and drugs and what what, but as I said teachers I don't
111 think they are fully empowered on issues of health challenges that we experience as far as our learners are concerned
112 just as us as managers, we need to be more empowered and then...like for instance if a learner is sick and then even to
113 address his wound, we had one learner who stabbed another one and the learner is bleeding and we are not even
114 empowered on how to address that to dress the wound to clean and cover it and that is basically it. I would say there is a
115 lot that needs to be done.

116 **OR.** Ok, and the skills? What skills do you as principal have to improve health in schools?

117 **D3.** Hmmmmm.....

118 **OR.** It sounds almost like the same question, but with this one I want to find out what the skills are that you maybe
119 implement or should implement in schools to make it more health promoted?

120 **D3.** Like I said we need to be informed on that one if a person is sick or asked for help from external stakeholders like
121 taking the person to the clinic, when kids are sick we can give them pain killers, we would basically advise the learners to
122 just take a nap but ja that's basically what we do, above from that our hands are tied.

123 **OR.** And in the classrooms?

124 **D3.** If a learner gets sick in the classrooms, take him out of the classroom into the sick bay that is basically the skill that
125 we can do. There is this other scenario, at one stage we had a learner that just fell sick and then that's why I said we
126 should not even put learners in our cars and take them to the hospital and then we don't know what happened to the
127 learner when the teacher got to the hospital we only saw that the learner passed out and died. Now you see it's a long

128 procedure case now. Teachers now are blamed are you an ambulance, are you suppose to cure the learner what did you
129 do, we gave him paracetamol, are you a medical practitioner to administer that? You see that is the problems that we
130 have, uh sometimes it helps if we do that we save lives because in our community we have these challenges like when
131 learners come to school there is this big bush this other side, I don't know which side you came in but there is this big
132 bush and then you find out in the morning that a learner has just come in and his been robbed, he comes from home and
133 he gets robbed and stabbed now it's a police case, you get the idea? Now what should we do? The least we do is we call
134 the police and we take the learner to the hospital that is basically what we have. Another case that we had is still the same
135 thing, is uh uh one learner got into a car accident in the morning when he come this way, perhaps it was like a hit and run
136 and the leg just shifted to the other side and everybody was just carrying the learner to the school because they had on
137 their school uniform when they come here we had to carry over, and then we also putting our jobs at risk because we are
138 not like professionally medical practitioners, had it be in our schools like at other private schools there is a full time
139 medical nurse or professional nurse in the school and then he can attend to this. We can only attend to these cases with
140 our broad general knowledge of this and then just hope that nothing drastically happens that can impact on our jobs and
141 on the health of the learner basically.

142 **OR.** Wow!

143 **D3.** Ja we have a very big big challenge.

144 **OR.** Ja, I want to get to that question actually.

145 **OV. What barriers or what difficulties do you think is keeping the school from being a health promoting school?**

146 **D3.** The other thing is uh, firstly our school is not like closed, you get the learners if you put fence up they will put holes on
147 the other side and you even get people from the location they will come in and even come in and fight.

148 **OR.** Is it people from the outside? What people?

149 **D3.** Uh you see these kids they will have something like gangsters ja and then they would have a fight during the
150 weekend in the location and for one reason or the other one learner or one person from the groups is a learner here they
151 will just decide to come to school like on a Monday morning using the other side of the fence and jumping the fence using
152 panga's and just and then now you see....teachers health and safety now is also subjected uh that is basically it at one
153 stage we tried to have security but we cannot afford it, but if we have a full time security in our school and they can look
154 after the school during school hours and make sure that people don't come in I mean the accessibility in our school that is
155 one thing we are trying to arrange too, like one gate and one gate there and not having holes and then if you can have
156 more security personals it can also improve on our health or even a full time health practitioner in the school I don't
157 know...

158 **OR.** How much did you guys pay the security guard?

159 **D3.** The actual fee is about R5000 a month.

160 **OR.** Hmmm and it's a lot?

161 **D3.** Basically they were two and they had to share it, and we also need somebody to come during the night cause what if
162 somebody is breaking in during the night and the day, but it was about R3000 each, but we fell short cause of the financial
163 issues.

164 **OR.** Ja, what other barriers do you think the school is experiencing?

165 **D3.** Hmmm....

166 **OR.** Maybe in the environment?

167 **D3.** Hmmm let's stick to the two it's security concern and then professional onsite health professionals.

168 *(interruption) someone knocked at the door and came in....

169 **OR.** Yes, so is there any other barriers that the school is facing in terms of health?

170 **D3.** Hmmm I'll stick to the two for now. You need the professional practitioners and can also improve on our security as
171 far as health is concerned we do our best when we prepare their food we do our best and give them very healthy and
172 fresh foods and then in the environment our place and our yard we try and keep it clean, there are people that keep the
173 toilets clean make sure that they are flushing and also clean and accessible, but that is the best that we can do even if it
174 takes a chunk in our budgets we are section 21 that's why I say even our security we don't get that much money from the
175 department and parents aren't paying school fees and we have people who clean the toilets so that we can improve on
176 their health status.

177 **OR.** And the other problems you mentioned earlier? Something about depression and anxiety...is that also a problem?

178 **D3.** Ja, especially in the case of teachers. Teachers are depressed mam, honestly speaking teachers are depressed
179 because of the challenges in our profession and teachers are depressed because of the financial challenges we have and
180 then also this in our department we do a lot of work now it's the examination we are so stressed, we have to work with this
181 on target ja bring marks on this date, submit marks in this date that is why we have a lot of teachers taking money and
182 then they want to come back again, because they want and you owe me a lot of things, depression is caused by financial
183 challenges now most of the teachers they go out and resign chow the money and then they come back and then its also a
184 big challenge to us as managers because uh now we just give them this other term....uh no one thing that counts is the
185 age of that person, some of these teachers they just go for this early retirement at 50 years and cannot wait to at least go
186 to 60 years and then he went down and then he takes his money and then he comes back into the system and then his
187 already above late 50's and his already tired because he doesn't have anything to look forward to, he already chowed his
188 pension money so that's basically it. Even young staff teachers, we have someone here that is very young and opted to
189 take his money, now when he comes back....his fine if he still has his money but now the money runs out ...three or four
190 months down the line now the depression comes back again and then that is basically that, because of their expensive

191 lifestyles that they live and the challenges that they have, so that is one thing we fail to address and identify. They are
192 depressed teachers, you can only see from their work and their level of optimism...

193 **OR.** You said something about the learners and that the learners see it, how does it impact the learners?

194 **D3.** It impacts them negatively, because now the learners come and complains about the teachers and then we as
195 managers cannot pick that up earlier like the scenario I just illustrated to you. But if we knew we could've released the
196 teacher from her duties and get a substitute teacher and let the teacher go for counseling, like the one....the teacher that's
197 now in counseling we just gave her about 2 months leave...3 months leave, we managed to get another teacher to help
198 us with her work, hopefully January she will be much better.

199 **OR.** How does that affect the learners though?

200 **D3.** Uhm....I wouldn't know, I didn't experience that cause I'm not a learner, but basically what we see is the learners
201 performance drops in us teachers, when we bring up the results as teachers we complain a lot about the learners and
202 then there is an overall drop in the learners performance and then that the teacher will always....never have one learner
203 who's good you know...ja like ...that's why we even started picking it up, when you teach the learners, it's not the whole
204 class that is bad, but if a teacher gives you marksheet and the learners fails and then you can see its one sign we notice
205 the teacher must be depressed or might be depressed over this and that and then they would tell you that they depressed
206 because this learner is ill disciplined, we had a time to to to engage with the teacher on management level than the
207 teacher would just tell you that no they are so depressed because of these learners, they don't listen to me, they are ill
208 disciplined, they don't do their homework they do this and that and then you will see that you will be pointing fingers more
209 to the learners and then you ask the learner...all the learners who are pointing fingers at the teacher and that is basically
210 the challenge of that one.

211 *(DISTURBANCE- another teacher walks into the office talking)

212 **D3.** You see that is the challenge...sorry about that.

213 **OR.** No its fine...

214 **D3.** Ja that's the thing.

215 **OR.** And the thing about the gangsterism which you also talked about at the school? Is that also a problem?

216 **D3.** Ja, but but "adopt a cop" is very hands on that is one thing, we have his cell number and any time we call him it's like

217 5 minutes and then his here, ja so that is the strength that we have on that one and then we also have that uhm we also

218 organize a random search we had that about twice or three times this year...

219 **OR.** Ok we still getting there now... the solutions.

220 **D3.** Ok

221 **OR.** Ja, so is there any more barriers that affects the health of the school?

222 **D3.** Oh ja that's the only one I identified earlier on ja...

223 **OR.** Ok

224 **OV.**As the principal what do you think is the solution for these problems?

225 **D3.** Uhm, it's what I said earlier, we try to keep our surroundings very clean and then....

226 **OR.** How do you keep it clean?

227 **D3.** Like we have people who clean especially the toilets and surroundings, every day they work from 8h to 4h right, you'll

228 find an even our toilets isn't health hazard you can even use them learners ...that is one thing we are trying to improve for

229 their health and then...like we tried to do the issue on financial on security to improve on their safety, but we couldn't

230 afford it and then it felt awful but like I said earlier on we also try to have those random search..

231 **OR.** But why can't you get the security?

232 **D3.** Uhm the priority goes off mam... If you're budget is tight, if you're budget is very tight that's why I said you can only
233 pay them for two months or so and then we don't even have funds.

234 **OR.** But it worked? When the securities were here for those three months?

235 **D3.** Ja ja it did work, you wouldn't agree that we can have a break in during school hours.

236 **OR.** Yoh really?

237 **D3.** Ja like we have classes in the afternoons from 2h until 4h, from 2h to 4h learners are still here then you will just hear
238 an alarm goes off, they just broke in the kitchen and help themselves to learners groceries and so, now with the securities
239 present 24 hours and so it was much safer for us, now we are trying to fit it in in the 2020 budget with the SGB we're
240 trying to squeeze it in, perhaps it might work, but now the officials will tell you the priorities are not that right now, the
241 priorities is teaching and learning, you cannot spend bulk of your budget on that one, you should spend bulk of your
242 budget on learner and teacher support materials on infrastructure maintenance and what what, that is the challenge that
243 we have. We should have little...budget more on maintaining school furniture's and properties rather than spending more
244 money on paying employees or security guards, you see that is basically the challenge that we have.

245 **OR.** And what... is there any more solutions for those problems you just mentioned? You said something earlier about the
246 police?

247 **D3.**Uhm....ja ja we call the police, we call the social workers as we said we have a good report with them and also like the
248 guys from the prison come and address learners on initial gangsterism and what what, we try to do that and address
249 them.

250 **OR.** So, you have people come from the outside to come and talk?

251 **D3.** Yes, ja we have them, that's why from the prison they have it they use they call the social workers and the ones from
252 prison usually will come with ex-convicts.

253 **OR.** Oh, they bring them? But why do they bring them with, the convicts?

254 **D3.** No no its' like you were in then then you come out and you are now living much better compare to where you were.

255 You just invite those people to give these learners experience and tell them what you are experiencing the challenges that

256 they had, that crime does not pay and that from now on they are living a clean life and that he is making it and that is

257 basically that. We try to do that and we pray a lot that God will help us we have this morning sessions assembly every

258 Monday perhaps it might be that perhaps we can get some heavenly assistance on that matter, but but the strength of this

259 is I was just saying to the principal the other day, I use to work at very very rough schools and very big schools and in this

260 school most of the learners here are still very young we don't have those old age boys who are above 20 most of the

261 learners here are about 19, 18, 17, 16 and they are still disciplined you know ja, you get to a big school where you the

262 school is big, you have police and you have what what most of our learners they are still under age, we can still you know

263 when I change my face and call order you know he'll be afraid you can see his still a kid that's basically that what we

264 have, we don't have much of ill discipline, as much as we have a challenge, but it's a very small minority of learners who

265 are giving us a challenge in that aspect but as much as they are small when those events happen the whole school now

266 comes to the hall you get the idea and that's basically the challenge that we have. But there's more measures, I don't

267 know what else we can do....

268 **OR.** And for the teachers, oh you said maybe for the teachers that are maybe ill you get substitute teachers

269 **D3.** Uh ja the department has got a poste a substitute position so we do get that one, if a teacher is ill and capacity leave

270 is approved if there is no teacher from the department that the department can provide we just reshuffle among the staff

271 and share the work equally amongst other staff members so that learners can be taught so that is basically what we are

272 trying to do in that case ja...

273 **OR.** And the food? You said something about the food is*(got disturbed, someone came in the office)

274 **OR.** You said something about the food?

275 **D3.** Uh what we basically do is the food is well prepared because we got this school nutrition programme, we try to make
276 sure that they are healthy and freshly prepared, there are teachers that work there every day we've got fruit and veggies
277 that are fresh, every week we've got to supply and make sure that meals are not taken and yesterdays food are not eaten
278 today no, on that one we do get about 9 out of 10, we've got monitors in our kitchen and keep it as clean as possible, so
279 that the food can...learners can have very very healthy food in that case.

280 **OR.** Where do they eat?

281 **D3.** We don't have a dining hall (laughs)...the learner just gets to the kitchen they bring their own utensils get their meals
282 and then they just sit around the assembly or even at their register class and they go and eat at their register class
283 ja...and that is the arrangement...

284 **OV.** Ok are there any questions you have or anything else you'd like to add about this whole conversation or is
285 there something you may have forgot or anything you want to ask?

286 **D3.** I don't know but health and wellness of educators you know that is where we have a big challenge man...we we...you
287 know learners are a different challenge man, but educators hey is a big challenge...

288 **OR.** So, you're saying the challenge is the educators and not really the learners?

289 **D3.** Ja learners are not really, its only the disciplinary issue that we have you know I don't know if...but it's like we said
290 earlier on...when a teacher is ill we cannot pick that one up easily and then it's only after something drastically has
291 happened that we can see it that mam is so stressed, sometimes....*(disturbance, someone knocks at the door and starts
292 talking to the participant) that is basically that, we cannot pick that up in teachers you see. It's only when it's at an extreme
293 that we can realize that ah ma Meneer is sick and depressed. When a teacher is ill he stays away from work, for longer
294 periods of time and that is one thing that we have uh uh....a teacher will go to a doctor and ask for some days, if he is not

295 here for a week it's a challenge on us as managers what do we do, then we have to go and teach the Tswana's for that
296 week, make sure learners got some activities that they are doing during the course of the day when the teacher is not
297 here that is basically what we have and then...

298 **OR.** So, then they don't get quality learning?

299 **D3.** They don't get quality teaching and learning, they don't do work at one stage (laughs)...I would find at one stage 4 or
300 5 teachers would be on sick leave...

301 **OR.** And what happens to those learners?

302 **D3.** What happens to those learners?

303 **OR.** They walk around on the school premises.

304 **D3.** We have to close the admin and make sure that those learners are in classes, that is basically what we do.

305 **OR.** Do they maybe have res? Like uhm...when your teacher is absent and you go to another teachers class.

306 **D3.** No no we don't do it that way...

307 **OR.** Your subject teacher.

308 **D3.** Oh class register?

309 **OR.** Ja...

310 **D3.** Oh ja if we have more teachers we ask them to stay at their register classes if they don't alternate so that, because
311 we have limited man power, that is one way we are trying to do.

312 **OR.** Hmmm...

313 **D3.** It's a challenge, if you tell learners to go to register you will find that 8 or 10 teachers are on leave and if a teacher
314 says his on leave and then they give you medical certificate and then that is that, it impacts on teaching and learning and

315 then at some stage there's nothing like a health practitioner, if the teacher says I'm not feeling well, this morning I'm going
316 to visit the doctor uh...the least I can ask him is please get well soon and come and cover for the lost time
317 **OR.** Hmmm...
318 **D3.** That is the least I can do, if his not feeling well and he call me in the morning his not feeling well than I say some other
319 way ja.
320 **OR.** Ok, thank you very much for your time. We are at the end of the interview.

1 **ONDERHOUD 4**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 27 Mei 2019**

5 **Tyd: 08:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV.As die skoolhoof wat dink meneer is die rol van die skool in die gemeenskap?**

12 **D4.** Ek dink vandag is wat dit veronderstel is om te wees is dat die skool moet rigting gee aan die gemeenskap ek dink nie
13 die gemeenskap vandag het normes en waardes nie en die skool moet daardie normes en waardes aan die kinders
14 oordra en dit dan indirek aan die gemeenskap oordra, en en vandag word 'n skool die sentrum van die
15 gemeenskap...uhm alles word na die skool toe gestuur...uhm jy sal weet hulle het nou die dag gesê ons moet die kinders
16 leer hoe om 'n motor te bestuur, so al daai goed kom op die ou einde by 'n skool uit. Ek dink dit is omdat ouers nie meer
17 regtig toegerus is om om hierdie werk te kan doen nie en en ja.... Ja ek dink, ouers is bereid om te betaal vir iemand
18 anders om te doen wat hy eintlik moet doen.

19 **OR.** Jinne, so dis eintlik 'n baie groot verantwoordelikheid.

20 **D4.** Dis 'n baie groot verantwoordelikheid.

21 **OV. Wat verstaan meneer onder die term gesondheid?**

22 **D4.** Gesondheid, dis dis dis daai gesonde gees in 'n gesonde liggaam. Uhm...vir my is dit baie belangrik dat jy moet
23 oefen om gesond te bly, reg te eet, jy moet na jouself kyk en jy moet jou kop ook gesond hou dit is dit is vandag 'n groot
24 ding. Julle weet uhm in 'n skool ons baklei verskriklik met kinders byvoorbeeld 'n tuckshop, wat verskoop 'n tuckshop?

Hulle verkoop gemors kos wat kinders wil hê en ons het 'n voortdurende stryd daarteen om dit te probeer beperk uhm hierdie opkikkers wat die kinders gebruik hierdie drankies hierdie koeldrankies, powerade en monster daai tipe van goed. Uhm gesondheid impliseer ook gebalanseerdheid uhm ons moet probeer om almal toe te rus na die beste van ons vermoë sodat hulle gesonde besluite kan neem. Uhm gesondheid is nie net jou liggaamlike gesondheid nie, daar is geestelike gesondheid ook en 'n ou moet net fiks bly, as jy fiks bly dan val die ander goed ook in plek.

OV. Wat verstaan meneer onder die term gesondheidsbevordering in skole?

D4. Nommer een dink ek onderwysers moet die voorbeeld stel dat kinders...kinders doen wat volwassenes doen. Die volwassenes stel die voorbeeld en gesondheidsbevordering beteken dat eerstens moet die personeel die voorbeeld stel, tweedens moet 'n skool alles moontlik doen om 'n kind al die inligting te gee wat nodig is op sy vlak van ontwikkeling, uhm ek is gekant daarteen om vir 'n kind te veel inligting te gee, hulle eksperimenteer met goed. Uhm...hoe meer inligting 'n kind op sy vlak het rus dit hom toe om goeie besluite te neem soos wanneer hy gekonfronteer word met dwelms en sulke goed, sodat hy kan weet is dit goed vir my gesondheid of is dit nie goed vir my gesondheid nie en dan die kurrikulum moet voorsiening maak vir gesondheid jy weet in LO is dit deel daarvan, maar ons het byvoorbeeld met hierdie klomp kinders wat ons het baie sport. Hier is elke naweek 'n sport, elke Woensdag 'n sport, elke middag is daar oefeninge, uhm jy hou hulle besig, jy moet vir hulle leer om gesond te bly, uhm...ons verwelkom ook as mense van buite kant af kom om te kom praatjies gee uhh...ek moet sê die Departement is baie getrou met ondersoeke vir die kinders dit doen hulle elke jaar klokslag vir die tien jaar wat ek al hier is doen hulle dit, so hoe meer die gemeenskap ook betrokke is by die skool gaan dit ook die kinders help.

OV. Watter kennis dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?

D4. Ek dink 'n skoolhoof behoort meer as die basiese kennis te hê. Jy weet ons lewe vandag met google, uhm mens moet bedag wees op met veral as dit nou begin winter raak watter kieme hardloop rond en hoe kan jy dit voorkom. Ek onthou

46 jare terug met wat was dit die die FH1 of of F1 virus of daai ding uhm ek weet het ons 'n afspraak by die hospitaal
47 gemaak om te gaan hoor wat moet ons doen om dit te voorkom hoe moet ons vir die kinders leer om dit nie te versprei
48 nie. Uhm die hoof moet weet wat is in die omgewing aan die gang en wat is in die land aan die gang wat gesondheid
49 betref om kinders voor te berei, jy moet darem basiese kennis hê. As 'n kind seer kry of enige iets en ek praat nie net
50 fisies nie, maar geestelik ook, dat jy verwysings kan doen en dit ook bitter vining kan doen. Skole, onderwysers en hoofde
51 moet baie versigtig wees, jy moet jou afstand hou jy weet vandag word almal gedagvaar vir niks, so jy kan verwys so
52 vinnig as wat jy kan.

53 **OR.** En liewers nie self betrokke te raak nie?

54 **D4.** Nee glad nie, ons het nie die kwalifikasies nie.

55 **OR.** Ok.

56 **OV. Watter vaardighede dink meneer moet 'n skoolhoof het om gesondheid te bevorder in skole?**

57 **OR.** So ons het nou die kennis bespreek en nou vra ek die vaardighede?

58 **D4.** Die skoolhoof moet baie baie vinnige besluitnemings kan maak, uhm jy moet weet vir wie om wat te delegeer in geval
59 dit 'n nood toestand is. Jy weet wat gewoonlik gebeur is, wanneer jy mediese hulp nodig het is die persoon wat dit
60 gewoonlik doen nie beskikbaar nie, so jy moet weet wie is die volgende persoon dat jy dit kan kry. Uhm....

61 **OR.** Is daar nog vaardighede wat meneer in die skool toepas ?

62 **D4.** Wat ons bitter graag doen is om soveel as moontlik mense noodhulp kursusse laat doen, maar dit is nou meer gerig
63 as daar 'n nood toestand is, 'n individuele nood toestand. Maar oor die algemeen vaardighede ag hulle moet net
64 gesond bly dis al.

65 **OR.** Ok, uhm nog 'n vragie.

66 **OV. Watter hindernisse ervaar meneer om gesondheid te bevorder in die skool ?**

67 **D4.** Weet jy onder ons kinders is 'n groot hindernis uhm...die kinders eet nie gesond nie, uhm daar is baie kinders wat nie
68 oefen nie en daar is baie kinders wat oorgewig is. Uhm...tot 'n sekere mate kry jy individue wat wat dit ook misbruik. Maar
69 ek dink daai drie is vir my die grootste, die grootste bekommernis. Miskien ook in 'n mate sekere ouers wat nie regtig ag
70 gee nie. Ons het al gevalle gekry van 'n kind wat regtig mediese hulp nodig gehad het waar die ouer nie kan nie ons het 'n
71 geval van 'n kind wat 'n gehoor probleem het en uhm die ouer kan eenvoudig nie die gehoor apparaat wat die kind moet
72 hê bekostig nie, so die een wat die kind op die oomblik het gebruik hy nie want dis nie die regte apparaat nie en dit het
73 nou weer ander implikasies. In engels...it hampers his education, want hy kan nie behoorlik hoor nie.

74 **OR.** Wat gebeur nou met daardie kind?

75 **D4.** Nou probeer ons ons bes om saam met die ouer hy het 'n mediese fonds, maar die mediese fonds betaal net 'n
76 gedeelte. Nou probeer ons 'n borg kry om die kind te help.

77 **OR.** Sjoë dis nice! En hoeveel kinders is daar nie met sulke probleme nie?

78 **D4.** Ja dis nou maar een kind waarvan ons weet

79 **OR.** Ja nee, en dan is daar kinders met oog probleme kinders en dan is daar nog die oorgewig kinders.

80 **D4.** Ja jys, ons lewe van kitskos en dit is 'n groot probleem. Kinders kry nie genoeg.... ek kyk die kleintjies wat inkom.
81 Hulle is klaar oorgewig, uhm dis normaal vir 'n kind om hier by graad 8 of graad 9 gewig aan te sit want hy gaan groei,
82 maar party van hulle ...as jy na die familie kyk dan sal jy sien hulle is almal en daar neem ek die ma kwalik. Die ma is die
83 een wat moet sorg dat daar 'n gebalanseerde dieet is en nou praat ek nie van arm huishoudings nie, ek praat van
84 huishoudings waar daar 'n goeie standaard van lewe is dat 'n mens... Ons het byvoorbeeld 'n kind wat 22:00 in die aand
85 'n pizza wil bestel. Now how on earth? Nee dit is uit. Hier is genoeg kos, hulle kry kos in die koshuis.

86 **OR.** Dit is regtig slegte eetgewoontes.

87 **D4.** Ja 22:00 in die aand 'n pizza? Dit gaan sit net om jou heupe. En dit lei na diabetes en ander siektes.

88 **OR.** Uhm...praat meneer hulle met die kinders oor dit?

89 **D4.** Ja ons het kyk, ons het beheer oor ons koshuis kinders uhm hulle eet gebalanseerde maaltye en ons gaan kyk dat

90 hulle groente eet, kyk 'n kind is nie lief vir groente nie, maar hy moet sy groente eet.

91 **OR.** Het meneer hulle soos 'n voedingskema hier by die skool?

92 **D4.** Nee

93 **OR.** So hulle bring hulle eie broodjies?

94 **D4.** Ja, maar die koshuis kinders kry hulle broodjies by die koshuis.

95 **OV. Watter oplossings dink meneer is daar tot die probleme van die bevordering van gesondheid?**

96 **D4.** Jy weet as 'n mens, jy weet donkie jare terug het jy 'n pos gehad vir opvoedkundige leiding en en dit gaan maar

97 basies daarvoor dat kinders moet ingelig word en as ons daai poste kan terug bring dat die opvoedkundige leiding persoon

98 het nie net na die kind se fisiese welstand gekyk nie maar ook na sy geestelike welsyn en dit is wat belangrik is. As elke

99 skool so 'n persoon het, jy weet ons hardloop op minimum personeel en maksimum klas groottes. Jou onderwysers kan

100 identifiseer waar is 'n probleem want daar is nie noodwendig tyd of die bekwaamheid om die probleem aan te spreek nie,

101 so as jy iemand het wat opgelei is in daai rigting wat die kind vat en die ouer vat en help dan dink ek het ons 80% gehelp.

102 En as ons net kan voedsame kos gee by ons tuckshops, nie hierdie quick filling, hoë koolhidrate kos wat hulle eet nie.

103 **OR.** En die kinders soek mos reeds daardie kos.

104 **D4.** Ja ja...brood...brood...(lag).

105 **OV. Is daar enige ander vrae of aanbevelings of opinies wat meneer het in terme van die vrae of**

106 **gesondheidsbevordering?**

107 **D4.** Ek dink dit is 'n wonderlike onderwerp wat julle het, ek het nog nooit gehoor dat iemand so iets gedoen het nie. Ek sal
108 graag wil weet wat vind julle uit en watter aanbevelings is daar. Hierdie is 'n baie relevante studie van jou en ek dink nie
109 dit gaan makliker word nie. Ek dink die situasie gaan vererger.

110 **OR.** Dis hoekom is dit so belangrik om skole bewus te maak van gesondheid.

111 **D4.** Jy weet ek dink in 'n skool soos ons, het ons nie regtig so baie daarmee te doen nie, want ons ouer gemeenskappe is
112 mense wat 'n goeie standaard van lewe handhaaf, maar ek dink in die groter meerderheid van skole...daar sukkel
113 onderwysers geweldig. Ek het nou die dag, toe was hier 'n maatskaplike werkster, julle as sy vir jou die goed vertel
114 mens hoor daarvan en jy lees so nou en dan daarvan dan kom 'n mens en sy sê vir jou ja maar ek werk daarmee. Ek
115 werk met 'n kind wie se pa haar gemolesteer het of 'n seun wie se pa hom gemolesteer het, jy weet sulke goed.

116 **OR.** En hoe verwerk 'n kind so iets ?

117 **D4.** Hy verwerk dit op 'n negatiewe manier. Hy word 'n probleem kind en dit is nie sy skuld nie en as jy daai kind nie
118 vroegtydig red nie is hy gone. En hy gaan doen dieselfde, die geskiedenis herhaal homself.

119 **OR.** Dis so. Baie dankie vir meneer se tyd en goeie antwoorde.

1 **ONDERHOUD 5**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 29 Mei 2019**

5 **Tyd: 10:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 6**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV. What do you understand about the term health?**

12 **D5.** Uh health is...actually deals with how I'm living how you're eating very well or not eating well so that is health whether
13 you are dirty or you are clean so that is health in a nutshell ja. Whether you are maybe I think that one will go down well
14 whether you eat this food that is going to give you a good health or a bad health it depends, oh and the lifestyle. Aah
15 lifestyle that you are living or...a person who is like me who is always driving the car and becoming big big big because
16 I'm not exercising and ja....

17 **OR.** Oh, ja we still coming to that question...

18 **D5.** Ja that's why I'm saying I think we still getting there...

19 **OV. As the school principal, how do you view the role of the school in the community?**

20 **D8.** The school is a very very important entity in the community, because these children need to be...because especially
21 now the children can be very very naughty, so at least at the school is where they get uh good morals ja because some of
22 them they don't get morals by their homes and as a result it is only at the school where they get good morals how to greet
23 people how...that that. Even academically but morals it's very important for a community to have a school, because if the

24 community doesn't have a school that's where we see a lot of Thotsi's...yes ja..., so a school plays a very very important
25 role in the life of the people of the community.

26 **OR.** Ok thank you. The next question....

27 **OV. What do you as the school principal know about health promotion within the school context?**

28 **D5.** Just as I've just mentioned to you, regards to ours who are using cars you are always using the cars and if if you are
29 not walking or running all those things you are actually not promoting health ja...so it is a although although there is no
30 time you see uh nowadays there are alot of work to do especially as a human being growing up you become more busy
31 there is alot of things you need to do as so to sustain life, but that's where you sometimes you lack time in terms of uh
32 going to the gym.

33 **OR.** But in the school setting, within the school setting what do you know about health promotion?

34 **D5.** Teachers especially in the LO ja at least there is a period for that there's a period for sports, which helps the learners
35 to do some exercise and there's a period for Llife Orientation which is also good for the learners to do, because there are
36 marks allocated for the learners for doing exercises and so on, so it also helps so that why it is very very important for the
37 leaners to be in the school, to promote health ja...

38 **OR.** Ok thank you...

39 **OV. As the school principal what knowledge should you have to promote health in schools?**

40 **D5.** Hmmm it's very very important because if if you are the leader in a institution and you are not in to this exercise and
41 moral activities to actually promote health and good health because the learners have to go so you have to keep the
42 committees alive so that these learners participate and they are kept busy in sports they are kept busy in athletics and
43 they are kept busy in soccer and kept busy in netball and so on so it is very very important as the leader to allow all the
44 committees in the school to run in order to promote health.

45 **OR.** Ok the next question sounds very the same but the question is....

46 **OV. What skills should a school principal have to promote health in schools?**

47 **D5.** The skills that you have as a leader is the skill of administration, being able to organise, being able to be an influential
48 person so to you must sell it...sell the idea, because as the leader of an institution you must you have to sell the vision. If
49 my vision is that this school at the end of in 10 years time I want this school to be having a very good soccer team and
50 having a very good...so i have to sell the idea to the teacher, so that we own it as a school it cannot be mine because this
51 is very big this is a very big school and if I have to do everything by myself I won't be able to do it but I must sell it and let
52 all the teachers be able to own so that it is not my thing it's not the principals thing it's the thing of the school ja....

53 **OR.** Is there any other skills the principal needs to promote health?

54 **D5.** I think most of the time is when the principal, cause if the principal does not participate because you also have to
55 participate as well so that they can see well this is important and buy in into the idea but if you just say we are going
56 to....let us do what what what but you don't participate, because you have to lead by example. Leading by example shows
57 people ok this is doable...and everyone is able to do that.

58 **OR.** And uhm sorry you said something about moral activities....what moral activities should the principal have?

59 **D5.** You know as the principal....these children are very clever they see if you are the principal who vlook everybody these
60 learners they do the same as you...you must be the principal who is a parent to them ja. Ja you have to be the parent
61 figure and when the learner has done something wrong you bring the learner in and talk to the learner as you're child
62 ja...so that is how I lead this children and say no my dear you have to do things this way...if you are going that way you'll
63 end up in jail so that's where morals are important.

64 **OR.** And in terms of health activities? How do you promote healthy activities?

65 **D5.** They have to eat very well, good food, so everytime you go to the kitchen you have to check the ladies are they is the
66 kitchen clean so it is very important, because if there's a mistake as the principal you are going to account why did these
67 ladies cook things that are poisonous so it very important it is promoted in the food they eat, which can be eaten by
68 everyone.

69 **OR.** Who sets up the menus for the children?

70 **D5.** The department of Education they set up the menus, on Mondays they eat carbohydrates on Tuesdays they must eat
71 proteins on Wednesday...so it's a very healthy diet, so at least they eat a balanced meal.

72 **OV. What barriers prevents health promotion in schools, what problems do you as the school principal**
73 **experience?**

74 **D5.** Uhm there's always financially a ...we are struggling because we are no fees schools so when you are a no fees
75 schools, so when you are a no fees school you can't even spend because you know what is happening especially in
76 Ikageng the rent for the school is very very high so we...the money which comes from the government for it comes in two
77 ways every month they give money for food and put it into another account and section 21 they give money in May and
78 October 2 times a year so every child here will have his or her money in other words they are 1132 learners each learner
79 will have R1100 which is to be paid in the school account from government but that money...it is divided in 3 ways, the
80 first way is to buy them books, they buy it for them, the second money is to buy text books and the third one is the one
81 that comes into the schools account the very same R1100 per child, and also the one third is the one that we must use to
82 pay rent electricity and water so it could be maybe R340 000 in April I mean in May but municipality will say you owe us
83 R250 000 for water and electricity so you left with plus minus R90 000, so that R90 000 you must go with it up until
84 November so there's no money.

85 **OR.** What do you want to do with the money?

86 **D5.** You know the machines the machines like the photocopy machines, every school needs to do its own contracts with
87 the suppliers, so what happens the suppliers will say each paper that you do you must pay us. So, every month they
88 check the papers they will say they want R12 000 or R11 000 when you pay that what do you have left from the R90 000,
89 you were supposed to work with it up until November. So, it's very difficult running a school when there's no money, so
90 these are the barriers, which is actually...

91 **OR.** So how does this all affect the school?

92 **D5.** It affects the school because we have to buy paper for exams and we don't have paper...

93 **OR.** Ok and the health how does that affect the health aspect of the school if there is no money?

94 **D5.** You see you can't even buy.....for the children to participate in sports we can't even buy the sports equipment we
95 borrowed this from another school and the school must buy them food and we are unable to do that....

96 **OV. What interventions should be put into place in order to reduce the barriers, what solutions are there for all**
97 **the barriers you mentioned?**

98 **D5.** You know...I don't see anything that can be done unless the government do things differently if for instance the
99 government the same months they give the schools money they can pay the municipality, because then the municipality
100 there are politicians there when they did not do or work well with the money they take schools as their target that is what
101 is happening nowadays the schools are targets during that time May and October that's when they want their money,
102 because people in the location are not paying so where do they collect their money? The schools...so they know out of 5
103 schools if they charge them R250 000 each they have already R1 million just from the schools.

104 **OR.** So that is the only barrier actually? The finances?

105 **D5.** Yes, the finances is the main thing, because an institution is run by finances. Also the sponsors in the community can
106 help us maybe the person where we buy groceries from who doesn't mind no let me sing R10 000 cheque for you, so the

107 sponsorships at least ja...that is how we survive ja, so the guy where we buy the fruits and vegetables really helps us a lot
108 and sometimes he gives us free fruits and vegetables and clean and fresh fruits and vegetables. *(onderbreking deur
109 onderwyser, skoolhoof moes aandag gee aan ander verpligtinge by die skool)*
110 **OR.** That's all for now, thank you for your time.

1 **ONDERHOUD 6**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 29 Mei 2019**

5 **Tyd: 11:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV. As die skoolhoof wat dink meneer is die rol van die skool in die gemeenskap?**

12 **D6.** Heel eerste is ons 'n akademiese instelling so in die gemeenskap beteken dit jy gee die kind akademiese
13 kwalifikasies om dan in verdere studie in te gaan en beroeps keuses te maak, beroepsgerig te wees. Dit is nou die
14 akademiese bedryf. Dan wat dit as 'n inter sosiale uh funksie of rol wat dit speel gaan dit maar oor die kind word
15 blootgestel aan buitemuurse aktiwiteite buite kurrikulere aktiwiteite, sport, kultuur, hys in 'n inter sosiale gemeenskap by
16 die skool so dit leer hom om inter sosiale vaardighede te ontwikkel, hy uhm of sy kan maklik met haar maatjies oor die
17 weg kom en daai interaksie tussen kinders is 'n geweldige groot ontwikkelings fase waar die...waar die kind dan in die
18 toekoms in die groot mens lewe daai skills moet hê en dan wat ons nou doen wat regtig ek dink baie goed is vir ons
19 kinders is ons is 'n waarde gedrewe skool ons lê geweldig klem op waardes. Ek wil gou vinnig vir jou die waardes gee wat
20 ons het....(deelnemer staan op en bring 'n dagboek). Ons het dit in 'n boekie wat al die kinders ook kry....het hulle die
21 waarde sisteme uhm....en ons het absoluut binne ons dissiplinêre stelsel fokus ons op die waardes van die...van die
22 kinders soos respek, integriteit, hardwerkenheid...daar kan jy sien is respek, die volgende maand is uitnemendheid,
23 eerlikheid uhm...hardwerkenheid, orde en dissipline, so al hierdie...die hele maand of die hele program wat ons hier dryf
24 via die dissiplinêre stelsel is om hierdie sosiale vaardighede vir die kinders aan te leer...uhm ons huise het nie regtig meer

25 die voorbeeld nie want die kontak tussen ouers en kinders word by die dag al hoe minder, ek het nou die dag daai mooi
26 preek van my gehad, die leefwyse van (interkom maak 'n geraas in die hoof se kantoor) uh...as ek kan gebruik...die
27 leefwyse van wat 'n selfoon deesdae vir ons voorstel, jy weet ons is almal deesdae op 'n sosiale netwerk met elektronika
28 en met tegnologie, so daai waarde sisteem van ek kan liefde openbaar teenoor my naaste dit val heeltemal weg want wat
29 doen ek nou ek stuur vir die ou 'n smiley en 'n whatsapp boodskap ek het nie meer daai interaksie daai kontak tussen
30 mense wat jy kan sê ek is nog lief vir jou. Ek het 'n voorbeeld gebruik kommunikasie uh wat eintlik 'n selfoon is 'n
31 kommunikasie middel maar dit val weg want uh ons kommunikeer nie meer met mekaar nie die selfoon het die
32 kommunikasie middel geword, so al hierdie tipe van goetertjies dis baie belangrik dat ons dit binne in ons skool program
33 moet inkorporeer en dit gee die life skills vir kinders wanneer hulle eendag groot is en hulle stap hier uit moet hulle weet
34 dis 'n sosiale wêreld waar die druk baie is vandag dan het hulle hierdie vaardighede ontwikkel op skool vlak al uhm...so
35 die skool as 'n mens gaan vat in die ou bedeling waar ek ook uitkom was die skool, die kerk en die gemeenskap was die
36 drie pilare wat in die opvoeding en ontwikkeling van 'n kind gestaan het. Die kerke speel al hoe minder 'n rol wat hierdie
37 waardes en dissipline en respek en daai goed eintlik via die geloofskennis van die kind vir hom geleer het. So wat moet
38 die skool nou doen? Die skool moet die akademiese instelling wees en bly dit bly ons eerste prioriteit, maar tweedens het
39 die skool baie die rol oorgeneem van die kerke en die kerklike gemeenskap en dan hierdie waardes van die kinders te
40 ontwikkel.

41 **OR.** Dankie meneer dit was baie goed beantwoord.

42 **OV. Wat verstaan meneer onder die term gesondheid?**

43 **D6.** Ok, daar is seker twee nê. Liggaamlike gesondheid en die ander een is in jou kop, jou geestelike gesondheid. Ek dink
44 die vraag gaan meer oor geestelike gesondheid. Uhm...ok ons kan altwee antwoord. Binne in die skool verband spesifiek
45 met buite kurrikulere aktiwiteite soos sport, daar ontwikkel ons die kind op 'n liggaamlike manier, ons gee hom die

46 blootstelling, hy kry die geleentheid om dit wat hy nie meer as kind doen nie want hulle sê mos daars twee goed wat fiks
47 is deesdae en dis die twee duime want hulle kan net selfoon. So ons kinders hardloop nie meer rond nie, hulle klim nie
48 meer boom nie, so ons buite kurrikulere aktiwiteite waar hulle blootstelling kry, rugby, netbal, hokkie, atletiek, swem,
49 whatever...kry die kind die geleentheid dan ook 'n bietjie te kompeteer, hy kan sy eie liggaamlike vermoëns toets, hy
50 ontwikkel dit, ons het gelooflike goeie afrigters wat ook potensiaal kan raak sien en daai potensiaal word dan ten einde
51 ontgin en uhm...so dan die liggaamlike ontwikkeling ook binne die Lewensvaardigheid in die skool ons vat ons kinders uit
52 almal gaan staan op die netbal baan ons gaan gooi bietjie bal gaan kyk of hy 'n netbal bal teen 'n ring kan gooi of in 'n
53 ring kan gooi nie....daai daai basic skills, daai klein motoriese vermoëns wat ons nie meer het nie gee ons ook aan
54 aandag by die skool. Ons is juis nou binne ons nuwe sport struktuur, wat ons by die skool geskep het is ons besig met uh
55 'n volledige sport ontwikkelings program waar ons veral by ons junior fase die graad 8 en 9 geweldig baie kyk na die kind
56 se ontwikkeling ons noem dit sommer die boomklim fase, wat hy nie as kind het nie probeer ons via ons gym en ons sport
57 struktuur organisasie wat ons het. En daar gaan die kind blootstelling kry aan die gym maar hy gaan nie fisies ysters optel
58 en buig nie en gewigte optel nie dit gaan oor hy gaan leer om goose walks te doen en hy gaan paddatjie spring hy gaan
59 oor rondom kegeltjies hardloop so die basic skills wat ons kinders nie meer het nie omdat hulle net op hulle selfone is en
60 net voor die tv sit en video games speel...daai skills wil ons vir hulle leer. En dan wanneer 'n kind in graad 10, 11 en 12
61 kom dan gaan ons vir hulle meer blootstelling gee aan die ontwikkeling waar hy dan blootstelling kry aan die gym, ons het
62 fisioterapeute wat met hulle werk, ons het biokinetiese mense wat met hulle gaan werk, hulle gaan geweldig baie
63 ontwikkeling kry ook in die sport wat hy gaan beoefen want uit die aard van die saak verskil 'n rugby speler en 'n sprinter
64 se oefeninge. Dis nou meer rondom die liggaamlike, die fisiese gesondheid. Nou wat geestelike gesondheid betref soos
65 wat ek net nou gesê het hierdie geweldige program wat ons dryf en stuur ons hele skool uit hierdie waardes sisteem en
66 uh dit gee die kinders die geestelike gesondheid....(skies vir die foon wat lui maar hy moet maar lui).

67 **OR.** Meneer mag antwoord as meneer wil....

68 **D6.** Nee nee ek gaan nie antwoord nie. Ons kan dit seker maar vandag nog sê ons is mos darm nog nie forseer om dit nie
69 te sê nie ons dryf ons skool ook nog volgens Christelike normes en waardes sisteme, ons open nogsteeds in die oggende
70 met gebed, en ons is regtig nie ons forseer geen geloof aan 'n kind nie, hy het vrye keuse, hy kan dit bywoon of hy hoef
71 dit nie by te woon nie, maar as hy dit bywoon dan doen ons regtig baie moeite, ons het ook uhm 'n kerk groep of nie 'n
72 kerk groep nie 'n geestelike groep wat elke Woensdag gedurende pouse dan kom hulle in die saal bymekaar en per
73 uitnodiging kan die kinders gaan meedeel gedagtes uhm...dis hoe ons na die geestelike gesondheid kyk van die kinders.
74 Wat ons dissiplinêre stelsel betref en ek moet vir jou regtig sê as ons vir 'n kind deur die dissiplinêre proses gestraf het,
75 want ons het 'n straf stelsel met 'n negatiewe punte stelsel en ek gaan byvoorbeeld na detensie toe dan sit hy 'n
76 Woensdag middag detensie van 14:00-17:00, maar die eerste uur en 'n half van die detensie word hy absoluut blootgestel
77 uhm....ek gaan nou kyk of ek dit vir jou kry, een van die projekte wat ons doen, 'n kind wat deur die dissiplinêre sisteem
78 gegaan het of 'n dissiplinêre verhoor gehad het gaan terug en die tipe van oortreding byvoorbeeld hy was disrespekvol
79 teenoor 'n personeel, dan moet hy vir ons 'n referaat gaan uitwerk oor wat is respek, hy moet gaan google en gaan
80 navorsing doen en hy moet 'n 5 blaaie referaat inhandig wat sê dit is respek en jy weet daai goed vat ons netso terug na
81 ons dissiplinêre stelsel toe in die detensie klasse daai eerste uur en 'n half almal wat daar sit werk byvoorbeeld werk 'n
82 takie uit oor respek. Die eerste uur en 'n half sit hy en hy werk uit die dokument uit wat 'n ander kind voorberei het nie wat
83 'n personeel lid uitgewerk het nie wat uit 'n dissiplinêre verhoor uitkom en dan straf ons die kind met 'n referaat en dan
84 vat ons daai referaat en ons laat dit goedkeur deur die dissiplinêre kommitee en daai werkstukkie gaan dan detensie toe,
85 so dit is 'n kind se taak wat detensie klasse toe gaan om ander kinders te beïnvloed, daai kinders gaan lees hom deur en
86 werk dit deur en gee hulle eie menings en dan werk hulle aan hierdie vyf waardes wat ons het en dan die laaste uur en 'n
87 half kry hulle geleentheid om huiswerk te doen.

88 **OR.** Meneer het nou baie gesê oor die kennis en vaardighede wat toegepas word, maar ek gaan dit nou later weer vra so
89 meneer moet dit asb weer sê.

90 **D6.** Ja dis reg.

91 **OV. Wat is meneer se verstaan van die bevordering van gesondheid in skole?**

92 **D6.** Ok, weereens die twee goed. Liggaamlik die kind oefen nie, onaktief by die huis, hy speel met die selfoon of sit voor
93 die tv, sit voor video games. So, die skool moet die alternatief stel, kom ons stel die kind bloot aan buite kurrikulere
94 aktiwiteite, sport en binne in die LO klasse, waar hy fisies besig is. En dan die geestelike, hoeveel van ons mense gaan
95 nog gereeld kerk toe? Bitter min ons gebruik maar die geleentheid al is ons nie...om die kinders kerklike goed te leer nie,
96 maar ons leer die kinders waardes. En daai waardes soos jy sien word vervat in die leerder boekie. Ek sal vir jou so
97 boekie gee dan kan jy hom ook saam vat.

98 **OV. Watter kennis dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?**

99 **D6.** Wysheid van Salomo. Hy moet als kan weet en als kan doen. Dis regtig so. 'n Mens moet regtig...ek dink die eerste
100 ding wat kennis betref hy moet weet wanneer moet jy uh 'n saak hanteer en daarvoor het 'n mens 'n bestuur span. My
101 ervaring het my geleer, jy doen nie meer 'n ding alleen in vandag se lewe nie. Jyt 'n bestuurspan, gekwalifiseerde persone
102 wat op jou bestuur is jyt mense met ongelooflike baie kennis en daai kennis word saamgevoeg om 'n probleem aan te
103 spreek en om 'n oplossing te kry. 'n Hoof kan dit nie meer vandag alleen doen nie. Jy moet regtig bestuurs vaardighede
104 het. En jy moet jy moet wysheid hê om onmiddelik te kan weet watter rigting moet jy daardie probleem of situasie wat op
105 jou tafel lê na wie toe kan jy dit dan analiseer en watter groep moet jy dit bespreek en oplos. Uhm as ek 'n simpel
106 voorbeeld kan maak, as dit nou gaan oor dissiplinêre stelsels dan is daar onmiddelik uhm ons probeer die die die uhm...jy
107 kry maar ouers wat hier in stap en dan kom skel en skree, so jy kalmeer die party, jy gee 'n afkoel tydperk en dan verwys
108 jy dit na die dissiplinêre kommitee wat uit 'n hele paar persone bestaan, so jy kry regtig kundige mense wat binne in

109 daardie kommitee daai spesifieke probleem aanspreek en ek dink dis 'n hoof se rol vandag ...jy moet jys 'n tipe van 'n
110 arbiter jy verstaan wat ek vir jou sê...uhm jy moet kan hoor jy moet kan reageer en jy moet die goed kan in die regte rigting
111 laat gaan.

112 **OV. Watter vaardighede dink meneer moet 'n skoolhoof kan hê om gesondheid te bevorder in skole?**

113 **D6.** Kalm en rustig. Jy moet kalm en rustig en beredenerend kan wees. Uh jy moet ook uhm...soos ek gesê het jy moet
114 soos 'n mentor kan optree aan die eenkant en dan moet jy ook as 'n arbiter jy moet kan luister uh en dan moet jy die
115 wysheid en die kennis hê en dit kom net met ervaring. 'n Ou koop dit nie in 'n boek nie of lees dit nie in 'n boek nie jy koop
116 dit nie in 'n winkel nie dit kom letterlik net met ervaring, wat jy gaan weet jy moet hierdie probleem met hierdie manier
117 hanteer. Nog iets wat ek moet beantwoord? Het ek dit darm tipe van in die lyn beantwoord?

118 **OR.** Ja nee dis reg meneer het dit beantwoord.

119 **OV. Watter hindernisse ervaar meneer om gesondheid te kan bevorder in skole?**

120 **D6.** Sosiale media is 'n geweldige probleem waarmee ons deesdae sit. Uhm....en ek gaan 'n voorbeeld noem wanneer
121 ons dissiplinêre stelsel teenoor kinders moet op 'n mooi gesonde manier moet korrektiewelik moet optree het sosiale
122 media die probleem geword...kinders ...as ek 'n simpel voorbeeld kan gebruik...kinders wat baklei weet die omstaanders
123 sal nie meer 'n groepie kinders wat baklei uitmekaar haal nie hulle sal eerder hulle selfone uithaal en hulle sal begin
124 videos maak en hulle vat daai videos en hulle sit dit op sosiale media en dis die wêreld in. Die skade wat jy daardeur kry
125 is baie baie groter as wat jy in die verlede twee kinders gehad het wat baklei en jy het die saak beredder en jyt 'n
126 oplossing gekry en die kinders het vrede gemaak. Nou hoe keer jy hierdie negatiewe beeld wat nou uit is in die wêreld en
127 op sosiale media, hoe draai jy dit om? Dis geweldig moeilik om dit te doen. So jy moet absoluut in jou optrede moet jy
128 waak daarteen en jy kan nie vandag kinders se selfone wegneem nie, hulle het dit permanent by hulle. So in ons
129 ontwikkeling van die kind probeer ons daai waarde vir hom leer en sê luister sosiale media is nie daar vir jou om

130 negatiewe publisiteit vir die skool te gee nie, dis een ding en die ander ding wat ons deesdae nogals beleef is omdat uhm
131 baie van ons kinders en ek wil nie persentasie noem nie maar die meerderheid of meer as 50% van ons kinders kom uit
132 gebroke huwelike. Dis ook 'n geweldige ding, want die oomblik wat jy met kinders werk wat uit gebroke huwelike kom dan
133 sit jy met 'n kind wat hy speel altyd die pa en ma teen mekaar af...dissiplinêr gebeur dit baie en wanneer dit kom by skool
134 funksies en skool aktiwiteite het ons 'n probleem en dan ook op die finansiële gebied...uh baie van ons kinders..ons is 'n
135 skool wat skoolgeld mag hef in artikel 21 skool 'n kwantiel 4 skool en ons mag skoolgeld hef, jy mag nie teen die kind
136 diskrimineer omdat sy ouers nie skoolgeld betaal nie maar jy sit met die probleem van wie is verantwoordelik...hierdie
137 ouer beskuldig daai een en daai een beskuldig daai een en op die einde van die dag moet mens ...dis 'n besigheid aan
138 die einde van die dag dis nie net 'n instansie waar jy geld kry van die staat nie, hierdie is 'n besigheid. Dis basies die hoof
139 goed wat ek vir jou kan sê.

140 **OR.** Maar meneer het nou gepraat van die kinders wat uit gebroke huise nou kom, hoe affekteer dit nou vir hulle soos
141 emosioneel dan nou in die skool self? Hoe raak dit 'n probleem vir hul gesondheid later? (opvolg vraag)

142 **D6.** Geestelike gesondheid. Dit gaan maar daaroor op die einde van die dag, baie van dit wat in die huis gebeur want dit
143 is...hulle spandeer 70/60% van die jaar by die skool, maar wat van daai 30/40% wat hulle by die huis is. Hy het daai
144 emosionele baggage wat hy van die huis af terug bring skool toe en jy sien dit onmiddelik en baie van ons dissiplinêre
145 probleme wat ons by die skool het kan jy direk verbind met huislike omstandighede so...en dis hartseer want 'n kind wat
146 in 'n sosio-ekonomiese onder die broodlyn moet leef en ons het van daai kinders hier...uh ek het nou die dag 'n baie mooi
147 ons het gaan kyk na Frank Opperman en hy het die voorbeeld genoem dat daai kind sit in die skool môre moet hy toets
148 skryf en vanaand sit hy by 'n kers en leer..uhm waar die ander kind sit met LED ligte hy kan lekker leer uh en en jy moet
149 daardie kinders op dieselfde vlak uh dieselfde geleentheid gee om te kan presteer, nou gaan vat jy die omstandighede
150 waaruit die kind kom dan verander die prentjie heeltemal. So ons probeer ook regtig en van ons personeel se kant af om

151 bemoeienes te maak met die kinders en dis 'n groot ding ons is nie...dis een ding van ons skool kinders is nie vir ons
152 nommers nie..ons ken die kinders ons maak regtig bemoeienis met die kinders en die kinders het die vrymoedigheid om
153 met my te kom praat en maak die deur toe en sê meneer...jy weet daardie ondersteunende rol...ek kan nie aan sy
154 huislike omstandighede iets doen nie en vir hom 'n nuwe huis koop nie, ek kan nie vir hom 'n nuwe bly plek gee nie, maar
155 net die begrip wat 'n mens toon en die feit dat 'n mens weet verander nogals die prentjie en op die einde van die dag wil
156 ek dieselfde resultate hê.

157 **OR.** Is daar enige uhm... soos fisiese hindernisse?

158 **D6.** Ons het baie min kinders wat liggaamlik gestremd is uhm so...daai special needs kinders ons het nie regtig baie van
159 hulle nie. Wat ons wel doen ons het 'n sisteem in die skool waar ons geweldig aandag gee aan die leergeremde kind en
160 dis ook baie meer op julle vlak waarmee julle werk. Ons het op hierdie stadium in die 70 kinders wat spesiale aandag kry
161 ekstra skryftyd hulle het lesers en hulle het scribes mense wat tot vir hulle skryf soos byvoorbeeld die persone wat nou
162 lesers het gaan ons voor die tyd daai vraestel word digitaal opgeneem op 'n laptop daai kind sit daar met sy ipad oorfone
163 spesiaal in 'n lokaal langs aan, hy sit nie by die res en skryf nie daai kind het tyd.

164 **OR.** So daar is kinders op die skool wat wel 'n hindernis tot leer het?

165 **D6.** Ja ons het 78 wat leergeremd is, nie baie liggaamlik gestremd nie...hier en daar 'n gehoor probleem want hulle wil nie
166 hoor wat ons sê nie.

167 **OR.** Ok die volgende vraag. Ek dink meneer het dit ook al gesê, maar die vraag is...

168 **OV. Watter oplossings is daar tot die probleem van bevordering van gesondheid?**

169 **D6.** Ja as ek dit opsommend kan noem binne ons waardes sisteem die stelsel die sisteem wat ons bedryf gee ons nogals
170 baie aandag daaraan, die persoonlike kontak wat daar met die kinders is, die akkomodering van kinders met
171 leergeremdheid en die toepassing wat ons het binne ekstra skryftyd vir die kinders wat stadig van begrip is wat ons die

172 goed op laptop sit en die kinders luister met oorfone en hulle luister en dan ook scribes, dit beteken die onderwyser lees
173 die vraag die kind antwoord die vraag en die onderwyser skryf die antwoord omdat ons van daai kinders het wat
174 disleksies is, ons het so 3 van hulle wat regtig baie disleksies is. So ons gebruik maar onderwysers om die kinders se
175 vrae te beantwoord.

176 **OR.** En dan oplossings vir die ander probleme wat meneer netnou genoem het soos die finansies en kinders met
177 finansiële probleme? (opvolg vraag)

178 **D6.** Ons het kwytskelding, so die ouer kan aansoek doen. Maar dis nogals bietjie harde werk vir die ouer self want hy
179 moet soos vir jou fisies bank state kom neer sit en volgens die persentasie is dit so skedule waarmee hulle werk en op die
180 skaal is daar 'n sekere hoeveelheid afslag wat hulle kry op skoolgeld en daarvoor kan hy aansoek doen en dan het ons
181 ook 'n meriete stelsel wat dan finansiële is so 'n kind wat uit die laerskool uitkom en hy was 'n hoofseun of 'n hoofdogter
182 kry 10% afslag en as hy nog sport prestasies het kry hy nog 5% so dit motiveer die kind ook in die laerskool vlak al. As
183 ons soos ons opedag vroeg in September het dan gee ons daai goed vir die kinders en dan weet die kind as hy kan
184 akademies presteer en as hy op sport gebied kan presteer dan kan hy in 'n sekere mate afslag kry dis die finansies, uh
185 ons het nou klaar gesê die oplossing wat ons het is die metode wat ons het ons bedryf ook 'n lees sentrum die scribes
186 wat ons vir die kinders gee en die ekstra lees tyd wat ons vir die kinders gee alles om die kinders te akkomodeer wat
187 probleme het.

188 **OV. Is daar enige ander vrae, aanbevelings of opinies wat meneer het in terme van die vrae of**
189 **gesondheidsbevordering?**

190 **D6.** Eintlik moet ons met die ouers praat, ek dink regtig daar moet soos in die ou bedeling baie meer klem gelê word op
191 die rol wat die ouers speel in die opvoeding van sy kind. Uhm ouers is geneig om dit deesdae af te skuif en dan ook na
192 skole se kant toe, skole moet gemotiveer wees om begrip te hê vir die kinders wat uit swak sosio-ekonomiese

193 agtergronde kom en dan aan die ander kant moet ons binne in ons hele departementele onderwys sisteem via ministers
194 en parlement moet daar 'n poging wees vir uh die regering ook om meer ek sal sê seminare, werksinkels en daai goed
195 na die ouers se kant toe te vat en sê hoor hier jy speel...as ons gaan kyk na daai drie bene die kerk, die skool en die
196 gemeenskap..as ons gaan kyk na die ouers se rol in die gemeenskap vir die kind se ontwikkeling is hulle regtig besig om
197 hulle verpligtinge hulle geboortelike verpligte van daai kind te versaak, want hulle....hiers vir jou R20 en hiers vir jou R50
198 gaan hou jou besig en en daai afdeling moet ons regtig...en dan moet ek sê van die departement se kant af kry ons regtig
199 baie ondersteuning.
200 **OR.** Dankie vir meneer se tyd, ek waardeer dit baie.

1 **ONDERHOUD 7**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 30 Mei 2019**

5 **Tyd: 10:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV. As skoolhoof wat dink meneer is die rol van die skool in die samelewing/gemeenskap ?**

12 **D7.** Wat is die rol van ons skool of van 'n skool?

13 **OR.** Uh...

14 **D7.** Wat ons beeld is hier is om 'n beeld uit te dra aan die gemeenskap en om die jeug wat ons hierso probeer doen om
15 die jeug wat na ons skool toe gestuur word op so mate op te lei dat hy in die gemeenskap kan aanpas en dat hy kan buite
16 toe gaan en as 'n volwassene sy plek kan volstaan in die lewe dat hy hier kan uitstap...uhm ok hulle sê die buite lewe is
17 baie erger as skool maar dat hy kan agter kom dat hy..ons leer hom die normes en waardes as jy sien my skool is vol
18 normes en waardes en uh laat hy weet wat is respek as hy hier uitgaan hoe om met mense te werk en ek dink dit is die
19 skool se uhm...om hom op te lei en om hom volwassen te kry en sterk genoeg te maak om buite die samelewing te ...uh
20 hoe kan ek sê..in engels sou ek sê "face" en diep in die oë kan staar.

21 **OV. Wat verstaan meneer onder die term gesondheid?**

22 **D7.** Die term gesondheid is jy moet na jouself kyk soos ag...jy moet net na jouself kyk en weet jy selfs ons kinders ook
23 ons probeer met die nutrition wat ons het hier by die skool om hom gesond te laat eet en selfs by ons koshuis kyk ons laat
24 hy gesond eet en dit is die probleem van ons kinders vandag dis die enigste...die een bord kos wat hy hier kry is die

25 enigste bord kos en om gesond te eet en gereeld te eet en na jouself te kyk oefening, gereeld oefening te doen, aktief te
26 wees en dus wat ons probeer vir die kind oordra en dis die geleentheid wat ek vir die kind gee om aktief te wees om alle
27 sporte te kan doen en ons het nie net sport nie maar kultuur ook ons het 'n groot blaas orkes ook en staan hy net en 'n
28 ding blaas maar hy moet net aktief wees en fisies wees....fisiese aktiwiteite is vir my baie belangrik selfs ons
29 onderwysers, ok daar is 'n paar wat nou nie na hul self kyk nie, maar as mens moet jy na jouself kyk en dis hoekom ek
30 meer gesond leef, 'n voorbeeld te stel ek is aktief betrokke...en die kind selfs die kind ook as hy sien jys aktief betrokke
31 dan hy hou daarvan dis vir hom lekker om te sien jys ook aktief betrokke.

32 **OR.** Ok, die volgende vragie.

33 **OV. Wat is meneer se opinie of verstaan van die bevordering van gesondheid in skole?**

34 **D7.** Hulle probeer regtig by ons... ek praat nou net van my kant probeer hulle regtig kinders in 'n gesonde rigting in te
35 druk veral met eet en ons NSMP daars 'n spyskaart waarvan hulle moet eet, gesonde kos nie junkfood en en en nie ons
36 probeer regtig wanneer ons vir hulle kos maak nie vir hulle junkfood te gee nie, gesonde kos en selfs die departement
37 hulle het nou 'n beleid daar daar moet Woensdae sport wees maar ons het elke dag sport en om die liggaam gesond...'n
38 gesonde liggaam huisves 'n gesonde brein, jy weet dit is maar hoe dit werk, hulle probeer dit doen die departement
39 probeer hulle kant van die kant af te bring en daar is baie kursusse en daar is baie mense wat kom praat oor gesondheid
40 selfs oor dwelms, alhoewel ons doen dit ek weet nie van ander skole nie maar ons probeer. Maar regtig hulle probeer om
41 die kind bewus te maak te maak van leef gesond en dan sal dit goed gaan met jou, maar ok ek weet nou nie van ander
42 skole nie.

43 **OR.** Ok, uhm die volgende vragie....

44 **OV. Watter kennis dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?**

45 **D7.** Jy moet ook weet wat is die voor en nadele van swak eet van nie oefen van en van jou..jy moet kennis hê van as jy
46 sien as nou die dag het ons 'n kind...'n onderwyser en 'n hoof moet darm ma daai agtergrond kennis hê van 'n...ek sê
47 nou nie 'n dokter wees nie maar hy moet darm 'n mediese agtergrond hê om te sien as 'n kind nou onder gewig is, ons
48 het nou die dag 'n kind geweeg wat 28kg weeg en hys 17 jaar oud dadelik het ons agter gekom die kind is ondervoed en
49 dadelik het ons vir hom begin pap gee laat hy moet pap eet laat ons kyk en ons gee vir hom Morvite laat hy net 'n bietjie
50 voeding kry en jy...selfs om te sien dat 'n kind, om 'n kind te kan identifiseer ek self en selfs 'n onderwyser, ek identifiseer
51 baie keer dan sê ek maar jiss....so jy moet darm die algemene agtergrond kennis hê van gesondheid eet en leef. Die feit
52 dat ek dit self doen dink ek dit pas my, want ek kyk na myself of ek probeer na myself kyk en dis hoekom ek dit probeer
53 oordra na my onderwysers ek het laas jaar so kompetisie gehad van wie stap die meeste tree op 'n dag en dan die
54 volgende dag die een wat wen kry 'n sjokolade, so 'n mens probeer sulke goed in bring om hulle meer bewus te maak
55 raak besig stap, kyk hoe meer jy stap hoe beter. Hulle sê jy moet 10 000 tree stap 'n dag, op 'n dag dan gaan jy gesond
56 bly. Ek het gister 25 000 tree gestap.

57 **OR.** Yoh, hier by die skool?

58 **D7.** Haha nee wat ek maar rond hol, 25 000 tree, ja wat my average is maar gewoonlik so tussen 12 000 en 14 000 tree
59 wat ek stap.

60 **OR.** Sjoë ek moet ook seker beginner stap, ek ry mos net haha...

61 **D7.** Ja nee ek ook, eks 'n fietsryer. Ek het nou die Sondag 60km gaan ry.

62 **OR.** Sjoë meneer is regtig 'n goeie voorbeeld.

63 **D7.** Ja ek probeer maar fiks hou, veral by die kinders hulle sien ook en ek is baie betrokke by die kinders dat hulle kan
64 sien eks nie net 'n ou wat sit nie, en ek hou nie van kinders wat net sit nie ek raak mal, hulle moet betrokke raak en besig
65 raak.

66 **OR.** Ok die volgende vraag.

67 **OV. Watter vaardighede dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te bevorder in skole?**

68 **D7.** Ja vaardighede soos ek sê jy moet dit self toepas in die eerste plek as jy nie na jouself kyk nie sal jy ook nie worry
69 van 'n ander persoon se gesondheid nie en dan moet jy sekere idees in bring ook by die kinders dat hulle besig bly. Ek is
70 so as 'n ou na my toe kom en sê meneer ons gaan nou 'n jungle gym bou dan sê ek dan bou jy 'n jungle gym laat die
71 kinders besig bly, want ons kinders ongelukkig ons tipe kinders moet jy besig hou en hy moet speel, as hy die hele dag
72 speel dan is hy orite, hy moet sokker speel en bal skop, hy kan nie net stil sit nie dan gaan hy vir jou mal maak. Hulle het
73 wel vir ons gesê ons moet die, ons het hulle nou wel in gehok laat ons hulle buite toe vat pouses laat hulle op die rugby
74 veld speel, maar ok dan helfte van hulle spring oor die draad dis ons probleem. Maar jy moet sekere doelwitte vir jou
75 daarstel en ek sê vir my personeel kom ons kyk wie loop die meeste, laat ons mekaar aanspoor op die ou einde en sê
76 kom ons doen dit, of ons doen 'n spanbou werk laat hulle besig en aktief bly.

77 **OR.** Meneer het net nou iets genoem van mense van buite wat kom om met die kinders te praat...

78 **D7.** Ja ja ons kry baie mense van buite, hier is 'n man wat kom vir die seuns wat my LO onderwyser vir my sê, hy's 'n
79 body builder, en hy gaan vir hulle die kennis oordra oor sekere vitamienes wat jy moet drink en moenie...hoe sê my broer
80 my seun altyd moenie juice nie, moenie steroids gebruik nie jy weet ons gaan dit aan hulle oordra, want hier is baie van
81 ons seuns hulle hou van gym en hulle hou van aktief wees en ons het sommer sulke selfgemaakte gewiggies in die
82 koshuis en hulle is elke dag besig daarmee, maar hulle hou daarvan dis hulle kultuur, maar nou die probleem is hulle
83 doen verkeerde goed, hulle drink verkeerde goed en hulle eet verkeerde goed of hulle wil groter word en dan gebruik
84 hulle steroids en outomaties gaan jou liggaam agter uit met steroids, maar ons bring mense van buite af wat met hulle
85 kom gesels. Ja ons doen dit nogal redelik baie.

86 **OR.** Ok.

87 **OV. Watter hindernisse ervaar meneer om gesondheid te bevorder in die skool?**

88 **D7.** Ja my hindernis, ons het nou wel hulp gekry van die departement af maar een hindernis is ons het nie die finansies
89 nie uh nie dat ons ek praat nou van kos gewys ons grootste hindernis is die ouer self ook wat die kind jy weet die kind
90 word nie by die huis opgevoed nie ek vat nou n voorbeeld wat 'n vroujie vir ons kom sê het daar is 3 van ons kinders in
91 die hospitaal maar sy sê sy kry hulle so jammer maar hulle is meer gelukkig in die hospitaal want hulle kry kos, hulle speel
92 speletjies en hulle word na gekyk, ons kinders word baie dislect, sorry dit is so die kind kom honger by die huis aan hier
93 het gister 'n seun of nou die dag 'n seun hier aangekom wat sê ek soek kos meneer ek het nog niks geëet nie en hy het al
94 vir 4 dae nog niks geëet nie, die kontak tussen ons en die ouer is 'n probleem, ons weet nie die kind kry nie kos nie en as
95 'n kind gaan honger voor jou sit gaan hy outomaties nie luister nie en hy gaan nie konsentreer nie en hy gaan nie weet
96 wat aangaan nie. Ons het nie daai ouer betrokkenheid nie en dis ons grootste hindernis op die oomblik. En hulle word nie
97 by die huis na omgesien nie en dan kom die kind by die skool en ons kan sien maar hierdie kind word nie na omgesien
98 nie al sê jy vir die ouer. Vakansies stuur ons vir hulle...NSMP maak vir hulle pakkies op vat kos huis toe miskien is dit die
99 enigste kos wat hulle het miskien is daar nie kos nie maar ons weet nie. Ons het nou al mooi gekyk watter kinders het nie,
100 ons probeer identifiseer want ons sit met 430 kinders wat eet elke dag wat ons 'n gekookte bord kos vir hom neersit en ek
101 dink van hulle is die meeste wat ek gesê het is die enigste bord kos wat hulle kry elke dag.

102 **OR.** Sjou, so is hier 'n voeding skema?

103 **D7.** Ons het 'n NSFMP ja ...ons het hom baie uitgebrei ons het begin met 130 en ons staan nou met 440 of 450 kinders
104 wat eet.

105 **OR.** En die res van die kinders eet hulle ongesond?

106 **D7.** Ja hulle doen, nee selfs by die snoepie probeer ons om nie die slegte goed te verkoop nie.

107 **OR.** Ja dis maar 'n algemene probleem by baie skole.

108 **D7.** Ja maar die kinders soek dit, as jy nie dit gaan verkoop nie gaan jy nie kos maak, gaan jy nie geld maak nie. En hulle
109 is maar honger, dit is maar hongerte dis die probleem. Nou eet hulle daai chippies, daai groot pakke chips wat na niks
110 proe nie maar hulle soek dit, dis wat hulle eet dis hulle kos.

111 **OR.** En meneer het vroeër iets gesê van die finasies wat ook 'n hindernis is?

112 **D7.** Ja die finansies is nogal 'n darm nie nou nie maar ons het 'n bydra van die departement af wat ons vir 430 kinders
113 kan kos gee en uh die koshuis se finansies kinders wat in die koshuis is word na gekyk uh daars baie kinders wat sê uh
114 een kind het al vir my gesê hulle betaal dan so baie geld hoekom kan hulle nie Kentucky kry nie.

115 **OR.** Yoh (lag)....

116 **D7.** Ja toe bel ek die ma en toe sê ek vir die ma hy moet maar seker nie meer in die koshuis bly nie want julle eet mos
117 nou elke dag Kentucky by die huis. Toe sê die ouer vir my self, meneer ek het nie eers kos in my huis nie maar hy soek
118 Kentucky. Gelukkig kry hulle beurse, hulle almal by die koshuis kry beurse en hulle kry elke dag 3 borde kos tot en met
119 Vrydag. Die ander hindernis is die ouers wat dit toelaat, hulle gee dit vir die kinders om hulle monde stil te kry. En nou
120 praat ek van baie geld, ouers met baie geld dan kom die kinders hier en hulle koop sulke gemors en dan op die ou einde
121 hy sal nie vir hom ordentlike kos koop nie hy koop vir hom die gemors kos of hy sal vir hom dagga koop. Dagga maak
122 mos ook, hulle sê hy maak nie honger nie, ek weet nie ek het nog nooit dagga gerook nie maar hulle sê jy word nie
123 honger nie, hy maak nie honger nie en dan word die kinders baie maer. Hier is so 3, 4 seuns wat ons nou al gekontroleer
124 het en gesien het maar hulle word verskriklik maer want hulle rook dagga. En dan stuur ons hulle maar so 40 dae huis toe
125 laat hy maar gaan rehab. Ja ons het so bietjie 'n ander opset as ander skole, heeltemal ons kyk na die gesondheid en dan
126 kyk jy nou maar na die substance abuse, baie kinders snuif gom want hy kry koud, want as jy nie kos het nie gaan jy koud
127 kry, as jy nie in die oggende eet nie gaan jy koud kry....jy kan gaan kyk by ons kinders, so armoede...armoede is een van
128 ons grootste probleme in ons skool, en die kind het nie klere nie. Gaan kyk in die koshuis maak daai deure oop dan sal jy

129 sien daai kind het maar 2 onderbroekies en miskien 'n broek en dis dit, sy kombers het nie eers 'n kombers nie van hulle
130 het ons komberse gegee hulle het nie komberse nie hulle lê net daar. Hulle is beter af in die koshuise...so ja dit is
131 armoede dit kan jy sê is 'n groot groot faktor. Ja jy sien ons sit in 'n mooi gebied ons skool is mooi en ons probeer die
132 skool so mooi laat lyk vir die kind jy kan ons toilets gaan kyk dis netjies en higiënies dis skoon, want hulle kry dit nie by die
133 huis nie en hulle kry dit hier en hy voel dis sy huis.

134 **OV. Watter oplossings dink meneer is daar tot die probleme van die bevordering van gesondheid?**

135 **D7.** Ja ek dink die groot ding waarmee ons maar sukkel is....(onderbreek van die interkom). Wat ons mee maar sukkel
136 omdat ons skole daar is maar 'n stigma om spesiale skole, daar is baie mense wat nie weet wat in my skool aangaan nie
137 en dit is so ek het nou 'n vroutjie gehad, jy moet eintlik met haar gesels sy doen haar M in spesiale onderwys sy't ook
138 gesê die mense is clueless oor wat in ons skole aangaan. Dis die gemeenskap om ons gemeenskap betrokke te maak
139 oor die kind en ek weet nie op die oomblik in Potch gaan dit maar oor die Hoërskole Volkies en Gimmies en hulle het nie
140 regtig 'n saak met ons nie en ek dink die grootste behoefte lê by ons, maar ons het nou baie samewerking van die social
141 workers en selfs die gemeenskap betrokke te maak om bydraes te lewer tot die skool en die kind dit is maar...om met die
142 gemeenskap betrokke te raak maar dis vir ons ook 'n hindernis ons kom nie lekker by die gemeenskap uit nie.

143 **OR.** Die gemeenskap is nou die ouers?

144 **D7.** Ja die ouers maar ons het nie daai ouerbetrokkenheid nie, die ouers van ons skool is glad nie betrokke by die skool
145 nie. Die gemeenskap sal liever kritiek lewer as wat hulle ondersteun. Daar is baie oukies by wie ons borge kry ons kry
146 redelik baie borge en ons kry redelik baie ondersteuning van die Universiteit die dogters en seuns koshuise, maar die
147 dogters probeer dit ook by ons dogters huisves jy weet gesonde liggaam gesonde gees jy weet dis waarom dit gaan. Dis
148 maar om die gemeenskap betrokke te kry, die Universiteit is betrokke, die sielkundiges, die social workers al daai mense

149 die polisie. Watter ou kan met die kinders kom praat want dit help veel ons praat, hulle wil nie net van ons hoor nie hulle
 150 wil van buite hoor dit is die ding. Dis 'n oplossing ek weet nie, maar ons sukkel maar.

151 **OR.** En meneer het net nou iets gesê van die kinders wat die dagga rook....wat doen meneer hulle omtrent dit?

152 **D7.** Ja die dagga, ons het 'n policy ingebring of gelukkig die departement het 'n policy ingebring as ons vermoed...dit
 153 staan ook in die PAM dokument as jy vermoed 'n kind rook dagga mag jy hom toets veral as hy klasse ontwig. Dan toets
 154 jy hom en as hy positief is sê ons vir hom, skakel sy ma gee vir hom 'n brief 40 dae gaan hy uit die skool uit hy kan nog
 155 nogsteeds sy werk en goed kom haal maar hy moet gaan vir rehabilitasie en as hy terug kom toets ek hom weer en as hy
 156 weer positief is stuur ek hom weer en dan moet hy gaan net vir rehabilitasie en dan kan hy nie weer skool toe kom nie en
 157 uhm die gemeenskap, ongelukkig is daar mos nou ouens wat buitekant is wat die goed aan hulle verkoop en dis nie net
 158 hier by ons omgewing nie dis van die taxi rank af en hy haal R5 uit, hy kry R5 of sweets te koop of kos te koop en dan
 159 gaan koop hy liewers dagga. Want as hy dagga koop dan voel hy orite, niemand pla hom nie, dit is 'n ander manier om
 160 hom te beskerm seker maar om daai hongerte te stil in sy maag rook maar dagga.

161 **OR.** En die finansies? Hoe word die skool

162 **D7.** Ons word gefinansier deur die departement en ek het vanoggend met die SMT ons kry ons kry gelde van die
 163 departement soos ek gesê het hostel beurse en vervoer gelde waar ons vir die kinders vervoer gee en dan kry ons wat
 164 hulle noem LTSM Learner support material dis wat ons in die sentrums en klasse gebruik en dan kry jy jou algemene
 165 running kos wat jy kry. Ons kry genoeg geld dit is so, maar dit verwys na sekere afdelings ons kan dit nie vir alles gebruik
 166 nie.

167 **OR.** En hierdie uhm juffrou wat nou die kinders polisie stasie toe vat, wat leer hulle nou daar?

168 **D7.** Hulle gaan nou....uh dis nou Take a child to work, die program is eintlik Take a girl to work, maar uhm die polisie het
 169 hom verander na Take a child to work. Dan vat hulle 10 seuns van ons en hulle kyk hoe werk die opset van die polisie,

170 hulle gaan tot by die selle en gaan kyk hoe lyk die selle. Ek het gesê ons moet bietjie ons kinders vat na die jeug
171 gevangenes laat hulle bietjie kyk hoe lyk dit daar laat hulle sien of dit so lekker is want hulle dink dis lekker.

172 **OR.** Sjoë is so.

173 **D7.** Ja want ons het gister 'n geval gehad waar die kind 'n mes uitgehaal het en hy was al in die tronk en hy't al uitgekóm
174 en gerehabiliteer en uh jy moet hom mos maar terug vat en weer 'n geleentheid gee want hys nog 14/15 maar hys moeilik
175 baie moeilik, maar jy moet die kind beskerm op die ou einde, vir ons gaan dit oor die kind.

176 **OV. Is daar enige ander vrae of aanbevelings of opinies wat meneer het in terme van die vrae of**
177 **gesondheidsbevordering in skole? Iets wat meneer wil byvoeg?**

178 **D7.** Nee wat nie eintlik nie, ek sal net like om te weet wat die, om te sien wat doen ander skole sodat ek my skool kan
179 bevorder. Ons doen soos NSFMP jy weet ek weet die laerskole doen dit ook, maar is daar hoërskole? Wat doen hulle vir
180 hulle kinders?

181 **OR.** Ons is mos nou besig met die navorsing om uit te vind wat doen skole, maar meestal is daar nie regtig planne of
182 strategieë wat hulle regtig in plek het nie. Behalwe skole wat genome het hulle verkry ook maar hulp van die sielkundiges
183 af of van mense wat leerders met spesiale behoeftes kan akkomodeer en dan het hulle soos mense wat vir die kinders
184 die vrae kan lees of antwoorde kan skryf tydens eksamens en ook maar maatskaplike werkers en uhm baie van die skole
185 fokus ook baie op normes en waardes net soos meneer vroeër gese het. En dan het hulle ook gepraat van die polisie wat
186 ook maar by die skool opdaag enige tyd en 'n search doen want daar is regtig skole waar dit baie erg is.

187 **D7.** Ja ja ja ek het ook nou die dag vir my onderwysers gesê julle dink by ons gaan dit erg daar buite gaan dit baie erger,
188 dit is so. Ons was nou die dag by 'n vergadering, hulle het die kerk betrokke nou gemaak, die kerk het betrokke geraak by
189 die dissipline, maar ok die probleem is hieso by ons gaan dit goed, binne in Potch gaan dit baie goed, maar hulle sê
190 buitekant Potch gaan dit baie sleg. Kom ek sal vir jou sê finansieel is dit maar mismanagement met sekere goete, ons het

191 nou die dag gesels ons kry regtig baie geld ons spesiale skole, maar nou sê die ouens maar....kyk sy skool sit in Ikageng
192 en my skool sit binne Potch en ons kry dieselfde hoeveelheid geld maar hoekom lyk jou skool so en ek sê toe dis maar
193 hoe jy daarmee werk en wat jy daarmee doen. Ek dink dis maar mismanagement. Dit gaan ook maar oor die sosio-
194 ekonomiese agtergrond, die kinders word blootgestel aan geweld. 'n Kind het byvoorbeeld gesien hoe sy ma en pa baklei
195 en dan kom hy by die skool en dit is vir hom om aan 'n vrou te slaan maklik want hy sien sy pa doen dit en dis hoekom hy
196 dit doen, en dis waar ons werk nou intree om vir hom te sê nee nee dis verkeerd. Ja so dit is 'n taak ons het 'n taak as
197 onderwyers moet jy maar sterk staan, dis nie moeilik nie ons het ook oulike kinders, mooi kinders. Ons het nou die dag
198 geïdentifiseer 65 kinders uit klasse uit getrek en gesê nou is ons klaar met julle ons gaan vir jou ma 'n brief skryf en sê sy
199 moet jou kom haal ons is moeg. Nee want mens kan net gee tot op 'n punt dan moet jy stop. So daai normas en waardes
200 moet jy maar vir die kind vaslê en dis hoe dit werk in die buite lewe. Ons het ook nou hierdie kursus vir die graad 10
201 leerders, daar leer ook hulle hoe om in 'n werk situasie te werk, hoe gaan jy by jou werk optree. Ja dis belangrik, so ja die
202 skole het 'n groot werk, jy kan nie net alles vir die ouer toelaat nie want dit gaan nie werk nie. Maar ek voel maar gelukkig
203 die dag as die kind hier uitgaan en hy kry 'n goeie werk, hy gaan net mooi aan.

1 **ONDERHOUD 8**

2 **Universiteit: Noord-Wes Universteit van Potchefstroom**

3 **Groep: Sekondêre skoolhoofde**

4 **Datum: 31 Mei 2019**

5 **Tyd: 11:00.vm**

6 **Aantal deelnemers: 8**

7 **Plek: Noord-Wes Universiteit Potchefstroom**

8 **D1. = Deelnemer 1, D2. = Deelnemer 2, ens.**

9 **OV. = Onderhoudvoerder vraag**

10 **OR. = Onderhoudvoerder respons**

11 **OV. As skoolhoof wat dink meneer is die rol van die skool in die samelewing/gemeenskap?**

12 **D8.** Die skool is die senter punt van die gemeenskap en waar die skool in samewerking met die gemeenskap die kinders
13 moet bedien en daar moet 'n verhouding wees in engels die stakeholders uh om saam 'n doelwit te bereik om saam te
14 werk.

15 **OR.** Wie is die stakeholders? (opvolgvraag)

16 **D8.** Uhm almal wat betrokke is, die ouers, instansies wat skenkings maak of donasies maak, die leerders is deel van die
17 stakeholders, want dit is hulle toekoms en die personeel en die departement.

18 **OR.** En as meneer nou sê die skool moet die kinders dien, hoe bedoel meneer?

19 **D8.** Ek dink die rol van die skool is om regtig te weet of te poog om te weet wat in elke kind se huishouding aangaan,
20 want ons het nommers geword as gevolg van die groot getalle in die vroeër bedeling toe daar 25 kinders in die klas was
21 het jy van elke kind geweet wat is die omstandighede, waar bly hy, hier het jy nie 'n idee nie daar is nie tyd nie want jy
22 moet deur die sillabus kom. Uh want ek bedoel daar is soveel kinders wat sonder pa's groot word wat alleen die pot aan
23 die kook moet hou, uh so ons besef nie wat is die finansiële komplikasies in 'n kind se lewe en ek dink baie keer is dit ook
24 trots dat ek nie gaan aanmeld as ek 'n krisis het nie.

25 **OR.** En in daardie omstandighede hoe sal die skool 'n verskil kan maak? (opvolg vraag)

26 **D8.** As 'n mens 'n voedingskema basies kan hê en as jy uh hulp kan hê van beraders om kinders te help deur 'n krisis,
27 want mens weet nie altyd van familie wat oorlede is nie en dan hoor mens eers na 'n week of twee na die tyd, uhm ek
28 dink dat die kommunikasie tussen die skool en die ouers en die kinders....ons sit met 'n krisis waar ons 'n nommer het van
29 'n ouer maar dan bestaan die nommer nie meer nie uh so as daar 'n krisis is kan jy nie eers die ouers in die hande kry
30 nie, want die nommer is foutief, uh en ek dink ook dat mens tot by 'n punt kom dat mens sê skool, ouers en kinders moet
31 hande vat as 'n eenheid....*(alarm gaan af by die skool en dit raas baie)*....

32 **OV. Wat verstaan meneer onder die term gesondheid?**

33 **D8.** Uh gesondheid, dis vir my 'n fisiese situasie maar ook 'n geestelike...want 'n gesonde liggaam huisves 'n gesonde
34 gees. Uhm so daar moet in totaliteit na 'n kind gekyk word en nie net wat is sy fisiese toestand nie maar wat is sy
35 emosionele toestand. Uhm as ek dink aan molestering, verkragting, aanranding, moord dit het alles 'n effek op
36 gesondheid want as ek uhm in 'n situasie is waar ek deur 'n trauma gegaan het sonder hulp is my fisiese toestand ook
37 geaffekteer maar my emosionele toestand ook so dit dra ook by tot 'n lae immuniteit sisteem of ander siektes uh want
38 daar is nie ondersteuning nie, 'n groot krisis wat ek beleef het is dat mense nie besef wat is 'n trauma nie, uh enige
39 belewenis wat jy het of wat jy oor spanning het is trauma en een ding kan vir 'n ou trauma wees en vir die ander is dit nie
40 trauma nie uh so ek moet by 'n punt kan kom om te bepaal, hierdie persoon gaan deur 'n trauma of hierdie persoon is aan
41 die begin van 'n trauma, want gee ek nie aandag daaraan nie dan gaan daai ou nog dieper in die put en dis waar ons
42 depressie kry en selfmoord gedagtes wat by kinders is, want daars nie hulp nie.

43 **OV. Wat is meneer se opinie, perspektief of verstaan van die bevordering van gesondheid in skole?**

44 **D8.** Ek dink dat 'n mens moet uh....na elke kind as individu in totaliteit kyk want uh soos ek netnou ook gesê het 'n
45 gesonde liggaam huisves 'n gesonde gees uhm om mense te begelei tot volle wasdom en mense deur krisisse te help

46 wat ook gaan bydra tot gesondheid en hy gaan goed voel oor homself, want sodra jy goed voel oor jouself oorwin jy baie
 47 keer siektes, want ek sit nie in pyns oor my eie goeters nie want daar's hoop so uh as ons vir ons kinders meer hoop kan
 48 gee en meer vertrouwe voorentoe dan gaan hulle nie in hulle self gekeer wees om na die omstandighede binne in hulle te
 49 kyk nie maar wat is die moontlikhede buite sodra jy 'n positiewe uh ingesteldheid kom...uh as ek voorbeeld kan vat...ons
 50 gaan op vakansie daar's 'n verwagting daar word aan iets anders gedink maar as jy sê ons gaan nêrens heen nie dan
 51 begin die kinders wat kan ek doen, daar's nie oplewering nie uh ek dink chemies in jou brein jou oorspoel met positiewe
 52 gedagtes wat jou help om oor 'n krisis... 'n gesondheidskrisis te oorkom dis wat ek glo, dat ons moet meer positief ingestel
 53 word uh ek bedoel ons krisis vandag ons sit met...daar's soveel werkloosheid, nou watse aas het ek aan my hoek om
 54 hierdie kind te lok om positief te funksioneer as hy altyd net die negatief hoor, so ons moet uh 'n positiewe bydra..
 55 **OR.** So meneer sê eintlik deur vir kinders hoop te skep en 'n positiewe atmosfeer te skep in die skool help om dan
 56 gesondheid te kan bevorder?
 57 **D8.** Ja en uhm ek dink as 'n mens kom by 'n tipe van 'n voedingskema uh of selfs donasies kry vir multi-vitamienes om vir
 58 kinders te sê hoor hier jy't 'n booster nodig om net hier oor te kom want hulle sit nie met die finansiële ondersteuning om dit
 59 te kan kry nie so ek dink uhm dit is iets wat 'n positiewe bydra kan lewer, en as daar goeie kos by 'n skool kan wees gaan
 60 jy ook kinders kry wat graag skool toe wil kom want party van hulle kry nêrens anders kos nie, want dit is 'n ding van my
 61 maag is vol ek gaan ook kan leer so ek gaan uitsien om skool toe te gaan uhm waar ek was het ons voedingskema
 62 gehad...maar elke kind die kospakkie wat jy vandag saam skool toe bring word op 'n tafel gedek, almal kom sit hulle kos
 63 daar neer en dan het ons brood gesmeer met marmite of grondboontjebotter en stroop, maar nou kom hierdie kind met 'n
 64 tamatie en kaas maar hy't lus vir grondboontjebotter en stroop dan sit hy sy toebroodjie neer en 'n kind wat byvoorbeeld
 65 nie 'n broodjie het nie kan nou kies watter broodjie hy wil hê so die kinders leer om vir mekaar om te gee wat ook
 66 gesondheid help. So as kinders nie goed eet nie is hulle baie meer vatbaar vir siektes. So dis my gevoel...

67 **OV. Watter kennis dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?**

68 **D8.** Ek dink ervaring uh, want dis nie alleen kennis nie, want as ek kennis het van wat is my voedingsarea en die gebied
69 waaruit my kinders kom wat is hulle behoeftes uhm om dit te kan aanspreek en om die gemeenskap betrokke te kry met
70 'n toebroodjie projek of 'n die departement is tans besig met voedingskemas by 'n klomp skole en ek dink baie keer kyk
71 die departement mis, omdat dit 'n goeie skool is is daar nie nood nie uhm en ek dink die nood is baie hoor as jy kyk na
72 watter tipe goed word by 'n snoepie by 'n skool verkoop, dis nie voedsame kos nie uh dit maak die maag vol maar dit het
73 geen opbouende krag nie uhm en dis waarom ek sê jy moet kennis hê van wat is die behoefte en kan ek daai behoefte
74 aanspreek en wat kan ek doen om dit vir die kind die moeite werd te maak om ook skool toe te kom. En as ons kyk na
75 uhm die onderwys in geheel sit ons met 'n groot dilemma in opsigte van tiener swangerskappe is ook deel van
76 gesondheid, waar kinders hulle loopbaan op prys stel so die inligting wat deurgegee moet word en uh moet van so aard
77 wees dat elkeen wil inkoop by hierdie gedagte, my gedagte is dat uhm as 'n ou kyk na al die grants wat daar gestaan
78 word en jy kan vir 'n kind kom sê, as jy jou graad slaag en jy kom in matriek en jy't nie swanger geraak nie dan gee ons vir
79 jou 'n beurs as 'n motivering slaag jy daai jaar kry jy weer 'n beurs slaag jy nie dan moet jy die beurs terugbetaal en ek
80 dink ons gaan 'n beter standaard kry en 'n motivering en met 'n beurs is daar finansiële implikasies van kos of jy kan in
81 die koshuis verniet bly uhm wat die beurs behels wat en ek dink by die skole kan 'n mens dieselfde gedagte kry waar die
82 staat investeer en sê weet jy wat ons dra by tot 'n ontwikkelde wêreld, kinders met potensiaal, en om te kan identifiseer,
83 hierdie kind moet in 'n praktiese rigting gaan uh hy mors sy tyd hier en dit gaan oor kennis en uh as ons kom by voeding
84 of gesondheid uh as ek vir 'n kind op die pad kan plaas uh ek sê altyd vir die kinders as ek dink aan 'n skelektriekbaan ek
85 as hoof, as onderwyser ek wil jou nie op die skelektriekbaan sit nie ek wil jou in die baan sit waar jy kontak kan maak met
86 die krag om jou vorentoe te vat, so as ek jou net op die baan sit het jy nog nie kontak nie so en as ek weet dit is jou nood
87 uh hoemkan ek jou help dat jy kontak maak en self vorentoe gaan? En ek meen voeding is een van die kardinale punte

88 waarna ons moet kyk dat jy kan sê weet jy wat as 'n kind goed geëet het, goed geslaap het dan het hy krag vir die
89 volgende dag en as hy gesond is kan hy meer vermag ek bedoel dink aan jouself as jy grieperig voel, jy voel lus vir niks
90 uh en dis waarom ek gedink het as jy dink aan daai vitamienes neh om te sê goed, groot fabrieke kan skenkings maak
91 byvoorbeeld vitamien C tablette, die sitrus bedryf om te kan sê...ek meen hoeveel sitrus word weggegooi omdat die
92 pryse te laag is, as ons gaan kyk hoeveel tonne piesangs is al in die see gegooi omdat die mark te laag is as ons daai
93 goeters kan versprei het uh dan was dit sinvol.

94 **OR.** Uh...ok, die volgende vraag is...

95 **OV. Watter vaardighede dink meneer moet 'n skoolhoof hê om gesondheid te kan bevorder in skole?**

96 **D8.** Uhm....ek dink die vaardighede wat baie belangrik is ek moet kan kommunikeer uhm en ek moet ook metodes hê
97 waar inligting ingewin kan word uhm byvoorbeeld kom ons sê 'n Buddy projek dat as ek weet dit gaan swaar met jou of jy
98 is siek dat ek kan intree as jou buddy by die skool, om sekere inligting te kan rapporteer, dit was 'n stelsel wat jare terug
99 gewerk het uhm so ek het alles van jou geweet en jy het alles van my geweet so as ek nie by die skool is nie kon jy gesê
100 het nee hy's siek of daar's dood in sy familie of hulle kar het gebreek of die taxi het nie opgedaag nie sodat mense se
101 kommunikasie...en ek dink dis een van die belangrikste aspekte wat ek as hoof moet hê is om te kan oordeel neh, hierdie
102 kind sit met hierdie krisis, maar elke kind se krisis is nie dieselfde nie uh en as ek dink aan gesondheid om te kan sien
103 hierdie kind het 'n reelmat van afwesighede soos hoekom is hierdie kind elke Woensdag afwesig of hoekom is hy
104 Maandae nie by die skool nie of hoekom is hy nie Vrydae nie ? Om vas te stel wat is die omstandighede, soos ek nou nou
105 gesê het die getalle en die druk van die departement af maak dat ons teveel papier werk het en ons kom nie by die
106 probleem van die skool uit nie. Want as 'n kind ongelukkig is kan dit bydrae tot klomp ander fasette, so ek dink 'n hoof
107 moet uhm die vaardigheid het van om te kan onderskei uhm maar ook om te kan optree en om te kan sê weet jy wat ek
108 het kontak met soveel instansies wat my kan help uhm om wat hierdie 4 of 5 kinders wat 'n groot krisis het op grond van

109 hulle afwesighede te kan sê weet jy wat ons kan vir hulle medikasie kry uh want ek dink dit is ons rol om in die
110 samelewing 'n verskil te maak ek dink ons lê te veel klem op die akademie as ons meer klem lê op die mens gaan jy die
111 akademie self reg kry, want as ek weet iemand gee om vir my gaan ek beter doen, maar as ek deur niemand geag word
112 nie hoekom moet ek, wat is daar vir my in, as ek sien daars belangstelling en daars motivering van die onderwyser se
113 kant af en ek dink dis waar die hoof die rol moet speel om as 'n arbiter te kan optree, om vir onderwysers te sê ons het
114 hierdie krisis met hierdie kind almal wat met hierdie kind te doen het hier by ons skool doen ons dit met 'n gedragsverslag,
115 maar nou dis net 'n gedragsverslag ons gaan nogsteeds nie oor na aksie nie om te sê hoe gaan ons hierdie kind help nie,
116 so dis 'n papier oorlog waar daar nie wenners is nie. So, die kind word aangemeld en dan? Ek dink ons lê ons klem op die
117 verkeerde goeters, uhm ek sê ek moet eerder sorg dat 'n kind gelukkig is sodat 'n onderwyser kan sê al my kinders het
118 geslaag maar daar is soveel lyke langs die wat ek nie opgetel het nie. So ek dink vaardighede is uh...bestuursvaardigheid
119 en ook om te kan oordeel uh hier is nood en hier is nie nood nie uh wat is ons optrede so uh ek dink ons...ons moet by
120 die 'n punt kom van 'n netwerk van mense wat insette lewer en waar 'n ou 'n kommitee kan hê wat sit oor hierdie
121 kind...ons moet hierdie kind by die ouers weg kry, hy moet in die koshuis kom nê, maar jy sien daar is alweer finansiële
122 komplikasies, maar nou sê ek wat is my rol ek is daar om iemand in die pad te kry uh en ek identifiseer daai kind het
123 nood, maar daar word niks gedoen nie so om oor te kan gaan na aksie van uit jou ervaring en uhm maatreëls wat jy het
124 om goeters in plek te stel en om dan te kan sê goed dit of om by die welsyn aan te klop en te sê hierdie kind het 'n krisis.
125 Maar ons moet altyd onthou 'n slegte ouer is nogsteeds beter as geen ouer. So mens moet ook gaan kyk watter hulp kan
126 jy hier gee om dit vir hierdie kind weer moontlik te maak om weer terug te kom in hierdie omstandighede, so ek dink uh 'n
127 hoof moet 'n wye aspek van vaardighede hê om te kan identifiseer en hulp te vra of te verleen, raad te kry van kundiges
128 af oor goed wat jy nie self kennis het nie. Baie keer is dit omdat hoofde te skaam is om te sê weet jy wat ek weet nie

129 eintlik nie uh ek dink as ons by daai punt kan kom en sê weet jy wat daars soveel kundiges wat kan help ek het nie alle
130 mag in die wêreld of kennis van die wêreld nie, maar ek het kennis van mense wat kennis het.

131 **OR.** Ok dankie meneer.

132 **OV. Watter hindernisse ervaar meneer om gesondheid te bevorder in die skool?**

133 **OR.** Meneer het alreeds 'n hele paar genoem.

134 **D8.** Ja ek dink baie keer is daar hindernisse in as ek kyk na gesondheid is daar faktore wat nie aangespreek word nie
135 uhm byvoorbeeld uhm kom ons sê in 'n huishouding uh is daar ouers wat sieklik is wat TB het maar hulle kry nie
136 medikasie nie so dit word oorgedra na die kinders toe en dis waar ek glo die gesondheids aspek in Suid-Afrika uhm is
137 daar tot 'n hulp uh waar ek uh...toe ek jonk was het die uh susters en die kliniek altyd by die skole om gekom en uh het
138 gegaan vir inentings wat deur die staat betaal is ouers het 'n brief onderteken die kind kan daai inenting kry uhm tande en
139 oë wat getoets was uh wat nie meer plaasvind nie, want die probleem is nou weet daai kind nie hy't 'n oog probleem nie
140 want nog niemand het dit al vir hom gesê nie, want wat hy sien weet hy nie wat ek sien nie. En uh sodra hy mediese hulp
141 kry en besef ek het so klein probleempie gehad maar nou het my skoolwerk verbeter want ek het gedink almal sukkel om
142 te lees, want ek het nie geweet ek sien swakker as daai ou nie, maar nog niemand het dit vir my gesê nie, ek dink dit is uh
143 goed wat na gekyk moet word ons praat van die staat se betrokkenheid, maar ons weet dat finansies word nie reg
144 hanteer nie uh daars soveel korrupsie, maar as daar beter kontrole is rondom al daardie aspekte dat daar weer klinieke is
145 wat na skole toe kom uh die tande ouens, dan word daar bepaal jy moet gaan vir stopsels by die staat hospitaal of uh
146 hoor hier hierdie kind het 'n probleem met sy gehoor uh so ek dink die staat se betrokkenheid moet groter wees want dit is
147 ons volk se toekoms is die jeug en as ek kan sien dat die staat belangstel in my gaan ek ook n groter poging aanwend so
148 as ek eendag in die wêreld mag staan gaan ek 'n bydra lewer met my belasting sodat 'n volgende kind getoets kan word
149 so dis 'n groot wiel wat draai. Die ou wat nou die finansies het gaan investeer in die volgende kind as hy in die bo punt

150 van die wiel kan kom gaan hy ook investeer in 'n ander kind en hom te help. Ons het die medici mannekrag maar as jy
151 kyk hoeveel van ons medici die land verlaat uhm wat werklik aangewend kon geword het as jy by 'n skool van 800
152 leerlinge uh kom ons sê soos 'n kliniek suster kan hê wat kan identifiseer hoor hier is 'n probleem en as jy 'n krisis het kan
153 jy soontoe gaan vir hulp en sy kan aanbevelings maak jy moet by 'n dokter uitkom uh of weet jy wat ek kan vir jou
154 medikasie gee op grond van my ondervinding of kwalifikasies ek kan vir jou griep pil gee. Nou bly 'n kind vir 'n week of 14
155 dae uit die skool uit want hy't nie die finansies om uh by 'n dokter uit te kom nie, maar hy verloor 2 weke se werk wat
156 toetse insluit, opdragte wat hy nie voor punte kan kry nie. So, dis my....

157 **OR.** Meneer het vroeër iets genoem van die ouerbetrokkenheid ook.

158 **D8.** Ja dis waarom ek gesê het as jy as 'n span kan funksioneer laat die ouer ook in koop in die gesondheid van die kind
159 neh, want dit gaan maak laat die ouer ook meer gesond gaan wees, want hulle besef daars 'n nood. Om die ouer ook
160 aanspreeklik te hou om daai kind te versorg, want sodra ons dit ook kry sal jy groter betrokkenheid van ouers af kry, want
161 hy gaan weet die staat hou my ook dop, want hier's 'n brief, dis aangeteken en na 2 dae kan jy dit opvolg.

162 **OR.** Ek dink meneer het ook iets genoem van die tuckshops wat ook 'n probleem is.

163 **D8.** Ja ek bedoel as jy nou gaan kyk dis chippies en lekkers dis nie voedsaam nie, uh dis eintlik maar fastfoods want as
164 hulle byvoorbeeld kan sê ons verkoop sop uh of ons verkoop melk of vrugte soos ek gesê het as jy kan kom met daardie
165 sitrus ouens die piesang ouens want dit is voedsame produkte, want ek bedoel hoekom gaan ek dit nou in 'n gat gooi om
166 te vrot terwyl ek dit kon uitdeel vir mense, uhm en ek dink dat die staat moet ook 'n inset kan lewer by enige kombuis
167 moet daar 'n gesondheidsinspekteur wees om te sê hoor hier hierdie kos wat hier verkoop word is nie op standaard nie of
168 hier is niks voedaam in hierdie snoepie of tuckshop nie. En nou sit ons met die ding daars kinders wat geld het en daars
169 kinders wat nie geld het nie, dis waarom ek sê 'n voedingskema gaan 'n beter proposisie wees van ek meen as ek bruin
170 brood en ek kry grondboontjiebotter en stroop of ek kry marmite of daar word sop met elke broodjie wat jy kry wat vir die

171 kind voedsaam is veral in die winter om te kan sê weet jy wat ek het vandag bietjie warm sop ingekry voordat die dag
172 begin het as dit baie warm is kan jy vir 'n kind 'n botteltjie melk gee wat voedsaam is uh so daar is maniere wat ek glo en
173 daar is soveel instansies wat ek glo betrokke wil raak maar niemand identifiseer, want hulle het ook nie die tyd om vas te
174 stel wat is die nood nie daarom moet die skoolhoof in die vermoë wees om te sê hiers 'n nood uh ek kan die uhm melkery
175 of ek kan vir clover kontak en sê ek het 'n nood hier van 200 kinders en elke 200 botteltjies melk wat hulle kan skenk per
176 dag ek bedoel hoeveel boere moet hulle melk in die grond laat loop want hulle kry nie 'n prys vir hulle melk nie of hulle
177 kwota is of meen dan is dit mos baie meer sinvol om te sê weet jy wat ek gaan vir jou vir 'n botteltjie melk 10c gee as wat
178 dit in die grond loop.

179 **OR.** Ek dink dit is ook nou die oplossings wat ek nou wil vra...

180 **OV. Watter oplossings dink meneer is daar tot die probleme van die bevordering van gesondheid?**

181 **D8.** Uhm ek dink dat enige probleem het 'n oplossing. Dit hang af van wat is die graad van die oplossing. Uh so ek glo dat
182 as 'n mens instansies kry soos clover of ander melk fabrieke en sê weet jy wat daar word soveel kaas vervaardig maar dit
183 word nie verkoop nie en om dit dan beskikbaar te stel en die staat vir die instansie 'n bedrag te betaal en sê jy lewer
184 soveel staafies kaas of gesnyde kaas by 'n plek af sodat daar kontrole kan wees en soos die vrugte ek meen almal weet
185 hoe voedsaam is vrugte veral met vitamien C uh en dat jy vir 'n kind vroegtydig al hier in Maart of April kan begin boost
186 met vitamien C wat hom gaan help deur die winter uh so as ons kan kyk na byvoorbeeld hierdie varkgriep en voëlgriep uh
187 wat Suid-Afrika nie vleis kan uitvoer nie, maar die vleis is daar, om die staat ek subsidieer die boer of die produsent van
188 hierdie produk en ons kan dit aan kinders beskikbaar stel uh want nou hoor jy van mense wat sê die arbitours is vol daar's
189 nie plek om die vleis te berg nie want daar's nie vervoer nie wend dit dan vir ons eie mense aan, wat gaan maak laat ons
190 'n gesonde volk aan die been kan bring wat kan sê weet jy wat ek was nie siek hierdie hele winter nie of vir die hele jaar
191 was ek nie eenkeer afwesig nie, want baie van die kinders as gevolg van finansies of daar is nie kos nie uh of hy's

192 ongesteld so nou hoe moet hy by die skool kom? Uh ek glo dat uh as ons die kinders kan kry om elke dag by die skool 'n
193 beker sop en twee broodjies dan gaan hy skool toe kom want hy kry dit nie by die huis nie en ek blameer nie die ouers
194 nie, want as ek kyk die kostes van skool geld ek dink dis te hoog dis buitensporig hoog dat ek liewers dan met daai
195 skoolgeld want ek bedoel as jy kinders na 'n creche toe vat dan betaal jy 'n bedrag en dit sluit etes in. En ons ouers
196 sukkel om die twee punte van die wortel bymekaar te kry, want as jy gaan kyk hoeveel was skoolfonds 10 jaar gelede wat
197 nou skoolgelde is daai tyd was dit skoolfonds want alles styg ek bedoel dit maak nie sin nie en daarom as ek 'n oplossing
198 kan kry en sê skoolgeld sluit kos in wat ook gaan bepaal dat mense baie selektief moet beplan en organisatoriese
199 vaardighede om te kan sê watter metodes kan ek kry om dit makliker te maak. So die kind gaan die voordeel trek want sy
200 maag is vol my brein kan dink my immuunstelsel is 100% dan dra ons by tot 'n beter volk van weet jy wat mense gee om
201 vir my want dit is wat die woord van God sê ons moet vir mekaar omgee nê, as ek sien jy ly moet ek jou help, maar ons is
202 so baie...die barmhartige samiritaan ons loop die ander pad terwyl ons die nood sien en as ons meer begin omgee vir
203 mekaar gaan daar ook meer vrede wees ongeag ras of kleur om te sê weet jy wat my kar het gebreek en 'n bruin man het
204 by my gestop of ek het 'n krisis langs die pad 'n wit man het by my gestop uh of daai kleurling het by my gestop wat ons
205 vir mekaar kan omgee...*(onderbreking want iemand het in die hoof se kantoor gekom en baie hard gesels)* so wat ek sê
206 is as ons vir mekaar kan omgee oor rasse kleur oor etnisiteit. En as ek by 'n skool 'n invloed kan hê oor kinders en ons sê
207 weet jy wat kom ons begin gee om watse nood hoe kan jy help byvoorbeeld kom ons vat 'n situasie 'n groentetuin iemand
208 het in sy groentetuin 'n magdom tamaties wat hy nie kan benut nie kom ons gee dit vir mekaar, môre deel 'n ou weer vir
209 my mielies uit wat te veel is by hom en dan begin ons vir mekaar omgee en ek dink dis die vaardighede wat ons moet na
210 kyk en gaan identifiseer waar's die krisis en hoe gaan ons dit gaan oplos. Uh tot 'n beter môre vir elkeen van ons. So ek
211 glo dat ervaring, kommunikasie vaardighede, administrasie is baie belangrik uh en seleksie van personeel in opsigte van

212 sekere take. Jy kry mense wat mens gerig is en dan kry jy mense wat taak gerig is en in hierdie situasie moet jy gaan kyk
 213 na mense wat mens gerig is, om ander te bereik sodat hy kan oopmaak en sê ek het nood, maar ons sit met te veel trots.
 214 **OR.** Kan meneer net bietjie meer uitbrei oor die probleem tot die snoepie en oplossings daarvoor asb?
 215 **D8.** Die hoof moet insae lewer oor daar moet voedsame goed verkoop word soos melk en vrugte en dan kom ek terug na
 216 die skoolgelde leerders eet in die oggende eers pap of 'n broodjie of weetbix, die eerste periode van die dag kan hulle pap
 217 eet en daar leer 'n mens hulle hoe moet jy eet en sommer van etiket uh so dit is 'n opvoedingstaak wat tot voordeel van
 218 almal strek, so ek sal sê 'n hoof moet weet wat in 'n snoepie verkoop word en is dit sinvol is dit voedsaam of is dit lekker
 219 en lekker is nie altyd goed nie.
 220 **OR.** Sorry meneer het ook netnou genoem van tienerswangerskappe, watter oplossings is daar vir daardie probleme?
 221 **D8.** Ek dink die grootste krisis is, uhm liefde en ondersteuning wat 'n kind nie ontvang nie. Dan kom 'n kind in 'n situasie
 222 waar iemand vir haar sê hoor hier ek's lief vir jou en dan dink hulle dis waarom dit gaan en die toenadering en om kinders
 223 op te voed en dis waar ouers in kom want ouers sal vir 'n kind sê jong kom net onder my voete uit hiers vir jou geld, maar
 224 dis nie wat 'n kind wil hê nie 'n kind wil liefde hê, 'n kind wil geborgenheid hê en ons dink hier's vir jou geld gaan geniet jou
 225 dag nou kom hulle by iemand wat vir hulle sê ek gee om vir jou eks lief vir jou dan val hulle vir daai grappie en dan betaal
 226 hulle die prys. So as ons met daai gedagte kan kom om te kan sê weet jy wat as jy nie swanger word nie gaan jy 'n beurs
 227 kry jou toekoms is vir jou verseker as jy jou kan beheer ek sê altyd vir die kinders seksualiteit is natuur en God het ons
 228 aangestel om oor die natuur te heers net soos met rook en drank as ek moet begin rook dan heers die natuur oor my en
 229 ek nie oor hom nie, want daai sigaret kom uit 'n plant uit, daai drank kom van 'n boom af, uh ek moet myself kan beheer,
 230 want God het my aangestel en ek moet my posisie aaneem oor hoekom God my hier geplaas het as ek dit by 'n kind kan
 231 tuisbring en sê weet jy wat daar is 'n pragtige toekoms vir jou uhm daar is genoeg tyd as jy klaar geswot het vir
 232 seksualiteit en dan gaan ons ook 'n meer verantwoordelike verslag toon, want nou raak 'n tiener meisiekind swanger

233 maar die pa van die kind kan nie verantwoordelikheid vat nie *(telefoon lui hard)...want hy's ook 'n kind. 'n Ou kan vir jou
234 sê hy beloof jou die maan en die sterre maar as hy hoor jy's swanger dan sien jy net sy stof oor die horison nê. So wie
235 neem die verantwoordelikheid? Die ouers, maar die ouers het nie daai kind swanger gemaak nie, veral meisies van 14/16
236 as gevolg van hulle hormoon ontwikkeling dan weet hulle nie waar pas hulle nie en as daar nie goeie begeleiding nie so
237 die hoof moet 'n goeie Lewensvaardigheid onderwyser aanstel om daai inligting oor te dra, maar as daai geel wortel
238 gehou kan word as jy sekere persentasie bereik wat goed genoeg is vir Universiteit en jy't nie swanger geword nie kry jy
239 'n beurs. Maar nou kom hulle en sê my ouers gee nie om vir my nie hierdie outjie sê hy hou van my en nou is dit verby so
240 ek glo dat as 'n eenheid kan saam funksioneer, maar nou gee die staat hierdie tienerswangerskap grants, maar nou is
241 daar baie van hulle wat sê ek kan lewe op daai grants volgende jaar kry ek nog 'n baba en die jaar daarop nog een want
242 hulle kry grants, waar jy die besigheid kan omswaai en sê kyk hier ek gee vir julle nog 'n beter grant as jy nie swanger
243 word nie en dan kan jy Universiteit toe gaan en jy kan jou hele studie voltooi sonder 'n sent, so dit is wat ek glo. So
244 voorsorg is beter as nasorg nê, ek bedoel nou kom 'n kind in matriek eksamen en sy's swanger en sy moet geboorte gaan
245 skenk nou is haar hele gedagtes nie by haar eksamen nie nê en dis waarom ek sê ons moet die morele waardes weer
246 tuis bring en dit begin by ons ouers, want hulle aanvaar nie hulle verantwoordelikheid nie want nou is die kind swanger en
247 nou is sy sleg, maar die ondersteuning was nie daar nie. En as iemand wat al in so situasie as 'n motivering spreker na
248 skole toe gaan en vir 'n ander kind te sê dis nie die moeitewerd nie, want my hele kaarthuis het inmekaar geval. Dis nou
249 maar die ervaring wat ek opgedoen het vir 41 jaar wat ek skool hou en as jy gaan kyk 90% van die tyd gebeur dit so. So
250 dan word dit ma en ouma se verantwoordelikheid so mense vat nie verantwoordleikheid vir hul optrede nie, dis waarom
251 ek praat van regte saam met alle regte kom daar verantwoordlikheid. Ek het die reg tot onderwys....uh ek het die reg tot
252 onderwys maar dan het ek die verantwoordelikheid ek moet leer ek kan nie net op regte staatmaak nie, sonder dat ek iets
253 doen nie, so wat ek vir jou wil sê is ons grootste probleem....ouers praat nie met hulle kinders oor die feite van die lewe

254 nie uh kinders mag nie eers vir hulle ouers sê hulle het 'n boyfriend nie so wat is die kommunikasie? Kom ons kry 'n
255 seminaar vir ouers oor hoe om hulle kinders in te lig uh ek bedoel ek het geslagsvoorligting al aangebied aan ouers en
256 hulle moet met die kinders gepraat het en dis as gevolg van onkunde wat kinders sekere foute maak dit word nie by die
257 huis aan hulle deurgegee nie want ouers plaas dit op die skool se verantwoordelikheid maar dis my kinders ek moet vir
258 hulle leiding gee oor wat is reg en verkeerd en ek dink nog 'n probleem is ons is oneerlik met ons kinders as ek my kind
259 leer oor uhm sy liggaam dis sy neus nie sy snuifie nie, dis nie jou koekeloerkie nie dis jou oog en jou mond en jou oor en
260 sodra ons by die geslag kom dan word daar verklein woordjies gebruik en ons praat nie die waarheid nie en nou hoor die
261 kind die regte woorde by 'n maatjie en nou sê hy dis nie wat my ma my geleer het nie, so as hulle vir my oor my liggaam
262 lieg waarom jok hulle nog. Dit is my ervaring so uh en dit bring ook dat kinders eksperimenteer, dis waarom hierdie groot
263 krisis gaan oor die graad 4 LO kurrikulum oor wat hulle goeters vir kinders wil leer waarvoor hulle nog nie gereed is nie,
264 want dan gaan hulle wil begin eksperimenteer en môe oormôre sit ons met laerskool kinders uh wat swanger is. So ek
265 voel laat die ontwikkeling sy pad gaan daar sal 'n tyd kom wat 'n kind vrae vra en dan antwoord jy die vrae, dit help nie ek
266 lig jou in oor goed waarom jy nie vrae het nie. Dis waarom ek glo 'n hoof moet oop wees en sê ons het beraders nodig
267 uhm kontak die kerke beraders uit die gemeenskap kan kom in sit en met die kinders kom praat. *(onderbreek deur
268 meneer wat in die kantoor inkom)*.

269 **OV. Is daar enige ander vrae of aanbevelings of opinies wat meneer het in terme van die vrae of**
270 **gesondheidsbevordering in skole? Iets wat meneer wil byvoeg?**

271 **D8.** Ons moet die gemeenskap meer betrokke kry, uhm byvoorbeeld uhm kom ons praat van 'n ou wat met 'n oorskot
272 produkte op sy plaas sit om te kan sê weet jy wat die skool op grond van die skoolfonds gaan ons jou 'n R1 vir 'n liter
273 melk gee waar hy altyd R12 kry maar 'n R1 is beter as wat jy dit in die grond laat loop. So uh as ons die skoolfonds by die
274 kos kan kombineer, so dan kan daai ouer ook voel weet jy wat my kind kry waarde vir vir sy geld. So dis my gevoel.

275 **OR.** Ag dankie meneer, meneer is regtig vol kennis.

BYLAAG H: Koderingstabel

D 1	D 2	D 3	D 4	D 5	D 6	D 7	D 8
Wat is die skoolhoof se persepsie van die rol van die skool							
Opvoed en leer(36, 37) (45,46) (63)	Opvoed en leer (25-27)	Opvoed en leer (15)	Opvoed en leer (33)	Opvoed en leer (24)	Opvoed en leer (12,13) (38)		
	Sport (15,16) (33,34)		Sport (38)	Sport (43,44)	Sport (14-16)(48,49) (63,64)	Sport (27)	
Dissipline (18,19)					Dissipline (21-23) (74-79)		
			Normes en waardes (13,14)	Normes en waardes (22,23) (64)	Normes en waardes (18,19) (21-23) (39, 40)	Normes en waardes (17,18) (197,198)	
	Sosiale vaardighede (52,53)				Sosiale vaardighede (17,18) (34,35)	Sosiale vaardighede (15,16)	Sosiale vaardighede (45)
Lewensoriëntering (96,97)	Lewensoriëntering (60)		Lewensoriëntering (35-37)	Lewensoriëntering (35,36)	Lewensoriëntering (93,94)		
Hoe sien die skoolhoof gesondheid							
Holistiese gesondheid (24-26)	Holistiese gesondheid (38-41) (46,47)	Holistiese gesondheid (22) (24) (26,27)	Holistiese gesondheid (22, 27) (28,29)		Holistiese gesondheid (43,69,73)	Holistiese gesondheid (37,38)	Holistiese gesondheid (37,38) (45-47)
Wat beteken 'n gesonde leefstyl vir die skoolhoof							
Leefstyl (29,30)	Leefstyl (49,50)		Leefstyl (23)	Leefstyl (15)		Leefstyl (30) (40,41)	
Higiënies (66) (34,35) (40,41)		Higiënies (174)		Higiënies (67)			
Gesonde kos	Gesonde kos (49,50)	Gesonde kos (172,173)	Gesonde kos (23,24)	Gesonde kos (13,14)		Gesonde kos (23,24) (25) (35-37)	Gesonde kos (66)
Oefeninge (100,101) (110-114)			Oefeninge (23) (38)	Oefeninge (31-33)	Oefeninge (92,93)	Oefeninge (25,26) (35-37)	

			(68)				
Gelukkig (24)	Gelukkig (42,43)					Gelukkig (42)	Gelukkig (52, 53) (117)
Die skoolhoof se kennis en vaardighede							
		Respek (66,67)					
Strengheid (83)							
Ervaring						Ervaring	Ervaring (68) (211)
Higiënies (53) (65,66) (118)				Higiënies (66,67)			
Ophoogte wees van kieme en siektes (53)			Ophoogte wees van kieme en siektes (45)(48,49)				
		Identifiseer (78,79) (83,84) (95)	Identifiseer (99,100)			Identifiseer (47) (49)	Identifiseer (40-42) (127) (210)
Verwys		Verwys (71,72) (122) (135) (107-109)	Verwys (49,50)				
	Voorbeeld (95)		Voorbeeld (31)	Voorbeeld (57)		Voorbeeld (30,31)	
Kommunikasie vaardighede		Kommunikasie vaardighede (95)		Kommunikasie vaardighede (62)	Kommunikasie vaardighede (113)		Kommunikasie vaardighede (96) (101) (74) (211)
	Bestuurs vaardighede (71,72) (73)(78-86) (93,94) (101,102)	Bestuurs vaardighede (69,70)	Bestuurs vaardighede (58,59)	Bestuurs vaardighede (48,49)	Bestuurs vaardighede (100-104)		Bestuurs vaardighede (118,119) (211)

Terreindiens (78)	Terreindiens (97)						
Hindernisse wat gesondheidsbevordering in skole beïnvloed							
Armoede (41) (43) (46,47) (66-69)	Armoede (180,181)	Armoede (12,13)			Armoede (145-148)	Armoede (125,126)	Armoede (23) (154,155) (168,169)
	Tiener swangerskap (193)						Tiener swangerskap (75)
Alkohol en dwelm misbruik (170)	Alkohol en dwelm misbruik (181) (189,190)		Alkohol en dwelms misbruik (35)			Alkohol en dwelm misbruik (119,120) (124)	
Ongesonde eetgewoontes (150-152)			Ongesonde eetgewoontes (25,26) (67) (68) (80) (84,85) (87)	Ongesonde eetgewoontes (29,30)		Ongesonde eetgewoontes (81) (107)	Ongesonde eetgewoontes (72) (163)
			Fisies Onaktief (67,68)	Fisies Onaktief (29,30)	Fisies Onaktief (47,48) (92,93)		
							MIV en VIGS(135)
Uitdagings by die skool							
Dissipline (17,18)	Dissipline (191)	Dissipline (207)		Dissipline (22)		Dissipline (72)	
	Geweld (192)	Geweld (133,134) (136-140) (147,148) (150) (152)		Geweld (25)			Geweld (35)
Swak ouerbetrokkenheid (13)	Swak ouerbetrokkenheid (178) (185) (208)		Swak ouerbetrokkenheid (17,18) (69,70)		Swak ouerbetrokkenheid (107) (131,132)	Swak ouerbetrokkenheid (87,88) (90) (92) (94) (142)(196,197)	Swak ouerbetrokkenheid (22,23) (27-30) (221)

Finansies (126,127) (137)	Finansies (187) (194)	Finansies (175,176)		Finansies (75)	Finansies (134)	Finansies (86)	Finansies (143,144)
Infrastruktuur en hulpbronne (132-137)	Infrastruktuur en hulpbronne (209,210) (212,213)	Infrastruktuur en hulpbronne (147,148) (152)		Infrastruktuur en hulpbronne (87,93,95)			
		Afwesigheid van leerders en opvoeders (32-34)					Afwesigheid van leerders en opvoeders (154,155)
Moontlike oplossings om gesondheid te kan bevorder in skole							
Opleiding (64,65)		Opleiding (44,45) (58,59) (77,78)	Opleiding (62)		Opleiding (194,195)	Opleiding (39,40) (198,199)	Opleiding (254,255)
Samewerking en ondersteuning (182,183)	Samewerking en ondersteuning (260,261) (293) (297)	Samewerking en ondersteuning (41,42) (63-65) (110,111)	Samewerking en ondersteuning (97)	Samewerking en ondersteuning (106,107)	Samewerking en ondersteuning (170-174) (198,199) (190,191)	Samewerking en ondersteuning (76,77) (138,139) (166,167)	Samewerking en ondersteuning (57,58) (182,185) (201)
Hulpbronne (184) (188)	Hulpbronne (111,112)	Hulpbronne (172-174) (244)		Hulpbronne (100)		Hulpbronne (162)	
Sekuriteit (195,196)	Sekuriteit (237)	Sekuriteit (154,155)					
Fondsinsameling (193)	Fondsinsameling (112) (271) (291,292)				Fondsinsameling (178)	Fondsinsameling (143,144)	Fondsinsameling (57,58)
	Berading (115) (189)	Berading (52)	Berading (97) (101)		Berading (72,73)	Berading (82) (146,147)	Berading (26) (213)